

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*Een wereld
zonder werk?
De waarde van
werk in de toekomst*
Pagina 06

*Interview:
'We moeten
grootser denken'*
Pagina 18

*Christelijk
tegendraads*
Pagina 50

Werk in de toekomst

Groen is een uitgave van

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 Een wereld zonder werk? De waarde van werk in de toekomst
Door Frank Mulder
- 12 Werken in de toekomst: nemen de robots het over?
Door Joop Schippers
- 18 'We moeten grootser denken'
Interview met Erik Stam en Peter Ester
- 25 Het muisje dat zich herinneren kon
Column door Frank Bosman
- 26 Loon vóór zonsondergang
Door Erik Dannenberg
- 32 Prestatiedruk? Zeur niet!
Door Jarin van der Zande

Boeken.

- 39 Recensies

Actueel.

- 50 Christelijk tegendraads
Door Laurens Wijmenga
 - 57 Red het referendum
Column door Wouter Beekers
 - 58 Over de geest van het dualisme
Door Kars Veling
 - 64 Bescheiden bestuur, ruimte voor ambtenaren
Door Erik-Jan van Dorp
 - 71 Ja/ maar: meer vrouwelijke wethouders?
Door Elly van Wageningen en Titia Cnossen
-

De toekomst van werk

Wie werk te serieus neemt, heeft onvoldoende mogelijkheden om zijn identiteit rond andere zaken te vormen. Die conclusie trok journaliste Leonie Wolters in haar podcast *Loos werk* (VPRO), waarin ze aan de slag ging met haar eigen moeite om aan betaald werk te komen. Een verstandig inzicht, zo lijkt het. Maar wie lukt het om los te komen van werk, in een tijd waarin enerzijds werk geldt als statussymbool en *raison d'être* en anderzijds steeds meer mensen buiten het arbeidsproces dreigen te vallen of werk in eentonigheid zien veranderen?

Werk is in de protestantse traditie – in navolging van Luther – vaak geformuleerd als roeping. Die roeping bestaat in de jou geschonken talenten en de positie die je in het leven inneemt. Deze manier van denken past echter niet meer zo makkelijk in de flexibele maatschappij waarin we leven. Er zijn daarom ook theologen die werk in verband zien met de gaven van de Geest, die afwisselend in de gelovige oplichten. Werk moet je in staat stellen om iets van het Koninkrijk van God zichtbaar te maken. Met zo'n definitie kunnen we kritiek uitoefenen op werk dat hiervoor geen ruimte geeft. Het richt ons ook minder op het werk zelf, maar op de gaven schenkende God.

Doordat de arbeidsmarkt in hoog tempo verandert, houden steeds meer mensen zich bezig met de vraag hoe het werken van de toekomst eruit ziet. Het NRC sloot vorig jaar af met een artikelenserie over de toekomst van ons werk en net daarvoor presenteerde een club jonge denkers van de Nationale DenkTank tien oplossingen voor kwetsbare plekken in de huidige arbeidsmarkt. Het was voor de redactie aanleiding om in dit nummer op zoek te gaan naar een christelijk-sociale visie op werk en op de toekomst van werk. Welke nieuwe kwetsbare groepen ontstaan er? Wat kan de overheid eraan bijdragen om de arbeidsmarkt een goede plek te maken voor iedereen die wil werken?

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Een wereld zonder werk? De waarde van werk in de toekomst

Een tijdje geleden was ik bij een presentatie bij over een nieuwe schoonmaakrobot. De ontwikkelaar was razend enthousiast: “Dit is de toekomst! Het is ideaal voor routineklussen, zoals in supermarkten, waar elke dag dezelfde schappen moeten worden schoongemaakt.”

Toen ik hardop zei dat me dit geen goed nieuws leek voor schoonmakers, keek de techneut me niet-begrijpend aan. “Fijn toch, als ze dat vervelende werk niet meer hoeven te doen?” “Tja”, zei ik, “ik weet niet of ze een alternatief hebben.” “Nou ja, dan krijgen ze tijd voor iets leukers.” Het paste niet in zijn academische universum dat er mensen zijn die misschien wel heel erg blij zijn met een moeilijk schoonmaakbaantje omdat er verder niemand te vinden is die hen wil hebben.

Door Frank Mulder

Arbeidsgemeenschap | Ik woon in Overvecht, een naoorlogse wijk in Utrecht die als sociaal zwak bekendstaat en die heel anoniem aanvoelt. Veel mensen leven er van een uitkering. Ze zitten in de bijstand, zijn arbeidsongeschikt of krijgen een werkloosheidsuitkering. Meer dan een vijfde van de potentiële beroepsbevolking in Overvecht is officieel werkzoekend. Dat is nog naast de mensen die wel werk hebben, maar te weinig, of alleen tijdelijk.

Er zijn weinig banen in de wijk. Er is net iets meer dan één baan per drie Overvechters, blijkt uit cijfers van de gemeente. Dat is veel minder dan in de rest van de stad, en die werkgelegenheid is ook nog grotendeels dankzij een groot industrieterrein aan de rand van de wijk, dat weinig met de woonwijk te maken heeft. Werk is de leefomgeving ontstegen. Werk vinden mensen buiten de stad, in de magazijnen en inpakcentra. En als schoonmaker, buiten kantooruren. Maar er is vooral weinig werk in de wijk. Ik woon in een voormalig winkelblokje waar vroeger kleine middenstanders zaten, zoals een groenteboer, een bakker, een kruidenier en een Chinees. De laatste die vertrok, vorig jaar, is een Marokkaanse bakker. Eigenlijk is er nauwelijks nog een lokale economie. Volgens mij is dit een belangrijke oorzaak voor de anonimiteit en het gebrek aan sociale cohesie dat mensen voelen.

Wat ik me vaak heb afgevraagd: waarom doen mensen zo weinig met elkaar? Heel veel mensen hier zijn laag opgeleid of komen uit landen waar ze een ambacht hebben geleerd. Veel mensen die ik ken, kunnen koken, knippen, timmeren, auto's repareren, schoonmaken, pizza's bakken of tuinieren. Als ze met elkaar zouden gaan handelen en ondernemen, dan zouden ze hun eigen economie kunnen creëren. Toch gebeurt dat niet.

Terwijl de werkloosheid onder academisch geschoolden in Nederland ruim drie procent is, is dat onder laagopgeleiden tien procent en onder mensen zonder beroepsopleiding zelfs vijftien procent. En ook als ze werk hebben, is hun arbeidszekerheid veel lager. Een vijfde van hen heeft 'precair werk', zoals het CPB dat noemt: een laag loon en een tijdelijk contract. Feitelijk is er een echte overbodige klasse ontstaan, die niet meer nuttig is voor de maatschappij. Daarmee verbreekt een belangrijk cement dat mensen met elkaar verbindt.

De ziekte van Baumol | Is dit allemaal de schuld van technologie? Technologische ontwikkelingen creëren toch ook weer nieuwe banen? Om dit verband tussen techniek en economie beter te begrijpen, moeten we de oude 'ziekte van Baumol' misschien weer eens bestuderen. De Amerikaanse econoom William Baumol

AUTEUR
Frank Mulder studeerde geschiedenis van de internationale betrekkingen. Hij is freelance journalist voor o.a. *De Groene Amsterdammer* en schreef het boek *De Geluksmachine* (2015). Hij woont met zijn gezin in een woongemeenschap in de Utrechtse wijk Overvecht. Eerder schreef hij over dit thema: *De overbodige klasse van Overvecht. Iedereen heeft pijn in zijn rug.* (*De Groene Amsterdammer*, 8 maart 2017).

SAMENVATTING

- Een deel van de beroepsbevolking heeft precair werk: werk dat gemakkelijk weggeautomatiseerd wordt of dat te weinig oplevert om van te kunnen leven.

- De ziekte van Baumol dreigt: economische groei leidt tot publieke armoede, diensten worden duurder.

- Techniek brengt ons niet alleen vooruitgang, het kost bijvoorbeeld ook banen voor laaggeschoolden.

- We hebben werk nodig om zinvol bezig te zijn en om met elkaar te leven.

voorspelde namelijk in de jaren zestig al dat economische groei zou leiden tot publieke armoede.

Door technologische ontwikkelingen groeit de productiviteit in bepaalde sectoren, stelde Baumol. Een autofabriek levert per uur veel meer auto's af dan vroeger. Dat stuwt de lonen omhoog. Maar voor andere activiteiten, zoals de zorg voor een zieke of de uitvoering van een concert, heb je nog steeds evenveel tijd en mankracht nodig. Toch zullen de lonen in die sectoren mee moeten stijgen, om competitief te blijven. Met andere woorden: die diensten worden steeds duurder.

Veel van deze minder te innoveren diensten worden geleverd door de overheid. Daar betalen we belasting voor. Die moet dus omhoog. Dat hoeft niet erg te zijn, want met het geld dat we particulier op de steeds goedkopere consumptiegoederen besparen, kunnen we precies de duurdere diensten betalen. Maar er is één probleem: dat willen mensen niet. Mensen willen het geld dat ze besparen op de steeds goedkopere telefoonabonnementen natuurlijk niet aan belasting uitgeven; ze willen een duurdere telefoon. Baumol voorspelde dus dat juist door economische groei de druk zal toenemen om in de publieke sector te bezuinigen.

Eigenlijk werkt dit mechanisme in de particuliere sector net zo. Door innovatie en groei wordt techniek steeds goedkoper ten opzichte van arbeid. Denk aan de koffiejuffrouw, die tegenwoordig alleen nog maar in de vorm van een automaat te zien is: veel goedkoper. Dat hoeft niet erg te zijn, want ook die koffieautomaat moet door iemand gemaakt worden, of gerepareerd. Maar dat positieve effect werkt niet helemaal. Juist in de technisch op te schroeven sectoren gaat steeds meer van de winst naar eigenaars van de techniek erachter, de software en het staal.

In economische termen: de kapitaalquote stijgt ten opzichte van de arbeidsinkomensquote. Steeds minder van het totale inkomen vloeit naar de mensen die de arbeid leveren.

Goedkopere arbeid | Is er iets aan die werkgelegenheid is ook nog te doen? Dat is een lastige vraag. Het zou helpen als het mogelijk was om arbeid weer goedkoper te maken. Dat kan als mensen zichzelf te laten verhuren als zzp'er bijvoorbeeld. Of door belasting op arbeid te verlagen, en het minimumloon te verlagen. Dat gaat pijn doen, maar het is de consequentie van onze groei-economie. Doen we dat niet, dan zal arbeid met de stijging van de productiviteit alleen maar meer onder druk komen te staan. Zeker, in sommige sectoren komen er ook banen bij. Maar niet voor alle opleidingsniveaus.

Op een dieper niveau zou ik zeggen dat we ons vooral moeten realiseren dat technologie geen heilige graal is die ons 'automatisch' vooruitgang gaat brengen. Technologie – en dus ook schaalvergroting en flexibiliteit – verandert onze economie en dat heeft baten en kosten.

Ik denk dat het onder meer de lokale samenleving is die de prijs betaalt. Er is grote vraag naar mensen die met ouderen willen werken, maar er is geen geld voor. Er is grote vraag naar mensen die het plastic op het plein willen opruimen, maar ook dat kan niemand betalen. Er moeten alleen maar mensen uit, klaagt zelfs de boswachter die geen uren genoeg heeft om de natuur net buiten de stad goed te onderhouden. Arbeid is gewoon te duur!

Maar dit geldt ook voor kappers, winkeliers, restauranthouders, muziekdocenten, welzijnswerkers, bakkers, kunstenaars, al die beroepen die belangrijk zijn voor de werkgelegenheid én voor het sociale leven

in een wijk. Ze houden met moeite het hoofd boven water, of niet. Dan moeten ze maar wat anders doen, zeggen economen vrolijk. Maar dat is precies wat een groot deel van de 4260 werkzoekenden in Overvecht niet kan. Ze hebben een onoverbrugbare afstand tot de arbeidsmarkt. Je kunt ook zeggen: onze dynamische kennis-economie heeft hen niet meer nodig. Ze zijn een overbodige klasse geworden.

Paradijsbewoners of tv-kijkers?

Sommige mensen kijken reikhalzend uit naar het verdwijnen van arbeid. Onlangs interviewde ik voor *de Groene Amsterdammer* de bekende Tsjechische econoom Tomáš Sedláček. Hij bezong de lof van de technologische vooruitgang. Techniek neemt steeds meer werk van ons over, zei hij optimistisch. “Hoe meer dat gebeurt, des te meer dat ons vrij maakt om ons te kunnen richten op de ideeën, op de verhalen. Niet de elitaire enkeling, maar iedereen. In de toekomst hoeft niemand zich bezig te houden met werk dat robots ook kunnen, maar met creatie, of dat nu met de handen is of met het hoofd. We hebben eeuwenlang gewerkt, als slaven. Nu leven we in een tijd dat de techniek het werk kan overnemen en we kunnen gaan doen waar we voor zijn. Dat is moeilijk, maar we moeten gaan verzinnen wat we zouden doen als we helemaal vrij waren om te kiezen.”¹

Het klinkt mooi, maar ik denk dat Sedláček er te veel van uitgaat dat mensen weer paradijsbewoners kunnen worden. Wat doen mensen die helemaal vrij zijn om te kiezen wat ze willen doen? Een deel heeft misschien de discipline, de vaardigheden, de vrienden en het geld, kortom het kapitaal, om creatief een eigen onderneming op te zetten. Maar een groot deel zakt depressief weg achter de tv.

Het nut van werk | De opbrengst van arbeid bestaat niet alleen uit salaris. Arbeid (ook onbetaalde) brengt ons in een sociale gemeenschap, brengt ons in verband met mensen, ons lichaam, de natuur. Dat is niet altijd duidelijk meer zichtbaar, een groot deel van ons werk staat ver af van de materiële werkelijkheid. Zelf ben ik ook een *urban professional* die grotendeels in zijn eentje achter de computer zit te typen, met schermen en systemen en organisaties die bemiddelen tussen mij en de werkelijkheid. Dat is soms heel effectief, maar ik verlies er ook iets door.

Elke twee weken begeef ik me daarom, samen met een groepje andere mensen uit de buurt, naar het bos in mijn omgeving om de boswachter daar te helpen met natuurwerk. Snoeien, knippen, hooien, bomen zagen. Het is een verademing om naast kenniswerk te mogen arbeiden. Het is namelijk veel bevredigender, gezonder en socialer dan het werk dat ik normaal gesproken doe. Het geeft een gevoel van eigenwaarde en ook nog eens een relatie met de natuur, omdat er geen anonieme systemen tussen zitten. Ik werk daar met heel mijn lichaam.

Maar het kan alleen nog maar als vrijwilliger. Economisch kan het niet meer uit; dit soort arbeid is te duur geworden. Als wij er niet zouden zijn, zou de boswachter bepaalde natuurstroken niet meer kunnen beheren. En voor het grotere hak- en rooiwerk huurt hij een volautomatische *harvester* in, die bediend wordt door een Poolse loonwerker. Die kan het bos veel goedkoper in mootjes hakken.

Ik wil niet te romantisch doen over arbeid. De meeste werknemers staan ver af van wat ze maken. Ook de boswachter zit het grootste deel van de dag achter zijn computer facturen te controleren (klaagt hij). Laat staan de laagopgeleide mensen die soms echt monotoon en afstomp

werk hebben. Dat is een groot probleem. Maar robotisering gaat ons daar niet automatisch uit redden. Op dit moment levert technische innovatie vooral banen op in de hoogopgeleide, creatieve hoek. Er komt ook laaggeschoold, monotoon werk bij, maar in hoeverre dat echt bevredigende en ook vaste banen zijn, is maar zeer de vraag. Ondertussen verdwijnen de middenbanen.

‘Naast-elkaar-leving’ | Werk is niet iets dat we moeten uitbannen. We hebben werk nodig. En de dorpen en de wijken die nu anoniemer worden, hebben ook werk nodig, economische relaties, mensen die met elkaar handelen of arbeiden, omdat gemeenschap anders onmogelijk wordt. In elk geval voor de mensen die economisch gezien steeds minder waard zijn, die letterlijk een overbodige klasse vormen.

Ik denk niet dat er een zomaar oplossing is, want het probleem heeft te maken met de essentie van technologische vooruitgang. Daarom is het nodig dat we erkennen dat techniek baten geeft, maar ook kosten met zich meebrengt. Om die kosten vervolgens te kunnen beperken, lijkt het me van cruciaal belang dat arbeid goedkoper wordt, zodat de markt zelf ruimte krijgt om mensen aan te nemen.

Op lokaal niveau zouden we veel meer kunnen erkennen dat economische gemeenschap cruciaal is. Zeker in wijken die langs etnische, culturele of klasselijnen uit elkaar vallen, moeten we lokale economische betrekkingen stimuleren. In de politicologie heet dat de McDonald's-these: landen die een McDonald's hebben, voeren bijna nooit oorlog tegen elkaar, omdat handel oorlog onaantrekkelijk maakt. De McDonald's-these werkt ook

op lokaal, intermenselijk niveau (al zou ik niet pleiten voor een McDonald's want de werknemers komen van ver en de winsten vloeien ook weer terug naar de verte). Waar mensen broodjes bij elkaar kopen, investeren ze ook in elkaar. Een strategie om lokale bedrijvigheid en ondernemerschap mogelijk te maken, lijkt me cruciaal voor al die wijken en buurten in ons land die het zwaar hebben.

Want nu winkels, scholen, dienstverleners en middenstanders uit arme buurten verdwijnen, en steeds meer mensen alleen nog maar werk vinden op digitale plekken of in inpakcentra ergens aan de snelweg - of helemaal niet werken maar alleen in leven blijven met hulp van een loket - begint de samenleving in dit soort gebieden meer op een 'naast-elkaar-leving' te lijken.

Werken in de toekomst: nemen de robots het over?

Nadenken over de toekomst van werk is een geliefde bezigheid. Stoppen we met werken? Nemen robots het over? Of is er eigenlijk niet zo heel veel over te zeggen? We vroegen hoogleraar Joop Schippers op een rij te zetten wat we wel weten en, ook belangrijk, we wat niet weten. Want er is vooral veel dat we nog niet weten over de toekomst van de arbeidsmarkt. Hoe gaan we om met de arbeidsmarkt die steeds verandert en welke beleidskeuzes moeten gemaakt worden?

Door Joop Schippers

Beroepen komen en gaan | Wie het boek *Gouden Jaren* (2014) van Annegreet van Bergen leest of regelmatig naar het tv-programma *Andere Tijden* kijkt, komt daar beroepen en werksituaties tegen die we in het Nederland van nu niet meer kennen. Er rijdt geen schillenboer of voddeman meer door de straten. Er komen geen kwitantielopers meer aan de deur om de huur of verzekeringspenningen te innen en de laatste Limburgse mijnwerker heeft reeds lang geleden zijn pikhouweel opgeborgen. Er zijn de laatste decennia ook allerlei functies en beroepen ontstaan die we vroeger juist niet kenden. Veel van het nieuwe werk van de afgelopen decennia is ontstaan in de dienstensector en dan met name in wat we aanduiden als 'de vrijetijdsindustrie', al die activiteiten die te maken hebben met wat we zoal in onze vrije tijd doen, variërend van het volgen van yogacursussen, het bezoeken van pretparken, een natuurwandeling maken, funshoppen, barbecueën in de van alle gemakken voorziene achtertuin tot het bijwonen van een concert of bezoeken van een tentoonstelling.

De computer rukt op en de meeste beroepen veranderen van inhoud | Daarnaast vertonen sectoren als de zorg en het onderwijs al decennialang een sterke groei. Maar daar komen niet primair nieuwe functies en beroepen bij, maar veranderen bestaande functies vooral van inhoud. Dat laatste geldt ook elders op de arbeidsmarkt: of je nu in de landbouw, de industrie of de dienstverlening werkt, de kans is klein dat je beroep er nog hetzelfde uitziet als een kwart eeuw of nog langer geleden. Een belangrijke oorzaak daarvan is het oprukken van de computer en in bredere zin informatie- en communicatietechnologie (ict). De pakketbezorger, de agrariër, de kraanmachinist, de wijkverpleegkundige, de buschauffeur, de onderwijzer – allemaal werken ze tegenwoordig met een computer en die wordt steeds belangrijker. Voorlopig is er geen reden om te veronderstellen dat die ontwikkeling zal stoppen. Integendeel, computers worden steeds 'slimmer' en door er wieltjes onder te zetten of er kunstarmen en -benen aan te monteren, komen gaandeweg de robots tot stand die we tot dusver vooral uit strips en *science fiction* films kenden. In bijvoorbeeld autofabrieken zien we ze massaal aan het werk. In de agrarische sector is de melkrobot een alom geaccepteerd verschijnsel omdat die de melkveehouder veel werk uit handen neemt en in hoge mate bijdraagt aan de torenhoge productiviteit van de zuivelindustrie in Nederland.

AUTEUR
Prof. dr. Joop Schippers is als hoogleraar Arbeids-economie verbonden aan de Faculteit Recht, Economie, Bestuur en Organisatie van de Universiteit Utrecht.

SAMENVATTING
• Automatisering zorgt dat veel werk verandert en maakt bepaalde banen overbodig.

• De kloof tussen in- en outsiders op de arbeidsmarkt dreigt groter te worden.

• We moeten investeren in het up-to-date houden van kennis en vaardigheden van de beroepsbevolking.

• De robotisering bedreigt de financiering van de verzorgingsstaat, dus daar moet beleid op gemaakt worden.

Hoe gaat dat verder en is er nog wel werk voor iedereen? | Het snelle tempo waarin technologische ontwikkelingen hun intrede doen in verschillende sectoren van de economie doet sommigen de wenkbrauwen fronsen: komt mijn baan straks op de tocht te staan en houd ik het allemaal wel bij? Die zorgen over de toekomst zijn terecht. Veel mensen die relatief eenvoudig administratief werk doen, lopen de kans dat hun werk over een jaar of tien (en soms al eerder) weg-geautomatiseerd wordt. Zo is het met het werk van lokettisten bij de bank en de spoorwegen gegaan en zo zal het ook gaan met de taken van medewerkers bij de Belastingdienst, banken of verzekeraars, ministeries of universiteiten die nu nog bonnetjes verwerken en brieven inboeken. Wat we tegelijkertijd zien, is dat niet al die mensen van wie het traditionele werk is verdwenen, werkloos zijn geworden (en gebleven). Velen van hen doen inmiddels wel iets *anders* dan in hun 'oude' functie. Het eerder beschreven proces van baanvernietiging en baancreatie zal de komende decennia ongetwijfeld voortgaan en bestaande banen zullen van inhoud en karakter veranderen. Wat echter heel moeilijk – zo niet onmogelijk – te voorspellen valt, is hoe snel die processen zullen verlopen en wat voor nieuwe banen er in de toekomst zullen ontstaan.

Nu al is het in principe mogelijk auto's, vrachtwagens of treinen te laten rijden zonder chauffeur of machinist. Maar wanneer achten we de techniek zo goed ontwikkeld en zo betrouwbaar dat we ook daadwerkelijk achterin een zichzelf sturende auto durven te gaan zitten? Die betrouwbaarheid heeft veel te maken met het tempo waarin computers in staat zullen blijken te leren op basis van eerdere ervaringen en ook nieuwe, hen tot dusver onbekende situaties op adequate wijze

te analyseren en tegemoet te treden. Computers mogen dan als het gaat om routinematige taken minder fouten maken dan hun menselijke evenknie, als het gaat om intuïtie en invoelingsvermogen is de mens vooralsnog de computer de baas. Die constatering geeft tegelijk een indicatie voor welk type werk voorlopig niet door computers of robots zal worden vervangen: al dat werk waarbij op een of andere manier een (belangen)afweging moet worden gemaakt, ethische aspecten aan de orde zijn en menselijke aspecten spelen. De computer kan prima 'uitzoeken' welke strafmaat in een reeks strafzaken is opgelegd en in hoeverre een lopende zaak overeenkomsten vertoont met eerdere zaken, maar in een concreet geval zal de rechter moeten oordelen of bepaalde specifieke omstandigheden aanleiding geven tot een lichtere of juist een zwaardere straf voor degene die hij schuldig acht. De computer kan prima aangeven hoe groot – gegeven eerdere gevallen en de kenmerken van een patiënt – de kans is op een succesvolle operatie, maar arts en patiënt zullen samen moeten bepalen of zij ook in deze concrete situatie een operatie gewenst achten. Hoewel die menselijke besluitvormers in de toekomst steeds meer zullen gaan leunen op snelle en geavanceerde analyses van bestaande informatie (*big data*), uiteindelijk moeten zij wel zelf het besluit nemen. Het ontsluiten en toegankelijk maken van informatie op zich zal nieuw werk creëren. Nu al zien consumenten – bijvoorbeeld in de reis- of verzekeringswereld of bij de keuze van een nieuwe *smartphone* – door de overvloedige informatie die op internet beschikbaar is door de bomen het bos niet meer. Ondernemende types spelen daar op in door een vergelijkings-site of een adviesbureau te beginnen om consumenten bij hun keuze te begeleiden.

Transitie naar robotsamenleving vraagt sturing en solidariteit |

Hoewel op dit moment dus nog niet valt te voorspellen hoeveel en welke banen er zullen verdwijnen en hoeveel en welke er zullen bijkomen, is het niet ondenkbaar dat we per saldo gezamenlijk minder uren zullen behoeven te werken dan nu het geval is. Dat is op zich geen probleem, mits we er in slagen de beschikbare uren op een fatsoenlijke wijze over de beroepsbevolking te verdelen en te voorkomen dat de toch al aanzienlijke ongelijkheid tussen de *insiders* op de arbeidsmarkt en de *outsiders* die buiten spel staan nog verder groeit. Vanuit dit perspectief is relevant dat vanwege ontgroening en vergrijzing de beroepsbevolking de komende decennia sowieso krimpt en dat we al een eeuw lang een continu proces van verkorting van de gemiddelde individuele arbeidsduur kennen. Meer vrije tijd is voor veel mensen een groot goed dat ruimte schept om juist die dingen te doen (bijvoorbeeld in de sfeer van gezin, gemeenschap of culturele ontplooiing) die in hoge mate bijdragen aan de kwaliteit van leven. Mocht er echter een situatie ontstaan waarin de banen in bepaalde beroepen of sectoren massaal verdwijnen en de vraag in andere beroepen of sectoren juist sterk groeit, dan ligt het probleem op tafel hoe vraag en aanbod op een adequate wijze kunnen worden samengebracht en in hoeverre herverdeling van het beschikbare werk aan de orde is. Zonder enige vorm van herverdeling zou het er wel eens toe kunnen leiden dat bepaalde groepen langdurig buiten spel komen te staan, terwijl andere groepen zich hun leven lang drie slagen in de rondte werken en voortijdig opgebrand raken omdat zij het werk niet aankunnen. De 'buitenspelpositie' dreigt vooral voor wie zijn of haar baan weg-geautomatiseerd ziet worden en wie onvoldoende in

staat is zich de nieuwe kennis en vaardigheden eigen te maken die noodzakelijk zijn in de robotsamenleving. De winnaars zijn die leden van de samenleving die over voldoende – mogelijk schaarse – kennis en vaardigheden beschikken om aan het front van de nieuwe technologische ontwikkelingen mee te doen.

Om de matching tussen vraag en aanbod soepeler te laten verlopen, maar ook om te zorgen dat mensen de veranderingen in hun eigen baan gemakkelijker verwerken en niet afhaken bij de introductie van verdere technologische vernieuwing, is het van belang dat meer dan tot dusver werk gemaakt wordt van de *upgrading* van de kennis en vaardigheden van de Nederlandse beroepsbevolking. Te veel werkenden – zeker als zij wat ouder zijn – geven nog altijd aan niet systematisch aan het onderhoud van hun menselijk kapitaal, hun productieve vermogen, te werken. Omdat dit typisch een 'na u'-probleem is (zowel werkgevers als werknemers ervaren te veel onzekerheid om daadwerkelijk tot het investeren van tijd, geld en moeite te besluiten), zijn hier collectieve afspraken tussen sociale partners en de overheid noodzakelijk. Hoe die eruitzien, is een kwestie van techniek; de uitkomst moet in elk geval een systeem zijn dat mensen stimuleert gedurende hun gehele levensloop regelmatig opnieuw aan de slag te gaan om hun kennis en vaardigheden te onderhouden en aan te vullen.

Wie betaalt onze verzorgingsstaat?

Behalve voldoende bereidheid om het beschikbare werk en de beschikbare kennis te delen, vergt een succesvolle transitie naar een robotsamenleving ook financiële solidariteit. Met het oprukken van de technologie dreigt een steeds groter deel van het nationale inkomen

toe te vallen aan de productiefactor kapitaal en een steeds kleiner deel aan de productiefactor arbeid. Gegeven de door concurrentieoverwegingen geïnspireerde tendens in de ontwikkelde landen over de gehele wereld om de productiefactor kapitaal lager te belasten, dreigt de robotisering de financieringsbasis van de verzorgingsstaat uit te hollen. Daarop zijn twee reacties mogelijk: of de verzorgingsstaat wordt verder uitgekleeft en steeds meer voorzieningen worden aan de markt en marktwerking overgelaten of de lasten op de productiefactor arbeid worden verder verhoogd, wat een verdere stimulans zal vormen van de vervanging van arbeid door kapitaal en vooral ten koste zal gaan van de minst productieve leden van de beroepsbevolking. Het alternatief is uiteraard het varen van een koers waarbij de vruchten van de inzet van techniek niet exclusief bij de eigenaren van de computers, de robots en de technologie terecht komen, maar gebruikt worden om de samenleving als geheel te dienen en de economie duurzamer en toekomstbestendiger te maken. Opmerkelijk is in dit verband dat Bill Gates in februari 2017 voor een *robot tax* pleitte. Los van de precieze vormgeving van zo'n belasting, vergt een substantiëlere bijdrage aan de financiering van de verzorgingsstaat door de productiefactor kapitaal een herijking van de spelregels rond het betalen van belasting. Niets doen en met de armen over elkaar zitten, biedt weinig perspectief op een goede afloop.

Conclusie | De Nederlandse arbeidsmarkt staat voor forse veranderingen, maar dat is niet wezenlijk anders dan in de jaren zestig, zeventig en tachtig van de vorige eeuw toen bijvoorbeeld de mijnbouw verdween net als een groot deel van de

textielindustrie en de grote scheeps-nieuwbouwwerven. Ander werk kwam er voor in de plaats, zij het dat er niet één-op-één voor iedereen een nieuwe baan beschikbaar was. Daarmee werd de structurele aanpassing van de productiestructuur voor velen een pijnlijke aangelegenheid en een proces van langdurige aanpassing. Gewapend met wat we weten over hoe het toen ging, kunnen we nu ons voordeel doen: tijds investeren in de ontwikkeling van kennis en het aanleren van nieuwe vaardigheden die passen bij de 'robotsamenleving' voor brede lagen van de beroepsbevolking en bewerkstelligen dat de vruchten van de technologie min of meer gelijk over de bevolking worden verdeeld. Dat voorkomt een tweedeling tussen degenen die vooral de lusten van voortgaande technologische ontwikkeling zullen ervaren en degenen die vooral met de lasten dreigen te worden opgescheept.

Dubbelinterview met Erik Stam en Peter Ester over, zzp'ers, sociale ondernemingen, Silicon Valley en het 'Mattheuseffect'

'We moeten grootser denken'

De arbeidsmarkt verandert voortdurend en dat beïnvloedt veel meer dan alleen het aantal banen en het inkomen op het loonstrookje. We vroegen hoogleraar Erik Stam en Eerste Kamerlid Peter Ester naar hun visie op deze veranderingen. Hun boodschap: we moeten vooral inventief zijn en grootser denken; en groots denken past volgens hen bij uitstek bij de uitgangspunten van de ChristenUnie.

Door Mirjam Kosten en Laurens Wijmenga

Wat is er, in grote lijnen, wat is er over twintig jaar anders aan de arbeidsmarkt dan nu? | Erik Stam:

“Twintig jaar geleden, in 1998, was de arbeidsmarkt wel wat anders dan nu, maar toch ook voor een groot deel hetzelfde. Geldt die continuïteit dan ook voor de komende twintig jaar? Niet perse: de invloed van technologie is nu vele malen groter dan in 1998. Er zijn bedrijven waarvan we het bestaan destijds niet hadden kunnen voorspellen, en er is werkgelegenheid in bijvoorbeeld de industrie verdwenen uit Nederland. Twee ontwikkelingen zijn wel duidelijk. Ten eerste: routinetaken zullen meer worden verplaatst naar lagelonenlanden en worden weggeautomatiseerd. Ten tweede: creatieve taken worden belangrijker. Er ontstaat veel ruimte voor hoogopgeleiden die zowel hyperspecialist zijn als met anderen samen het grote plaatje kunnen zien. Omdat loodgieters en kappers ook nodig zullen blijven, leveren deze ontwikkelingen vooral problemen op voor het midden.”

Hoe erg is het verdwijnen van middenbanen? | Peter Ester:

“Er verdwijnen veel banen bij banken en verzekeringsmaatschappijen. Maar de middenklasse is meer dan alleen een groep banen. De middenklasse vormt de ruggengraat van de samenleving. In de Verenigde Staten zie je welke problemen het verdwijnen ervan oplevert, ook in maatschappelijk opzicht. Bij de middenklasse hoorde het optimisme, de droom van opwaartse mobiliteit. In plaats daarvan zie je dat mensen zich grote zorgen maken om de toekomst van hun kinderen. In de Verenigde Staten zie en voel je de angst bij de middenklasse en ik zie daarin wel een van de verklaringen voor de opkomst van het populisme. Die relatie is misschien niet één op één, maar een verband is er wel. En populistten kunnen gemakkelijk met die angst spelen.”

Erik Stam: “Als de middenklasse verdwijnt, is er een sterkere tweedeling in de samenleving. Ongelijkheid wordt dan tastbaar. Er ontstaat een soort ‘Mattheuseffect’: wie het goed doet, zal het nog beter hebben. In Nederland gaat het nog goed, maar in de Verenigde Staten, *het* land van de droom van opwaartse mobiliteit, zie je dat je om een ‘winnaar’ te zijn wel aan heel veel voorwaarden moet voldoen. Een goede opleiding is een voorwaarde, maar een universitaire studie kost al snel dertigduizend dollar per jaar. Het is inmiddels wel duidelijk dat niet iedereen een winnaar kan zijn, dat er uitsluitende mechanismen zijn en dat die voorwaarden voor succes vaak ook bij de volgende generatie wel of helemaal niet aanwezig zijn.”

PERSONALIA

Dr. Peter Ester was hoogleraar Arbeidsmarktstukken aan Tilburg University, doceert nu Human Capital & Entrepreneurship aan Rotterdam Business School en is Eerste Kamerlid voor de Christen-Unie.

Prof. dr. Erik Stam is hoogleraar Strategie, Organisatie en Ondernemerschap aan de Utrecht University School of Economics.

U waarschuwt voor het Mattheuseffect: wie al veel heeft, krijgt nog meer. Hoe kunnen we dit voorkomen? | Erik Stam:

“Scholing is een belangrijk sociaal mobiliteitsmechanisme, dus het is belangrijk dat de toegang tot scholing open is voor alle bevolkingsgroepen. In onderzoeken zien we dat investeringen vroeg in de levensloop het meest effect hebben. Dat betekent dat die toegang vanaf jongs af aan goed geregeld moet zijn. Hoogkwalitatieve kinderopvang is dus belangrijk. Daarnaast moeten we de welvaartsstaat zo inrichten dat die openheid en buffers biedt aan degene die er tijdelijk uit moet stappen. Wat je nu vaak ziet, is dat iemand die uitgestapt is, steeds meer op afstand raakt en niet meer de motivatie of moed heeft om toe te treden.”

Peter Ester: “Het traject van ‘Leven lang leren’ is in Nederland niet op orde. Hier laten we steken vallen.” Erik Stam: “We doen hier niet zo aan ‘Leven lang leren’. Die term klinkt wat dwingend, *education permanente* klinkt dan misschien wat vriendelijker. We hebben hier van oudsher de scholing sectoraal vormgegeven. Maar die sectoren zijn steeds minder een relevante factor voor de arbeidsmarkt omdat mensen zich in verschillende sectoren bewegen en omdat er bedrijfstakken ontstaan die bestaande sectoren overstijgen. We moeten dus zoeken naar een nieuw mechanisme voor scholing.” Peter Ester: “Deze kwestie speelt al dertig jaar en het is dan ook ongelooflijk dat we er niet in slagen om dit serieus te regelen. De infrastructuur hebben we. Scholen staan ‘s avonds leeg.” Erik Stam: “Inderdaad, maar het probleem is dat er voor scholen en universiteiten te weinig prikkels zijn om hun onderwijs voor werkenden in te zetten.” Peter Ester: “Vooral oudere werknemers zijn de dupe. Er wordt weinig geïnvesteerd in de werknemer van vijfenveertig.

Die mag een beetje uitbuiken richting de finish. Maar zo iemand moet nog ruim twintig jaar mee. Dat is zo’n reservoir aan kennis, daar moeten we in investeren! De oudere werknemer mag zelf ook wel wat extra stappen zetten. Menselijk kapitaal moet je onderhouden.”

En dan is er in Nederland de opkomst van de zzp’er. Hoe zien jullie die? | Erik Stam:

“Twintig jaar geleden waren er zeventienhonderdduizend zelfstandigen, dat zijn er nu 1,3 miljoen. Er zijn verschillende groepen. Er zijn de jongeren die in een onderneming zoeken naar zelfontplooiing en zelfstandigheid. Er zijn schilders die tijdens de crisis overbodig werden en er zijn ict’ers die enorm veel verdienen, maar er zijn in die sector ook mensen die een schijntje verdienen.” Peter Ester: “Het is inderdaad goed om je te realiseren hoeveel verschil er is. Die bovenkant heeft onze aandacht niet zo nodig, maar de onderkant wel. Minimumtarieven voor zzp’ers zijn nu gelukkig in het Regeerakkoord geregeld. Het is goed dat er aan die knop gedraaid werd.”

Wat voegen al die zelfstandigen toe aan Nederland? | Erik Stam:

“Op z’n best is dat de experimenteer-capaciteit van de Nederlandse economie. Er wordt van alles uitgeprobeerd en als het niet lukt, is er niet veel verloren. Als ondernemingen wel lukken en opschalen, hebben we mooie nieuwe dingen. Dat is het positieve. Het negatieve: voor sommige mensen is er op de arbeidsmarkt geen duurzame plaats en voor hen is er de ene hapsnap klus na de andere terwijl ze zich ophouden rond de armoedegrens of daaronder. Dat zijn de twee gezichten van zzp.” Peter Ester: “Je ziet de arbeidsmarkt

veranderen. De rollen van zelfstandige, werkgever en werknemer worden ook meer gecombineerd en wisselen gedurende de levensloop. We hebben nog niet de terminologie om die veranderingen te duiden.” Erik Stam: “Er zijn allerlei contractuele vormen voor arbeid, maar we maken daar gemakshalve ‘werkgevers’, ‘werknemers’ en ‘zelfstandigen’ van. We moeten nadenken over de aard van het proces ‘werk’ en hoe mensen daar gelukkig in kunnen zijn. Waar het ten diepste om gaat, is dat al dat werk waarde creëert. Dan kan in een bestaande organisatie en dat kan daar buiten. Dat is de basisroeping voor iemand die werkt.”

In steden ontstaan creatieve broedplaatsen. Komt er een Nederlands equivalent van Silicon Valley?

| Peter Ester: “Silicon Valley heeft een heel eigen geschiedenis, die tachtig jaar geleden begon. Dat ecosysteem kun je niet zomaar kopiëren en dat moet je ook niet willen. We moeten ook de schaduwzijden zien, met name de grote sociale ongelijkheid. We kunnen er wel een aantal dingen van leren. Vooral: grootser denken. Het verschil willen maken. Passie en gedrevenheid.” Erik Stam: “Inderdaad, ambitie hebben, daar lopen we in Nederland wat mee achter. De ambitie om groots te innoveren, om nieuwe dingen te doen.” Peter Ester: “Het is niet hetzelfde, maar ik zie we overeenkomsten met de ontwikkelingen van sociale ondernemingen in Nederland. Ook daarin kunnen we grootser denken dan we nu doen.” Erik Stam: “Het uitdaginge aan sociaal ondernemerschap is dat je meervoudige waardecreatie hebt: je moet financieel je broek ophouden en het ook op andere gebieden goed doen. Mooie voorbeelden vind ik Tony Chocolonely en Fairphone. Die zijn heel goed in

marketing en techniek en hebben ook de visie en *drive* om arbeidsomstandigheden in de keten te verbeteren. Daarnaast zijn er de lokale ondernemingen, zoals de Colour Kitchen en Syr in Utrecht. Dat zijn restaurants waar mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt en vluchtelingen aan het werk kunnen.” Peter Ester: De CEO van Tony Chocolonely was onlangs te gast in de Eerste Kamer. Hij is heel gedreven om iets aan kinderarbeid te doen in de chocoladeproductieketen. Wat ik mooi vind: hij slaagt er in om een goed bedrijf neer te zetten *en* het lukt hem om de kwestie op de maatschappelijke agenda te krijgen. Dat is een creatieve manier van omgaan met je bedrijf. Je sluit je dan niet op in je bedrijf, maar kijkt naar buiten: hoe kan ik de wereld beter maken. Dan maak je het verschil.”

Tesla, is dat dan een sociale onderneming?

| Erik Stam: “Gebrek aan ambitie kan hen niet verweten worden.” Peter Ester: “Zeker, maar Elon Musk is ook wel heel handig: hij zet zijn bedrijf waar de loonkosten laag zijn en waar de subsidies vloeien. Men denkt vaak dat de overheid in zulke bedrijven geen enkele rol speelt. Maar in Silicon Valley is de overheid juist heel belangrijk. Wist je dat meer dan negentig procent van de innovaties in een iPhone linksom of rechtsom gesubsidieerd zijn met technologiesubsidies van de Amerikaanse overheid? Tesla een sociale onderneming? Dat gaat me een beetje te ver.”

Wat is er nodig om startups te laten bloeien?

| Erik Stam: “Nederland heeft voldoende kapitaal en een hoogopgeleide beroepsbevolking. Het blijkt alleen moeilijk om die te ontsluiten en in te zetten

voor experimenten en de opschaling van succesvolle experimenten. De bankensector en de pensioenfondsen zouden meer kunnen doen.” Peter Ester: “Pensioenfondsen beleggen veel in het buitenland, meer dan tachtig procent wordt in het buitenland geïnvesteerd. Investeer meer in Nederland, in innovaties, in nieuwe bedrijven. Die verhouding moet beter.” Erik Stam: “Als we dat geld naar Nederland zouden halen en meer experimenteer capaciteit beschikbaar stellen, zou dat helpen. Er zijn meerdere fondsen beloofd voor *cleantech* startups, maar die worden niet geïnvesteerd. Er wordt dan geklaagd dat er te weinig kansrijke projecten zijn. Daarom moeten we studenten en anderen aanmoedigen en ambitieus maken.

De uitdaging is om onze hoogopgeleide beroepsbevolking en kapitaal bij elkaar brengen. In die combinatie kunnen we maatschappelijke problemen op een nieuwerwetse manier oplossen en daarbij werk genereren.” Peter Ester: “Te veel geld gaat naar grote bedrijven, die ook wel zonder kunnen. Het gaat vooral om startups en *scaleups*.” Erik Stam: “Bij het toekennen van fondsen moet je open staan voor nieuwkomers. Daarbij moet je niet van te voren proberen te voorspellen welke nieuwkomers het zullen gaan maken. De doelmatigheid is niet altijd te voorzien, maar dat geldt evengoed voor het investeren in vastgoed.”

Zijn sociale ondernemingen de toekomst van Rijnländs ondernemen?

| Erik Stam: “Ik denk bij Rijnländs ondernemen eerder aan de Philipsen en Unilevers van deze wereld, die huizen en fondsen voor hun werknemers regelden. Maar dat bestaat eigenlijk niet meer; dat is nostalgie.” Peter Ester: “Rijnland staat voor ondernemingen waar aandeelbelangen niet prevaleren,

het gaat om goed zorgen voor je personeel, zorgen voor de schepping, om een lange termijnvisie, om maatschappelijke impact.” Erik Stam: “Die idealen worden gedeeld door sociale ondernemers, maar die zijn veel meer gericht op één specifiek probleem, dat ze op een ondernemende manier willen oplossen. Het zou mooi zijn als Nederland daarin koploper wordt, maar overheid en arbeidsmarkt zijn er nog niet klaar voor. Sociale ondernemingen doen overigens ook veel voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt maar hebben maar weinig capaciteit. Hopelijk zijn het voorlopers van een grotere trend, maar misschien plukken ze vooral laaghangend fruit.”

De ChristenUnie let vanouds op kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt. Is dat een goede inzet?

| Peter Ester: “Jazeker. Veel zzp'ers hebben nu drie dingen niet goed geregeld: hun pensioen, de verzekering voor arbeidsongeschiktheid en het op peil houden van hun kerncompetenties. Die drie vind ik heel belangrijk. De overheid en de sociale partners moeten snel met oplossingen komen. Ook moeten we voorkomen dat mensen onvrijwillig in zzp-constructies komen. Daarnaast moeten we ons blijven inzetten voor de mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. In de sociale werkplaatsen vindt nu bijvoorbeeld een snelle marginalisering plaats en dat is triest om te zien. Het bedrijfsleven en de overheid beloven zich samen in te spannen om mensen met een arbeidshandicap in dienst te nemen. Het bedrijfsleven nam dat serieus, de overheid is het niet gelukt en dat is onacceptabel en ongeloofwaardig. De overheid, dienstbaar aan de samenleving, moet dat serieus nemen. Er is voor iedereen een plekje en zo niet, dan bedenken we wel wat. Het is voor deze groep

belangrijk dat ook zij het idee hebben dat ze bijdragen aan de samenleving. Als dat wat moet kosten, dan moet dat maar.”

En groter denken, past dat bij de

ChristenUnie? | Peter Ester: “Ja, dat moeten we ook als christenen, ook als ChristenUnie. Groot denken past bij onze mens- en maatschappijvisie maar op een of andere manier hebben we dat wat weggestopt en denken we vaak te klein.” Erik Stam: “Het past bij verantwoordelijkheid nemen in grote maatschappelijke problemen, bij je talenten inzetten op een manier die waardevol is voor de samenleving. We moeten de wereld van werk combineren met de maatschappelijke agenda van grote vraagstukken en technologiebeleid. In die driehoek kunnen we veel spannender denken.” Peter Ester: “We moeten proberen om met de inzet van technologie maatschappelijk het verschil te maken. Er zijn grote problemen, denk aan onze enorm vervuilde oceanen, en ik vind het dan inspirerend om te zien dat een startup als The Ocean Cleanup dat aan wil pakken. Ik hoop dat het lukt. Wat moet de overheid dan doen? Een beetje helpen en zorgen dat het ecosysteem van talent, kennis, en innovatieve bedrijvigheid op orde is. Niet meer en niet minder.”

Het muisje dat zich herinneren kon

Lang geleden leefde er eens een muisje aan de rand van een groot korenveld. Hij heette Puck. Puck woonde met zijn ontelbare broers en zussen, ooms en tantes, neven en nichten in een groot muizenhol. De hele zomer liepen alle muisjes af en aan, hun pootjes vol met noten en zaden.

Iedereen was druk bezig. Behalve Puck. Als de andere muizen bezig waren, zat hij maar een beetje voor zich uit te staren de blauwe lucht in. Niemand wist wat hij daar zag. Sommigen vroegen Puck wat ‘ie aan het doen was. “Kijken”, zei hij dan eenvoudig. En als zijn familieleden hem vroegen of hij niet even mee kon werken in het hol, schudde hij eenvoudig zijn kopje. Gekken moet je met rust laten, zo weten ze in de dierenwereld.

Toen kwam de winter. De nachten werden donker en de dagen kort. De muizen kwamen nauwelijks meer hun holletje uit. Ze kropen dicht tegen elkaar aan voor de warmte. Toen het avond geworden was, kregen de muizen honger en één voor één haalden ze hun avondmaaltje op. Ook Puck. De andere muizen keken hem nogal scheef aan, ze vonden hem een uitvreter, maar ook die laat je niet verhongeren.

En zo ging het dag aan dag, week aan week, maand na maand. De muizen werden dof en verdrietig. Alles was donker en koud. Niemand bewoog meer. Aan de duisternis leek maar geen einde te komen. Toen stond Puck op en begon te vertellen:

“Weten jullie nog, die prachtige zon, die warm over je muizenvelletje strijkt als ze ‘s ochtend net opgekomen is? Die koele wind die je snorharen doet trillen in de avondschemering? De geur van nat gras en verse nootjes?”

De zon kwam op in het hol, een warme wind stak op en de geur van nat gras drong in hun neusjes. Vanaf die dag mocht Puck als eerste gaan eten, zodat alle anderen naar hem konden luisteren tijdens hun maaltijd. En nooit vroeg iemand nog of Puck kon meehelpen. Puck had zijn eigen taak. Puck hield hen in leven.

COLUMNIST Dr. Frank Bosman is cultuurtheoloog

Loon vóór zonsondergang

We hebben geen mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt, we hebben een arbeidsmarkt met een afstand tot bepaalde mensen. De Nederlandse arbeidsmarkt is niet toegankelijk voor iedereen. We hebben dat probleem bij het individu neergelegd en een warrig systeem opgetuigd om dat probleem op te lossen; maar beter zou het zijn om niet kortzichtige politiek, maar bezielde maatschappelijke visie, wetenschappelijke inzichten en lokale/regionale ervaring leidend te laten zijn.

Door Erik Dannenberg

We zijn een sociale samenleving. We voelen ons betrokken op mensen die minder makkelijk mee kunnen komen. Na periodes waarin ondersteuning vooral werd gegeven binnen grote familieverbanden en later in de religieuze en ideologische 'zuilen' waartoe men behoorde, ontstond vanaf de jaren zestig een groeiend systeem van overheidsvoorzieningen, aangeduid met 'verzorgingsstaat'. De verzorgingsstaat regelde de ziekteverzorging, ouderenzorg, gehandicaptenzorg, meedoen op de arbeidsmarkt, inkomenszekerheid, hulp aan jeugd in de knel, ondersteuning binnen het onderwijs, sociale volkshuisvesting enzovoort.

In elke sector vonden van tijd tot tijd wijzigingen plaats, maar vooral voor arbeidsmarkt en sociale zekerheid was er flinke turbulentie. Waar bijvoorbeeld de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten met de nodige revisies nog meeging van 1968 tot 2015, zagen we in de sociale zekerheid de ene na de andere regeling langskomen met een voortdurende hervorming van regelingen en uitvoerende organisaties. Een greep hieruit: Sociale activering, banenpoolers, Melkertbanen, in- en doorstroombanen, begeleid werk, wet inschakeling werkzoekenden, werken met behoud van uitkering, re-integratietrajecten, sociale werkvoorziening, beschut werk, flexwet, 100.000 banenplan, Wajong, no-risk polis, loonkostensubsidie, loondispensatie. Bent u er nog?

Het maakt helder dat Nederland een reeks pogingen doet tot reparatie van een hoofdstructuur op de arbeidsmarkt die niet voor ieder toegankelijk is. De laatste plotselinge wending van het beleid is het voornemen om de loonkostensubsidie, ingevoerd met de Participatiewet in 2015, nu al weer af te schaffen. Waarom zijn we niet in staat iedereen op een natuurlijke wijze te laten participeren?

27 regelingen en 8 definities | Al die wijzigingen leiden tot ver-gaderzalen vol mensen uit 'de bovenkant van de arbeidsmarkt' die praten over het probleem van mensen aan 'de onderkant van de arbeidsmarkt'. Het nieuws en de overheidsbrieven hierover brengen mensen in grote onzekerheid.

Waar je vroeger met één baan per gezin, bijvoorbeeld als postbode, je gezin kon onderhouden, je huur kon betalen en je kinderen naar school kon laten gaan, moet je tegenwoordig met z'n tweeën van alles bij elkaar flexen om het hoofd boven water te houden. Wie dat niet (helemaal) redt, kan een beroep doen – want we zijn een sociaal land – op inkomensondersteuning. Maar de gekte die we daarin hebben gecreëerd slaat werkelijk alles! Bij het aanvragen van inkomensondersteuning kan iemand

AUTEUR
Erik Dannenberg is voorzitter van Divosa, de vereniging van gemeentelijke directeuren in het sociaal domein.

SAMENVATTING
• Oorzaken voor rommelige regelgeving zijn: weinig flexibele wetgeving, politieke wisselvalligheid, wantrouwen richting burgers, te weinig inschakelen van gemeenschappen en verkeerd jargon.

• De joods-christelijke traditie richt zich op 'inschakelen' en 'mee kunnen doen'.

• In plaats van kleine aanpassingen is systeeminnovatie gewenst.

te maken krijgen met 27 regelingen en 8 definities van het begrip inkomen of vermogen. Dan nog heeft een arm huishouden een tekort van gemiddeld €217 per maand. 850.000 mensen hebben te weinig geld om in hun basisbehoeften te voorzien. Inmiddels heeft 1 op de 5 Nederlandse huishoudens risicovolle schulden. 40% van de arme mensen heeft werk als belangrijkste inkomstenbron!

Iemand die uit de bijstand wil ontsnappen, komt vaak terecht in tijdelijke werk of flexbanen met een wisselend laag inkomen en krijgt te maken met dalende inkomensondersteuning en kwijtscheldingen. De burger raakt verstrikt in het doolhof en moet regelmatig achteraf onterecht ontvangen toeslagen terugbetalen. Dit veroorzaakt zoveel stress dat mensen angstig worden voor de overheid, in schulden belanden en er niet meer van kunnen slapen. Ze krijgen problemen in hun mentale gezondheid en er ontstaan spanningen in relaties. Recent onderzoek van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid liet zien dat ruim 58% van het budget van de geestelijke gezondheidszorg ingezet wordt voor mensen in een uitkeringssituatie. Er zijn een paar reparaties geweest (garantie beslagvrije voet) en aangekondigd (huursubsidie wordt niet ineens teruggevorderd als je één euro teveel hebt verdiend) maar het steunstelsel als geheel is een warboel. Het systeem kent hoge uitvoeringskosten, waaronder schuldhulpverlening en bewindvoering.

Hoe heeft het zover kunnen komen?

Vijf antwoorden | We willen steunend zijn naar mensen met minder zelfredzaamheid in werk en inkomen, maar we maken het chaotisch en onveilig. Hoe zijn we in deze situatie beland?

Ten eerste valt op dat wetgeving niet flexibel kan inspelen op de economische conjunctuur en wijzing van het soort werkgelegenheid. Bedacht beleid wordt uitgevoerd in een tijd die alweer veranderd is. En mensen worden niet goed geholpen zich aan te passen aan een snel veranderende vraag, want omscholingsbudgetten in Nederland zijn erg laag.

Ten tweede zijn bijstand, inkomensondersteuning en arbeid meer onderhevig aan politieke ideologieën dan bijvoorbeeld jeugdhulp of maatschappelijke ondersteuning. Politieke stromingen generaliseren de complexe werkelijkheid tot een beeld van de gemiddelde burger op wiens situatie de politieke overtuiging wordt geprojecteerd: is iemand zielig of lui? Dit belemmert het ontwerpen van een rationeel, overzichtelijk, samenhangend systeem van inkomensondersteuning.

Ten derde wordt de kans op onbedoeld gebruik of misbruik van overheidsvoorzieningen zo groot geacht, dat werk van de uitvoerende medewerkers in de sociale zekerheid compleet is dichtgerogeld. De nadruk ligt op uitvoering van regelingen en toetsingen van 'het systeem'. De ondersteuning zoekende burger voelt zich bejegend als een 'potentiële fraudeur' en ervaart 'een gevecht met computers'.

Ten vierde valt op dat Nederland de problemen van zijn burgers individualiseert, al vanaf de jaren dat we veel maatschappelijke taken op Rijksoverheidsniveau zijn gaan organiseren. We denken niet meer in families, *communities* en sociale steunstructuren en maken er dus ook geen gebruik van. De sociale omgeving van de burger komt alleen in beeld als 'fiscaal partner', 'voordeurdel' of 'gebruikelijke zorg', met als doel de individuele verstrekking wat te kunnen verminderen.

Ten vijfde, samenhangend met het vorige punt, zijn we de groep mensen die minder makkelijk meekomt, gaan labelen met taal die de afstand vergroot tussen 'normale mensen' en 'mensen waar iets mee is'. Hoe meer je erop let, hoe vaker je het hoort. Gebruikt u wel eens de term: 'mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt'? Met dit zinnetje wordt subtiel het probleem bij die individuen gelegd, in plaats van bij het collectief. En wat *doet* het met je als je dagelijks moet horen dat de kansrijken jou iemand vinden met een afstand tot de arbeidsmarkt?

In- en outsiders op de arbeidsmarkt

Draai het eens om. Je kunt met evenveel recht zeggen: we hebben een arbeidsmarkt met afstand tot bepaalde mensen. Dan ligt de nadruk erop dat de arbeidsmarkt zoveel afstand heeft gecreëerd, dat een grote groep mensen niet meer makkelijk kan meedoen. We hebben jargon ontwikkeld in onze formulieren en indicatiesystemen in termen van handicaps, beperkingen, stoornissen, ziektebeelden en gebreken. Wie niet kan aantonen dat er iets aan de hand is, krijgt weinig hulp. Dit is het rechtstreeks gevolg van vijftig jaar organiseren in een 'verzekeringsmodel' waarbij je eerst moet aantonen wat er mis is met je, voordat je hulp krijgt. En wie net geen indicatie kan krijgen om bij een bepaalde doelgroep te horen, is vaak nog slechter af dan degenen die deze wel ontvangen.

De Nederlandse arbeidsmarkt kent, mede door inzet van de vakbeweging, een goede bescherming van mensen met een (vaste) baan. Dit is een verdienste, want het voorkomt uitbuiting en geeft bestaanszekerheid. Mensen kunnen daardoor verplichtingen aangaan, zoals het kopen van een huis en het volgen van een

studie. Het gaf ons constructen zoals de cao's, ontslagbescherming, loondoorbetaling bij ziekte, minimumloon en pensioenen.

De keerzijde van de goede bescherming van medewerkers die 'binnen' zijn, is dat het tegelijk een hindernis opwerpt voor de mensen die voor een werkgever niet 100% loonvormende arbeid kunnen verwerven. Daarmee is de ondergrens van de arbeidsmarkt zó hoog opgetrokken, dat een grote groep burgers minder of geen kans meer maakt. En daar ontstaat het woud van doelgroepen en regels. Je kunt als werkgever immers niet meer zeggen: 'Kees loopt half zo hard als een ander, dus geef ik hem ook half geld'. Daarvoor moet iemand eerst in een van de vele regelingen komen. Waar 'Den Haag' denkt dat het verschillende groepen burgers zijn, loopt het in de praktijk vaak door elkaar. In een Sociale Werkplaats-bedrijf staat iemand met een goed loon van voorheen de Wet sociale werkvoorziening, ernaast staat iemand met behoud van uitkering werkervaring op te doen en daarnaast staat iemand die vanwege de WMO een eigen bijdrage moet betalen voor de dagbesteding. Het is niet meer uit te leggen.

De rand van de akker | Het wordt tijd om een perspectief te schetsen op hoe het ook zou kunnen. Voordat ik een paar praktische richtingen schets, wil ik graag stilstaan bij de visie op samenleven en samenwerken die daaronder ligt. De lezers van dit blad zullen zich herkennen in de bron van het joods-christelijke denken. Ver voor de komst van het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap lag daarin al een basis voor het denken in termen van een 'inclusieve samenleving'.

Zo was het verboden een blokkade op te werpen voor blinden. Onbelemmerde toegang dus! Job, door God gezien als rechtvaardige, beschrijft hoe sociaal hij in de samenleving stond. Hij was als ogen voor de blinde en voeten voor de lamme. Hij kleepte armen met de wol van zijn schapen. Hij deed aan ziekenzorg, jeugdhulp en wat niet al. In bijna alle Bijbelboeken wordt gesproken over zorg voor de maatschappelijk kwetsbaren, de weduwen en wezen. Opvallend is dat voor hen het eten niet aan de deurkruk werd gehangen, maar dat grondeigenaren niet mochten oogsten aan de randen van het veld, zodat de armen hun eigen oogst konden binnenhalen. Ze moesten er dus wat voor doen, kwamen actief onder de mensen zodat er ontmoetingen konden plaatsvinden. Wie dagloner was, had er recht op nog voor zonsopgang zijn loon te krijgen. Het effect van het werk van Christus was steeds dat mensen door herstel weer actief konden meedoen in de gemeenschap. Hoe zouden we deze denklijnen kunnen uitwerken in de praktijk, waarbij we ook de eerder genoemde knelpunten kunnen opruimen?

Wat te doen | We kunnen de kracht van de lokale gemeenschap weer beter benutten. Zoals de wethouder die een zaal vol ondernemers vroeg: "Wat hebben jullie nodig om te zorgen dat niemand in dit dorp werkloos is?" Dan maak je resultaat-afspraken op populatieniveau, in plaats van individuele mensen tot probleemgeval te bestempelen. Ik ben optimistisch over de bereidheid van werkgevers, gelet op de resultaten van de afgelopen jaren. Een toenemend aantal bedrijven voert beleid voor diversiteit en inclusie. Zij verenigen zich in organisaties als Locus, de Normaalste Zaak en maken echt werk

van een inclusieve arbeidsmarkt. Er zou meer wettelijke en fiscale ruimte moeten ontstaan voor 'sociale ondernemingen', zodat we meer mensen beroepstrots kunnen geven. Het werkt! Ik hoorde een jonge vrouw, die voordien in een vorm van dagbesteding zat zeggen: "Nu ben ik niet meer iemand van zo'n doelgroep."

Het beleid op Rijksniveau zou meer op hoofdlijnen vormgegeven kunnen worden. In de 35 arbeidsmarktregio's kan gezamenlijk invulling gegeven worden door gemeenten, onderwijsinstellingen, werkgevers en werknemers. Men kan dan oplossingen kiezen, passend bij regionale arbeidsmarkt-vraagstukken. Verantwoording aan het Rijk kan plaatsvinden op maatschappelijk resultaat in plaats van op het nakomen van gedetailleerde regels.

Het werken aan een inclusieve arbeidsmarkt moet meer gestuurd worden vanuit maatschappelijke visie, wetenschappelijke inzichten en lokale/regionale ervaring dan op polariserende politieke ideologieën. Daarbij past meer ruimte voor bezielde, handelingsbekwame professionals in een context van een lerende organisatie. Welke methode pas je in welke situatie toe en waarom? Kun je met de cliënt werken volgens het principe van *'shared decision making'* en de herstelgerichte benadering, waardoor de relatie gelijkwaardiger wordt?

Inkomen uit loon en uitkeringen moet voldoende zijn om de basisbehoeften – een woning, eten en drinken, gas, water, licht – te kunnen betalen. Dan kan het aantal inkomensregelingen en arbeidstoeleidingssystemen enorm worden uitgedund en weet de burger 'vóór de zon ondergaat' precies waar hij aan toe is. Nederland kan veel leren van Estland, waar burgers zelf houders zijn van een overzichtelijk digitaal dossier.

Ik pleit voor een 'voorportaal' voor de arbeidsmarkt, met één ondersteuningsregeling waarin mensen zoveel mogelijk meedoen in een reguliere context, waar ieders inspanning loont en waar de communicatie zich richt op talenten, passies en mogelijkheden. Waar wat minder beroepseisen gelden als men werkt naast een bekwame collega. Dit voorportaal dient een soepele verbinding te hebben met de reguliere arbeidsmarkt en er mag geen sprake zijn van 'ziektewinst' of 'armoedeval'. Voor wie dat nodig heeft, wordt een werkplek aangepast aan iemands persoonlijke profiel. Een belangrijke vraag is dus: in welke context komt je sterke kant het best naar voren?

Systeeminnovatie graag | Deze kabinetsperiode zou kunnen worden benut om met overheid en sociale partners na te denken over een echte systeeminnovatie in plaats van allerlei kleine aanpassingen zwaar te bevechten aan een niet kloppende hoofdstructuur. Hoe kunnen we, zonder de rechtvaardigheid te vergeten, meer organiseren op basis van vertrouwen in plaats van wantrouwen?

Ik hoop van harte dat onze samenleving een beter functionerend stelsel van bestaanszekerheid en ontwikkeling kan ontwerpen voor burgers in een kwetsbare positie. De bovenstaande punten vergen nog veel doordenking, uitwerking en bespreking. Divosa, de vereniging van gemeentelijke directeuren in het sociaal domein, wil daaraan actief en van harte bijdragen.

Prestatiedruk? Zeuren niet!

Het ChristenUnie-congres van november 2017 was nog maar net afgelopen of ik werd door een vertegenwoordiger van een lokale afdeling staande gehouden. Enkele minuten daarvoor wist PerspectieF een motie aangenomen te krijgen die de Tweede Kamerfractie opriep zich meer in te zetten om prestatiedruk onder jongeren tegen te gaan. Het kapstokhaakje van deze motie was de invoering van de maatschappelijke dienstdienst voor jongeren, die in onze ogen bijdraagt aan de toenemende verantwoordelijkheidsclaim op jongeren. Het landelijk bestuur van de ChristenUnie vond die koppeling genoeg reden om de hele motie af te wijzen, en de man tegenover mij was het daar heel duidelijk mee eens. “Zeuren niet zo”, was zijn bondige advies richting mij. Hij had de militaire dienstdienst voltooid, een studie afgerond en dat was hem prima bevallen. Was hier sprake van een generatiekloof? Is prestatiedruk echt een *millennial issue*, overtrokken en een gelegenheidsargument? Of is het wel degelijk een maatschappelijk probleem, en heeft het gevolgen voor de toekomst van het onderwijs en de arbeidsmarkt? En als dat al zo is, wat moeten we daar nu (politiek) aan doen?

Door Jarin van der Zande

Hoewel de term ‘prestatiedruk’ de afgelopen jaren ineens weer veelvuldig langskwam in de media, is het fenomeen niet bepaald nieuw te noemen. In het wetenschappelijk tijdschrift *Journal of Personality and Social Psychology*¹ verschenen in 1985 de bevindingen van een experiment waarbij deelnemers gevraagd werd een anagrampuzzel op te lossen. Groep 1 kreeg vooraf te horen dat de onderzoeker de verwachting had dat ze de puzzel zouden oplossen op basis van voorgaande resultaten. Groep 2 kreeg te horen dat een heel publiek de verwachting had dat ze de puzzel zouden oplossen, en een derde groep kreeg geen verwachtingen mee. Duidelijk werd dat deelnemers van groep 1 beduidend beter presteerden dan de deelnemers van groep 2. Prestatiedruk kan dus wel degelijk een psychologisch fenomeen genoemd worden, wanneer een grote groep mensen een duidelijk verwachting heeft over jouw prestaties. Vergelijkbare onderzoeken kwamen op dezelfde conclusies uit.

Vervolgens is het de vraag of prestatiedruk iets is van alle tijden, of dat deze door de jaren heen is toegenomen. Om die vraag te beantwoorden, moeten we het begrip iets breder trekken, omdat prestatiedruk op zichzelf geen diagnose is. Eind 2016 publiceerde de Sociaal Economische Raad (SER) het advies *Een werkende combinatie* waarin wordt ingegaan op de gejaagdheid, prestatiedruk en keuzestress die binnen alle levensfasen enorm aan het toenemen zijn. Rond dezelfde periode lanceerde het ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS) een landelijke publiekscampagne om depressie bespreekbaar te maken waarin genoemd werd dat de huisarts twee keer zo vaak de diagnose depressie moet stellen dan twintig jaar geleden. Het Trimbos-instituut deed onderzoek naar de psychische gezondheid van de Nederlandse bevolking en concludeerde dat een derde van de bevolking op enig moment te maken heeft met een stress gerelateerde aandoening.

Waar komt prestatiedruk vandaan? | Een van de verklaringen van deze toename van stress zit hem in de enorme hoeveelheid informatie waarover we steeds meer beschikking krijgen. De voordelen van nieuwe technologieontwikkelingen en globalisering zijn legio, maar nadelen zijn er ook. Britse psychologen kwamen met de term ‘informatiemoeheidssyndroom’, waarin mensen verstrikt raken in de hoeveelheid appjes, emails, en telefoontjes. Dat dit negatieve gevolgen heeft voor de gezondheid van mensen behoeft nauwelijks uitleg. Afnemend analyseringsvermogen, angstaanvallen en gebrek aan zelfvertrouwen liggen op de loer. De schaalvergroting zorgt voor een onpersoonlijke maatschappij waardoor er andere soorten relaties ontstaan. Tegelijkertijd zorgt

AUTEUR
Jarin van der Zande
is voorzitter van
PerspectieF, Raads-
lid in Apeldoorn
en studeert Crime
Science in Twente

diezelfde schaalvergroting er voor dat we via internet en media continu op de hoogte worden gehouden van het reilen en zeilen van onze vrienden en kennissen. We kunnen ons meer dan vroeger persoonlijk ontwikkelen. We kunnen doelgericht werken aan onze persoonlijke groei. Je bent zelf verantwoordelijk voor je keuzes, zelf verantwoordelijk voor jouw succes. Althans, zo lijkt het. Want de keerzijde van een wereld die zo gefocust is op groei en prestatie, is dat het een enorme druk legt op mensen om te slagen. Cijfers die je haalt op de middelbare school geven de mate van ontwikkeling aan. En ook later wordt je maatschappelijke waarde bepaald door je carrière en je salaris. Dit zijn geen nieuwe inzichten, iedereen herkent deze situaties, en toch houden we ze met elkaar in stand.

Er zijn ook reguliere studenten

Goede publiekscampagnes die geestelijke gezondheidsproblemen zoals prestatiedruk en stress bespreekbaar maken zijn broodnodig en waardevol, maar zullen hun doel missen als we niet ook aan de voorkant een cultuuromslag realiseren. Om te beginnen in het onderwijs, waar een enorme focus op efficiëntie en excellentie is komen te liggen. Er worden steeds strengere eisen gesteld aan de cijfers die je haalt om toegelaten te worden. Binnen studies is het vaste curriculum niet meer afdoende, en wordt door middel van honoursprogramma's van je verwacht om deze excellentie te bereiken. Er is niets mis met een onderwijsinstelling die deze mogelijkheden aanbiedt, zolang het niet ten koste gaat van de reguliere student, wat we wel zien gebeuren. Binnen hogeschool of universiteit zou ook veel meer aandacht moeten zijn voor de geestelijke gezondheid van de studenten. Zeker op

WO niveau laat de beschikbaarheid en de toegankelijkheid van een studentpsycholoog veel te wensen over. Op HBO instellingen zijn er vaak meer middelen beschikbaar, maar informatie hierover is schaars en de drempel wordt als te hoog ervaren. Zeker nu de basisbeurs is afgeschaft, en er voor veel studenten ook een financiële stress situatie is ontstaan, mogen we niet langer zwijgen over de toegenomen prestatiedruk onder jongeren.

Zoals gezegd is de ervaren prestatiedruk niet alleen onder jongeren een toenemend probleem. Ook op de werkvloer zien we een toename langdurig verzuim, dat gerelateerd is aan stress. Op de website van Adviesbureau ArboNed, gericht op de gezondheid en vitaliteit van werkend Nederland, wordt vermeld dat een derde van alle verzuim te wijten is aan geestelijke gezondheidsklachten zoals burn-outs en prestatiedruk. Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt in de vorm van flexibilisering dragen daar aan bij. Werknemers worden zo gestimuleerd om zich continu te ontwikkelen, om zichzelf een plek op de arbeidsmarkt te garanderen. De keerzijde is dat een lange termijn planning onmogelijk wordt gemaakt, wat weer de nodige onzekerheid en stress oplevert. De uitdaging voor de komende jaren is dat werkgevers dit spanningsveld gaan onderkennen en inzien dat op de lange termijn de geestelijke gezondheid van hun personeel op het spel komt te staan.

De opdracht voor Den Haag

Cultuurproblemen laten zich zelden oplossen door droge beleidsregels. Ook in het geval van de prestatiedruk bij studenten en werknemers zullen we een aantal jaren nodig hebben voordat de echte omslag

zichtbaar wordt. Toch is er op beleidsniveau zeker nog laaghangend fruit te vinden waarmee dit proces is te versnellen. Bewustwordingscampagnes alleen, zoals er al een aantal door het Rijk worden gefaciliteerd, werken niet voldoende. De versoepeling van het ontslagrecht die door dit kabinet is doorgevoerd kan zelfs een terugval veroorzaken. De gedachte dat de nieuwe generatie werknemers flexibel wil kunnen werken is niet onjuist, maar door het ontslagrecht te versoepelen zullen huidige werknemers met een vast contract minder snel switchen van baan, omdat dit meer onzekerheid met zich meebrengt. Zo wordt alsnog een deel van de arbeidsmarkt vastgezet. Een oplossing kan zijn om wel het ontslagrecht te moderniseren, zodat aan werkgevers tegemoet wordt gekomen, maar dat er tegelijkertijd meer werknemers een contract voor onbepaalde tijd wordt aangeboden. Deze afspraken moeten door de polder, en door politiek Den Haag worden ondersteund. Op lokaal niveau zouden ondernemingen met een hoog percentage vaste contracten een streepje voor moeten krijgen bij aanbestedingen.

Voor politiek Den Haag ligt er nu een opdracht klaar. De toenemende prestatiedruk in de maatschappij zet de geestelijke gezondheid van ons land onder spanning. Op nationaal en lokaal niveau kunnen er beleidsafspraken worden gemaakt om werkstress, burn-out en prestatiedruk tegen te gaan. Zeker de meest kwetsbare groepen, waaronder jongeren, hebben er belang bij dat er wordt gezorgd voor goede begeleiding en taboedoorbreking bij hun geestelijke gezondheidsproblemen. Dat was precies de reden waarom Perspectief zo overtuigd tegenstander was van de maatschappelijke dienstplicht. Niet omdat jongeren niet willen werken voor de samenleving, niet omdat we geen

verantwoordelijkheid willen dragen. Maar wel omdat we van dichtbij meemaken wat er kan gebeuren met jongeren als we ze te hard pushen excellent te worden. Laten we er eerst voor zorgen dat iedereen mee kan komen in onze dynamische maatschappij. Als ons dat lukt, dan durf ik te garanderen dat jongeren uit zichzelf een stapje harder willen lopen om zelf die bijdrage te leveren aan onze samenleving. Daar hebben ze geen verplichting voor nodig.

Verdiepen.

Nationale DenkTank

Stichting de Nationale DenkTank werkt jaarlijks met jonge academici aan concrete oplossingen om maatschappelijke impact te realiseren. De groep van 2017 werkte aan de onderzoeksvraag: Hoe kunnen we de kansen die de arbeidsmarkt van de toekomst biedt zo stimuleren en benutten dat iedereen in Nederland perspectief heeft op werk en een bijdrage kan leveren aan onze samenleving? Het rapport schetst problemen op de arbeidsmarkt en bevat originele oplossingen.

<http://nos-robottool.herokuapp.com>

Dit online programma berekent de kans dat je baan weg-geautomatiseerd of overgenomen wordt door robots. Beroepen met een hoog automatiseringsrisico: Belastingadviseur (99%) Telemarketeer (99%) Chauffeur bestelwagens (98%). Meer hoop is er voor Audioloog (0%) Internist (0%) en de Pedagogisch medewerker (0%). Het programma is gebaseerd op onderzoek van de Oxford University Martin School, door: C.B. Frey en M.A. Osborne.¹

Teunis Brand | *Coöperatief Kapitalisme. Werk, geld en groei in christelijk-sociaal perspectief*
Amsterdam: Buijten en Schipperheijn Motief 2015 | 119 pagina's

“Dat betekent dat de ongelijkheid op de arbeidsmarkt toeneemt door de huidige technologische ontwikkelingen. De meeste banen die geautomatiseerd worden, bevinden zich (...) in het middensegment: banen met routinematige taken. (...) de vraag is dus niet zozeer of er in de toekomst nog wel genoeg werk voor iedereen zal zijn, maar meer *hoe het werk verdeeld zal zijn*: wie krijgen de goede en wie de minder goede banen? Vervolgens is de vraag hoe individuele werknemers en de samenleving als geheel op deze structurele ontwikkelingen op de arbeidsmarkt reageren.” (19).

David Autor

Will automation take away all our jobs?
TEDtalk

Autor, economieprofessor aan het Massachusetts Institute of Technology betoogt in ruim 18 minuten waar we gezien automatisering wel en niet bang voor moeten zijn. Techniek kost banen en levert banen op. Hij waarschuwt voor een krimpende middenklasse en een mismatch tussen opleiding en beschikbaar werk.

Robert Went, Monique Kremer & André Knottnerus (red.)
De robot de baas. De toekomst van werk in het tweede machinetijdperk
Den Haag: de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid 2015 | 172 pagina's

Het probleem – of de kansen – van robotisering worden ook onderkend door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. In 2015 publiceerde de Raad een verkenning over dit onderwerp. Interessant is dat in het rapport gekeken wordt welke vragen over robotisering op de beleidsagenda van de overheid moeten komen. In hoofdstuk twee wordt zo'n 'robotagenda' geschetst.

Boeken.

40 Huiskamer Nederland

Recensie: *Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving*

42 Strijden in hoopvol vertrouwen

Recensie: *Heilige Strijd*

44 'Wat gered moet worden is het verbond'

Recensie: *De nieuwe politiek van Europa*

Huiskamer Nederland

Door Robert van Putten, promovendus Vrije Universiteit Amsterdam

Jan Willem Duyvendak

Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving

Amsterdam:
Amsterdam University
Press 2017

183 pagina's

In *Thuis*, het drama van een sentimentele samenleving onderzoekt Jan Willem Duyvendak, hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, de rol die dit thuisgevoel is gaan spelen in de Nederlandse publieke samenleving en in het politieke debat. Het 'thuisgevoel' is een weinig onderzochte maar fundamentele emotie, zo blijkt in *Thuis* (2017). Het is eigen aan mensen dat ze zich ergens willen en zelfs moeten thuisvoelen. In een poging te omschrijven wat dat behelst, staan woorden als 'vertrouwdheid' en 'familiariteit' centraal; thuis als een plek waar je 'jezelf kunt zijn'. Een gebrek aan thuisgevoel gaat vaak gepaard met nostalgie of heimwee. Kenmerkend voor het thuisgevoel is, ten slotte, dat het een selectieve en uitsluitende emotie is: je voelt je niet bij iedereen en niet overal thuis. Vaak voelen we ons thuis bij een beperkt gezelschap, veelal van gelijkgezinden.

Het boek is een verzameling wetenschappelijke artikelen, essays en columns die eerder in (Nederlandstalige) tijdschriften en boeken zijn verschenen. Ze maken onderdeel uit van Duyvendaks bredere wetenschappelijke studie naar het thuisgevoel. Het zijn kritische en empirische sociologische beschouwingen, uiteenlopend van de betekenis 'thuisvoelen

in je eigen lichaam', de plaats die huiselijkheid inneemt op het gebied van geboorte, levenseinde en diverse vormen van zorg tot beschouwingen over het politieke debat over thuis in relatie tot mensenrechten, racisme, Sinterklaas en het kinderpardon.

Overall thuis | Volgens Duyvendak is sprake van een 'verhuiselijking van Nederland'. Dat wil zeggen: een forse toename van de emotie van de huiselijkheid, van de betekenis het 'thuisgevoel' in ons denken over 'de goede samenleving'. Denk aan de keukentafelgesprekken, de nabijheid en informaliteit van overheid en professionals, de voorzieningen zoveel mogelijk vanuit thuis organiseren. Maar het speelt ook op andere niveaus: we moeten ons kunnen thuisvoelen in Nederland; niet langer moet alleen ons huis thuisvoelen maar ook de buurt, de stad en de nationale staat. Kortom, 'thuis' is gepolitiseerd geraakt, een dwingend discours geworden van waaruit politici redeneren en waarmee ze uiteindelijk het maatschappelijke denken en handelen dwingend sturen. Van 'Oikofobie' – afkeer van het eigene – zoals Thierry Baudet steeds roept, is dus volgens Duyvendak in het geheel geen sprake (meer).

De politiek van huiselijkheid | Duyvendak toont zich kritisch over deze verhuiselijking, waarbij hij zijn kritiek vooral richt op politieke partijen. Verhuiselijking is verbonden aan de ideologie van 'nativisme', een specifieke vorm van nationalisme, waarin 'eigen volk eerst' centraal staat. Het begrip 'burgerschap' heeft daarbij een fundamentele transitie ondergaan: van sociaal naar cultureel burgerschap; van burgerschap gebaseerd op sociale rechten (verzorgingsstaat) naar burgerschap verbonden aan emotioneel commitment aan een specifiek cultureel waardenpatroon. Dit denken is in meer of mindere mate terug

te vinden bij alle politieke partijen, van de PVV tot en met Groenlinks en de PvdA. Deze ideologie van nativisme is omgeven met problemen, aldus Duyvendak. Verhuiselijking die gepaard gaat met uitsluiting, laat weinig ruimte voor verschil of het andere. De eis van thuisgevoel is volgens hem geen oplossing maar juist een bron van de maatschappelijke problemen – het is een moeilijk realiseerbaar en inherent ambivalent ideaal. Duyvendak verwijt politici vervolgens dat foutieve denkbepelden over het thuisgevoel gehanteerd worden: alsof je maar op één plek thuis kan zijn, alsof thuisgevoel en geboortegrond exclusief samenhangen, alsof thuisgevoel slechts op één manier tot uiting kan komen. Ten slotte verwijt hij politici dat ze dit discours van huiselijkheid vooral zelf creëren en vervolgens als sentiment over de samenleving uitstorten.

Scheiding tussen huiskamer en staat |

Met dit boek levert Duyvendak een heldere sociologische spiegel die aanzet tot reflectie en dialoog, ook voor de ChristenUnie. Duyvendak noemt de ChristenUnie zelf niet, maar ook daar zijn sporen van verhuiselijking te vinden – in elk geval met noties over de 'nabije overheid' en 'de overheid als bondgenoot'. Het regeerakkoord ademt expliciet wel de geur van huiselijkheid, wat de ChristenUnie alert moet maken. *Thuis* spoort aan tot verdere christelijk-politieke reflectie over de politieke taal van de huiselijkheid in het domein van de staat, de eisen die aan het publieke samenleven worden gesteld en de verwachting die we hebben van de natiestaat in deze eeuw. Zowel omdat het zeer de vraag is of de publieke gerechtigheid wordt gediend met dit nativisme, alsook omdat het een potentieel totalitaire dynamiek kan ontketen. De (natie)staat is geen huiskamer en de huiskamer is niet het terrein van de staat – en dat moet vooral ook zo blijven.

Strijden in hoopvol vertrouwen

Door Anthonie Drent, onderzoeker Lectoraat Kennisanalyse en Sociale Veiligheid (HU)
Wilhelm Kolkman, Geoloog en Subsurface Manager

Beatrice de Graaf

Heilige Strijd. Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad

Utrecht: Boekencentrum, 2017

142 pagina's

In haar helder geschreven essay *'Heilige Strijd'* zoekt prof. dr. Beatrice De Graaf naar een Bijbels gefundeerde visie op het kwaad en het verlangen naar veiligheid. Dat is hard nodig want in deze onzekere tijden ontbreekt het aan genuanceerde en hoopvolle berichten die ons voorbij de nu gebezigde oorlogsretoriek helpen. Haar pleidooi voorziet dus in een broodnodige behoefte.

De veiligheidsparadox | Nederland behoort tot de meest welvarende, veilige en gelukkige landen ter wereld.¹ We zijn veilig, gezond en gelukkig, maar desondanks *voelen* we ons kwetsbaar en onzeker. Die onzekerheid is niet zonder reden: door processen van mondialisering, individualisering en intensivering kunnen mensen zomaar buitenspel komen te staan. Tegelijkertijd koesteren we in onze seculiere samenleving het geloof in een maakbare wereld, waardoor het lastig te verkroppen is als pech en tragedie de kop opsteken. Burgers eisen niet alleen dat politici wat doen aan concrete gevaren, maar willen ook actie tegen waarschijnlijke en verbeelde gevaren. Dit resulteert in een eindeloos rondtollen, waarin overspannen verwachtingen van burgers en de reacties van politici daarop elkaar versterken.

We verlangen naar *securitas*; de door de staat vormgegeven 'aardse' veiligheid.

Kwetsbaar | Door beleid en technologie proberen we terecht concrete gevaren en onzekerheden weg te nemen. Maar zonder zicht op de achterliggende oorzaken van het kwaad, loopt het huidige veiligheidsdenken volgens De Graaf het risico totalitair te worden. Niet alleen de risico's van het heden, maar ook die van de toekomst en onze verbeelding moeten immers worden gemanaged. Daarnaast is het huidige veiligheidsdenken onverzoenlijk. Groepen in de samenleving worden gezien als bedreigend en er ligt een grote nadruk op vergelding, strengere straffen en amper voor rehabilitatie. Dit tezamen maakt ons volgens De Graaf uiterst kwetsbaar, want volledige veiligheid impliceert een volledig kennen en volledige controle en dat gaat in tegen de principes van onze democratische rechtsstaat. Het hiaat van dit veiligheidsdenken zit hem in het feit dat de toekomst per definitie onzeker en ongekend is. Aardse veiligheid zal altijd onvolkomen zijn en elk streven naar absolute veiligheid kan zomaar een zelfverlossingsproject worden. We proberen het kwaad aan te vliegen met beleidsmaatregelen, maar verzaken na te denken over zingeving die achter dat kwaad schuil kan gaan. Volgens De Graaf wordt wel het kwaad zelf en de strijd daartegen, maar niet het einde daarvan bezongen. Er is behoefte aan *certitudo*; (heils) zekerheid, geborgenheid en vertrouwen.

De heilige strijd | Er is dus meer nodig dan de politiek-bestuurlijke strijd alleen. Aan de hand van onder andere Augustinus, Karel de Grote en Thomas van Aquino, schetst De Graaf een overtuigend christelijk alternatief voor het huidige veiligheidsdenken.²

De Graaf verbindt haar doordenking met de erfzonde en het verlossingswerk van Christus en ontwikkelt daarmee een leer van 'rechtvaardige veiligheid.' De kern van haar essay is, dat wanneer we geconfronteerd worden met het kwaad, we mogen weten dat het kwaad in Christus reeds is overwonnen. Het kwaad is er nog wel, maar er komt een einde aan! Samen met Augustinus mogen we het einde van het kwaad verkondigen, een weg van omkeer aanwijzen zonder de zondaar te demoniseren. Door vanuit die eschatologische bril te kijken naar het kwaad krijgen we enerzijds een realistisch beeld; het kwaad is helaas onderdeel van onze gebroken wereld en moet beteugeld worden. Anderzijds mag het ons hoopvol en ontspannen stemmen want veiligheid hoeft geen absoluut streven te worden omdat we mogen leven in vertrouwen op een behouden aankomst. De Graaf doet een appel op ons als christenen om elk veiligheidsstreven dat in potentie totalitair of antidemocratisch is van de hand doen. Dat is nodig, want ook in Nederland worden steeds vaker veiligheidsmaatregelen getroffen die totalitaire, onverzoenlijke en kwetsbare trekken hebben.³ Er mag in het huidige veiligheidsdenken meer ruimte komen voor de Bijbelse noties van genade, vergeving en bekering zonder in te boeten aan rechtvaardigheid en gerechtigheid. We mogen Christus volgen in zijn heilige strijd door te knielen in gebed en te vertrouwen, net zoals de Koptische christenen deden nadat hun kerk in april afgelopen jaar werd aangevallen door IS. Door dat uit te dragen, mogen we een baken van licht zijn voor deze wereld. In haar essay doet De Graaf daartoe een overtuigende eerste aanzet. Het zou onze kerken, maar ook de ChristenUnie en andere christelijke organisaties sieren dit 'gans andere' veiligheidsperspectief verder uit te werken en in de praktijk te brengen.

‘Wat gered moet worden is het verbond’

Door Trineke Palm, coördinator WI-Fellowsprogramma

Luuk van Middelaar

De nieuwe politiek van Europa

Groningen:
Historische Uitgeverij 2017

370 pagina's

Ruim acht jaar na de publicatie van *De passage naar Europa* komt Luuk van Middelaar met een historisch en politiek-filosofisch pleidooi voor een nieuwe politiek van Europa.

Het centrale punt van het boek is dat 1) de regelpolitiek waarop de Unie was gebaseerd niet meer voldoet en dat de crises dwingen tot handelen (gebeurtenissenpolitiek), 2) deze transformatie vraagt om een sterke rol voor de Europese Raad (politisering via nationale regeringsleiders) en 3) oppositie zuurstof levert voor het politieke leven (verbindende dissensus).

Gebeurtenissenpolitiek | Gekleurd door zijn jaren als speechschrijver van de eerste vaste voorzitter van de Europese Raad, Van Rompuy (2010 – 2015), schetst Van Middelaar aan de hand van vier recente crises de spanning tussen regelpolitiek (het maken van wetten en beleid, toepassen van regels) en gebeurtenissenpolitiek (initiatief, moed en doortastendheid op het juiste moment). In een overtuigende schets van de sleutelmomenten in de eurocrisis, Oekraïne-crisis, vluchtelingen-crisis en Atlantische crisis laat Van Middelaar de spanning tussen regelpolitiek en gebeurtenissenpolitiek zien. Alleen al vanwege deze analyse, die de

helpt van het boek beslaat, is dit boek het lezen waard.

Politisering via nationale regeringsleiders

In het tweede deel laat Van Middelaar zien dat de historische ontwikkeling van de EU, met al haar weerbaarheid en rommeligheid, geen “uitvloeisel is van politieke domheid of bureaucratische kortzichtigheid (...) maar als weerslag van Europa’s rijke en verscheurende geschiedenis” (p160). In deze geschiedenis staat de relatie tussen Frankrijk en Duitsland als “niet begrip-pende burenen” centraal: “Frankrijk gebruikt Europa als hefboom om zwakte te verbergen, Duitsland als dekmantel om kracht te verhullen” (p170).

In deze rijke geschiedenis bestaan verschillende bouwplannen naast elkaar, zoals in een barokkerk nog sporen van een romaans grondplan zijn te vinden (p170). Van Middelaar onderscheidt drie bouwplannen: depolitisering via het recht (functionalisme), parlementaire politisering (federalisme) en politisering via nationale regeringsleiders (confederalisme). Hoewel Van Middelaar benadrukt dat hij geen eindoordeel wil vellen en slechts beoogt het “institutionele speelveld beter leesbaar te maken”, heeft hij wel degelijk een voorkeur voor het derde bouwplan. Hij is kritisch op de eerste twee bouwplannen omdat “het starre geloof dat het ‘ware Europa’ tegen de lidstaten moet worden opgebouwd in plaats van met hen, juist het publieke sceptis en ontwrichtend nationalisme [voedt] waartegen het geen verweer heeft” (p194). In het derde bouwplan, de politisering via nationale regeringsleiders in de Europese Raad, zie hij het benodigde politieke gezag en stuwkracht die voor zware besluiten onontbeerlijk is (p248). Het *ever closer* moeten we loslaten – “wat gered moet worden is het verbond” (p329). In het derde

deel van het boek geeft hij een interessant inkijkje in het ontstaan en functioneren van de Europese Raad, als emancipatie van de uitvoerende macht.

Verbindende dissensus | In het laatste deel gaat Van Middelaar in op het belang, maar ook de beperkte mogelijkheden, voor klassieke oppositie in de EU. Het idee is dat meer ruimte voor klassieke oppositie (die voorstellen doet tot alternatief beleid) de wind uit de zeilen haalt van fundamentele oppositie (die de EU als zodanig ter discussie stelt). Tegen het idee van welwillende onverschilligheid (permissieve consensus) en de remmende werking van het Europese electoraat (belemmerende dissensus) benadrukt Van Middelaar het belang van verbindende dissensus: oppositie en strijd kunnen ook verbindend werken (p316). Zijn beschrijving van de depolitiseringsdynamiek, die in ieder van de drie bouwplannen (ook die van het confederalisme) aanwezig is, is sterk. De suggesties om deze depolitisering te doorbreken zijn helaas minder overtuigend.

Van Middelaars kritische blik op het federalistische heilsdenken zal bij veel ChristenUnie-lezers in goede aarde vallen. Echter, zijn Machiavellistische perspectief waarin de EU zich moet omvormen tot een “realpolitieke speler die de woelige wereld neemt voor wat ze is” (p29-31), waarin het vredesproject wordt vervangen door een machtsproject, staat op gespannen voet met de notie van sociale gerechtigheid die bij het christelijk-politieke denken centraal staat. Kortom, dit boek prikkelt tot nadenken over Europese politiek die toekomst heeft. En dat is nodig, ook voor de ChristenUnie, met het oog op de Europese Verkiezingen in 2019.

Gesignaleerd.

Joop van den Berg, Hans Vollaard, Job Cohen, Geert Boogaard (red.)
De Gemeenteraad. Ontstaan en ontwikkeling van de lokale democratie
Amsterdam: Boom 2018 | 300 pagina's

De gemeente krijgt steeds meer verantwoordelijkheden terwijl de opkomst voor de gemeenteraadsverkiezingen gewoonlijk lager is dan voor landelijke verkiezingen. In dit boek bespreken de auteurs de geschiedenis en het functioneren van de gemeenteraden. Het boek bespreekt de geschiedenis van de raad, de sociale samenstelling en de architectuur van raadzalen.

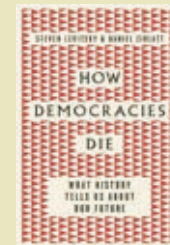
Jan Hoogland (red.)
Tevreden met goed onderwijs? De beperkte maakbaarheid van onderwijs
Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief 2018 | 166 pagina's

Wat maakt onderwijs goed onderwijs? In deze publicatie van lectoraat *Vormend Onderwijs* van hogeschool Viaa denken de auteurs na over de betekenis van goed onderwijs. Die is niet altijd te vangen in prestatiescores maar gaat om de minder makkelijk te evalueren vorming voor het leven. Bijdragen van: Jan Hoogland, Tamme Spoelstra, Tonnis Bolks, Henk Aversch, Erik Borghuis, Jeanet Oosterhuis-Stoit, Ineke Sloot en Anneke Meester-van Laar.

Afshin Ellian, Gelijk Molier, Bastiaan Rijkema (red.)
De strijd om de democratie | Amsterdam: Boom 2018 | 200 pagina's

Rijkema's proefschrift, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* werd lovend ontvangen en werd in 2016 bekroond met de Prinsjesboekenprijs. In *De strijd om de democratie* borduren de auteurs verder op dit politiek uiterst relevante thema. De essays zijn geschreven door: Leonard Besselink, Paul Cliteur, Jasper Doomen, Afshin Ellian, Rick Lawson, Gelijk Molier, Bastiaan Rijkema, Patrick van Schie, David Suurland, Bart Verheijen en Dirk Verhofstadt.

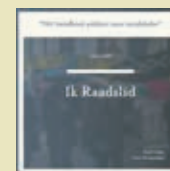
Steven Levitsky en Daniel Ziblatt | *How democracies die*
New York: Viking 2018 | 256 pagina's

Over de ontwikkeling van democratieën is genoeg geschreven. Maar hoe glijden democratieën af tot dictaturen? In *How democracies die* wordt die vraag beantwoordt. De auteurs focussen op de situatie in de Verenigde Staten en maken er geen geheim van dat ze zich zorgen maken om de verkiezing van president Trump. Ondanks de focus op de Verenigde Staten zijn de conclusies breder toepasbaar omdat de auteurs voorbeelden uit verschillende tijden en landen geven.

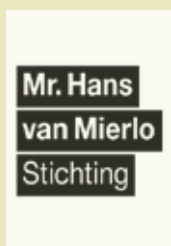
Gabriël van den Brink (red.)
Waartoe is Nederland op aarde?
Amsterdam: Boom 2018 | 300 pagina's

De Nederlandse identiteit, of hij bestaat of niet en zo ja, waaruit hij dan bestaat, is voer voor discussie. In deze bundel denken de auteurs na over het verschijnsel Nederland. Wat het is, en wat het niet is. Bijdragen zijn van Jelle van Baardewijk, Gabriël van den Brink, Govert Buijs, Heidi de Mare, Maarten Prak, Haroon Sheikh, Ad Verbrugge en Steven de Waal.

Roel Freeke en Hans Oostendorp | *Ik Raadslid*
Maarsbergen: Necker van Naem | 200 pagina's

Ik Raadslid is een vernieuwde uitgave van het al langer bestaande handboek voor (nieuwe) raadsleden. Het handboek geeft gedetailleerde informatie over onder meer de rol van raadslid, de gemeentelijke organisatie, politieke instrumenten, burgerparticipatie en gemeentefinanciën. Handig dus, voor wie na GR2018 start als raadslid. Het boek is ook per app beschikbaar.

Daniel Boomsma (red.) | *Over medische ethiek gesproken. Bespiegelingen op leven, levenseinde en zorg*
Den Haag: Mr. Hans van Mierlo Stichting, 2018 | 230 pagina's

De Van Mierlostichting, het wetenschappelijk bureau van D66, publiceert een bundel over medische ethiek. Aan bod komen biomedische techniek en mensverbetering, voltooid leven en stervenshulp bij wilsonbekwaamheid en tot slot keuzes en grenzen in de zorg. De bundel zoekt de dialoog aan laat dan ook anderen aan het woord, zoals Wouter Beekers die een bijdrage over voltooid leven schreef.

Friso Wielenga, Carla van Baalen, Markus Wilp (red.)
Een versplinterd landschap
Amsterdam: Amsterdam University Press 2018 | 318 pagina's

"Om (...) de continuïteit én de verandering tegelijk te bezien, is het zinvol om in een kort bestek de geschiedenis van alle anno 2017 in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen te presenteren. Dat is het doel van deze bundel." (p9). De verschillende Wetenschappelijke Instituten schrijven de geschiedenis van hun eigen partij. De bijdrage over de ChristenUnie is geschreven door Rob Nijhof.

Actueel.

50 Christelijk tegendraads

Door Laurens Wijmenga

57 Red het referendum

Column door Wouter Beekers

58 Over de geest van het dualisme

Door Kars Veling

64 Bescheiden bestuur, ruimte voor ambtenaren

Door Erik-Jan van Dorp

70 Ja/ maar: meer vrouwelijke wethouders?

Door Elly van Wageningen en Titia Cnossen

Christelijk tegendraads

Is in een ontkerkelijkt samenleving toenadering tot het seculiere 'mainstream' denken wenselijk, of moeten christenen juist de confrontatie zoeken met de tijdgeest? Met deze vragen worstelen christenen in Nederland al lang. In de neocalvinistische traditie, waaruit de ChristenUnie is voortgekomen, koos men voor de confrontatie. Abraham Kuyper, voorman van de Antirevolutionaire Partij, gebruikte voor deze strategie het Griekse woord 'antithese', oftewel: tegenstelling. De tegenstelling die Kuyper creëerde was omstreden, ook onder protestantse christenen. Christenen zouden zich opsluiten in hun eigen organisaties, waardoor ook het evangelie voor de wereld werd afgesloten. De laatste tijd kruipen christenen daarom steeds vaker uit hun schulp en zoeken de toenadering. Er gaan zelfs geluiden op de antithese helemaal los te laten. Is dat verstandig?

Door Laurens Wijmenga

In maart 2013 zond de EO de documentaire *Schone Schijn* uit, over prostitutie en mensenhandel. De documentaire is een verslag van een reis die Gert-Jan Segers en PvdA-Kamerlid Myrthe Hilkens samen maakten naar Zweden, om de Zweedse prostitutie-praktijk met eigen ogen te zien. Een sociaaldemocraat en een christen-politicus samen op de achterbank, vrolijk keuvelend over hun motieven om hoerenlopen strafbaar te stellen. Wie had zich deze scène tien of twintig jaar geleden kunnen voorstellen? Decennialang vormden christenen en socialisten strijdende kampen die elkaar het licht in de ogen niet gunden. Op ethische thema's zoals prostitutie, abortus en echtscheiding was sprake van een ware *Kulturkampf*, die met grote felheid werd gevoerd. Hoe anders is dat nu. Ondanks, of wellicht juist doordat de ontkerkelijking haar voltooiing heeft bereikt, treedt eindelijk toenadering tussen beide kampen op. Anno 2017 vullen de Kamerleden van christelijke politieke partijen samen nog slechts een bescheiden klaslokaaltje. En amper een kwart van de bevolking rekent zich tot een christelijke kerk.

De dijken breken door! | De secularisering (in de zin van ontkerkelijking) is in Nederland niet alleen ver gevorderd, maar heeft zich in ook in een razend tempo voltrokken. Plotsklaps, in de woorden van hoogleraar Hans Boutellier, "alsof het was afgesproken", namen vanaf de jaren zestig mensen massaal afscheid van God en de kerk. Een onverwachte dijkdoorbraak tijdens stormvloed, waarbij het water door de bressen bij elke vloed verder doordringt in de polder. Toenemende welvaart en individualisering vormden het springtij, maar voor de doorbraak waren de voorwaarden al lang aanwezig. Door kwelwater en konijnenholen waren de dijken langzaam ondermijnd. Zo kwam in de intellectuele bovenlaag en onder arbeiders ongeloof en afnemend kerkbezoek sinds de achttiende eeuw in toenemende mate voor. En de filosofie van de Verlichting had al eeuwen terug de bouwstenen geleverd voor een denken gebaseerd op de rede, waarin geen plaats meer was voor God.

Hoe dienen christenen te reageren op de secularisering? En had de 'dijkdoorbaak' misschien voorkomen kunnen worden? De watersnoodramp van 1953 was vermijdbaar: Rijkswaterstaat wist al tientallen jaren dat de dijken in Zeeland te zwak waren om een grote stormvloed tegen te houden. Er was echter bewust gekozen om het geld te reserveren voor de wederopbouw van industrie en woningbouw. Ook de secularisering kwam niet onverwacht. In de christelijke traditie waarin ChristenUnie en de EO staan, heeft men daarom al lange tijd kunnen nadenken over een passend antwoord. Groen van Prinsterer, grondlegger van christelijke politiek

AUTEUR

Laurens Wijmenga werkt als onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Hij schreef dit essay als bijdrage aan het symposium 'Christelijk Tegendraads' dat op 23 maart plaatsvond in Hilversum.

SAMENVATTING

• De ChristenUnie zoekt nu meer dan tien jaar geleden de toenadering tot de mainstream.

• Dat vraagt om bezinning: wat is dan nog de waarde van christelijke politiek?

• Antithese wordt alleen maar belangrijker en moet zich verhouden tot twee valkuilen: activisme en de gemakkelijheid van de *status quo*.

en naamgever van ons instituut, schreef er zelfs een boek over: *Ongeloof en Revolutie* (1847). Grofweg zijn er in onze traditie twee reacties op de secularisering waar te nemen.

Pompen of verzuipen | De eerste reactie is die van confrontatie en het trekken van scherpe lijnen. Ik vergelijk dat met het bouwen van hoge dijken, waarna verdrongen land stukje voor stukje weer wordt drooggepompt en ingepolderd. Dit was de reactie van Groen en Kuiper. Kuiper gebruikte voor deze reactie het Griekse woord 'antithese', wat tegenstelling betekent. Hiermee verwees hij naar het fundamentele verschil tussen de gelovige en de ongelovige, zoals verwoord in Psalm 1 en Maleachi 3:18. Volgens Kuiper werkt de antithese door "(...) op elk terrein en op elken dag... in geheel onze levensopvatting en in geheel onze beschouwing van het persoonlijk, het huiselijk, het sociaal en het staatkundig bestaan"². Op initiatief van Kuiper en zijn geestverwanten werden dan ook een nieuwe kerk en nieuwe maatschappelijke organisaties opgericht op orthodox-christelijke grondslag.

De tweede reactie is die van toenadering en dialoog. Je zou dat kunnen vergelijken met het Nederlandse systeem van watermanagement. Door gemalen, sluizen, uiterwaarden en polders krijgt het water de ruimte en er ontstaat een soort samenwerking. De polder wordt nat gehouden zodat hij niet inklinkt, waardoor het land bebouwd kan worden. Gemalen pompen de polder droog als het regent en sluizen lozen het water op de ringvaart. In de lijn van deze metafoer moeten christenen zich niet opsluiten achter hoge dijken, maar midden in de samenleving staan en samen optrekken met diegenen in wie nog een vonkje christelijk geloof, moraal of in

ieder geval wat goede bedoelingen te vinden zijn. Deze christenen waren vanouds te vinden bij de Christelijk-Historische Unie en de Hervormde Kerk. Uiteindelijk heeft deze reactie de overhand gekregen in christelijk Nederland. Verzuilde organisaties in politiek en media zijn opgegaan in grotere verbanden met een inclusieve grondslag. De partij van Abraham Kuiper ging op in het CDA, waar ook moslims en niet-gelovigen lid zijn. Omroepen zoals de KRO en NCRV richtten zich meer op vermaak om aan te sluiten bij de populaire cultuur.

Deze toenadering leidde tegelijkertijd tot de vorming van organisaties die de antithese trouw bleven. Zoals de RPF, die zich afsplitste van het CDA. En de EO, die ontstond in reactie op de veranderingen bij de NCRV. Het schrappen van het zang-uur 'Johannes de Heer' was daarbij de spreekwoordelijke druppel. De EO en RPF vormden een kleine zuil met een sterk antithetisch geluid, met name op thema's als abortus en euthanasie. Maar nu, veertig jaar later, zijn ook binnen deze zuil barstjes zichtbaar. Opnieuw klinken geluiden van toenadering tot de seculiere cultuur. De EO wil niet meer preken op het kerkplein, maar verbinden op het marktplein. Bijvoorbeeld in programma's als *Adieu God?* en *The Passion*. Bovendien gaat men, weliswaar vanuit een apart productiehuis, programma's maken voor vrijzinnige kerken.

Afscheid van de antithese? | Ook de ChristenUnie zoekt toenadering tot de mainstream cultuur. Onze taal is minder getuigend dan in het verleden. In mijn woonplaats Amersfoort werd vier jaar geleden een verkiezingsprogramma geschreven waarin verwijzingen naar God of de Bijbel aanvankelijk geheel ontbraken.

Kenmerkende uitspraken waren “de stad, dat zijn we samen” en: “we staan voor een rechtvaardige stad waarin iedereen gelijk wordt behandeld”. Kortom: een programma waar niemand aanstoot aan kon nemen en niemand tegen was. Ook de landelijke verkiezingsprogramma’s spreken een andere taal dan vroeger. In 2003 was de titel nog: *Samen leven naar Bijbelse normen*. Anno 2017 zijn we *Hoopvol realistisch*.

Ook onze grondslag, het politieke basisdocument dat elk lid ondertekent, is recent aangepast zodat meer mensen zich welkom voelen bij de partij. Verwijzingen naar de Heidelbergse Catechismus en Dordtse leerregels werden geschrapt omwille van evangelische en katholieke christenen. En voor sommigen gaat dat nog niet ver genoeg. Iedereen moet zich bij ons behaaglijk thuis voelen. Al te nadrukkelijke christelijke *identity markers*, zoals de verwijzing naar de geloofsbelijdenis van Nicea en zelfs onze naam, mogen daarom overboord.

De toenadering tot de hoofdstroom van onze cultuur levert winst op. Christenen zijn weer *salonfähig* en mogen aan tafel in populaire praatprogramma’s zoals *Pauw* en *Jinek*. *The Passion* trekt van stad naar stad en trekt veel publiek. De ChristenUnie schuift al voor de tweede keer aan in een kabinet. Bovendien worden er concrete resultaten geboekt, zoals geld voor uitstapprogramma’s van prostituees en palliatieve zorg. Maar er is een tegenbeweging. Voormalige EO-coryfeeën en medewerkers vertrekken naar Family7, de Mars voor het Leven trok dit jaar meer deelnemers dan ooit en de antithetische SGP vist nadrukkelijk in onze kiezersvijver.

De Britse socioloog Steve Bruce zou in dit proces een bevestiging zien van zijn theorie van cyclische secularisatie. Christenen zoeken in golfbewegingen

toenadering tot het seculiere denken en gaan daar uiteindelijk in op. Wanneer dit gebeurt, splitst een kleine orthodoxe groep zich af. Vervolgens herhaalt het proces zich in ook deze groep, tot de laatste gelovige het licht uitdoet in de laatste kerk, de laatste school en de laatste omroep. Anderen, zoals de filosoof Charles Taylor en SCP-directeur Putters, verwachten dat de ontkerkelijking binnenkort tot staan wordt gebracht, door de komst van gelovige migranten en de ingebakken menselijke behoefte aan religie.

Hoe het ook zij, de ChristenUnie en EO nemen afstand van de antithese en varen daar wel bij. Het lijkt het mij goed om deze strategie diepgaand te doordenken, puttend uit de traditie waaruit wij voortkomen. Dit zal ik doen in vier stellingen.

Waak over je hart | Ten eerste. “Van alles waarover je waakt, waak vooral over je hart” zegt Spreuken 4:23. De antithese is er, of we dit nu willen of niet. De tegenstelling tussen geloof en ongeloof, zonde en recht is reëel, zegt de Bijbel en loopt dwars door kerken, gezinnen en door ons eigen hart. Daarom moeten we voorzichtig zijn. In de Tweede brief aan de Korintiërs waarschuwt Paulus voor al te nauwe banden met ongelovigen. Geregelde kerkgang is volgens de Hebreeënbrief nodig om te kunnen volharden in het geloof. Om ons hart en dat van onze kinderen te bewaken is afzondering dus noodzakelijk. Kerken, christelijke scholen, tussenjaren en studentenverenigingen zijn van levensbelang. Daar bloeit christelijk leven op. Daar worden we weerbaar gemaakt. Zo kunnen we tegenwicht bieden tegen de secularisering, zonder onszelf op te sluiten. Het is niet voor niets dat de strijd voor bijzonder onderwijs een belangrijk speerpunt was voor christelijke politiek. En wat mij

betreft moet het dat blijven. Ter illustratie: uit het onderzoek *God in Nederland* blijkt dat kerkverlating minder voorkomt in bevindelijk-gereformeerde kerken, waar kerk, gezin en school nog een stevig fundament bieden voor de confrontatie met de wereld.

Geen oordeel | Ten tweede. De antithese moet niet ontaarden in wereldmijding of een oordelende houding. Wie Jezus volgt roept als vanzelf al weerstand op. Zoals Rikko Voorberg onlangs opmerkte in *Perspex*, het blad van *Perspectief*: met een christelijk partijprogramma eindig je onvermijdelijk aan een kruis. Jezus vormde een steen des aanstoots voor de machthebbers en dat geldt ook voor wie tegenwoordig van zijn boodschap serieus werk wil maken. We moeten deze weerstand echter niet onnodig zelf creëren. Abraham Kuyper sprak graag van ‘hele en halve christenen’, ‘ultramontanen’, ‘ethischen’ en ‘heidenen’. Met deze termen joeg hij hele volksstammen in de gordijnen en organiseerde hij zijn eigen isolement. Op kerkelijk terrein trok hij de lijnen nog scherper.

Dat is niet wat Jezus leerde: Hij oordeelde niet en trok samen op met hoeren en tollenaars. Waarbij Hij duidelijk was over Zijn identiteit en zonde durfde te benoemen: “Gaat heen en zondig voortaan niet meer” zij Jezus tegen de overspelige vrouw in Johannes 8. Zoals Jezus toen deed, zo doet nu bijvoorbeeld de christelijke organisatie tot Heil des Volks. Ze verkondigen het evangelie in woord en daad, door hulp aan dak- en thuislozen en prostituees. Vanuit een duidelijke christelijke identiteit. Ook de ChristenUnie combineert een duidelijke identiteit met de inclusieve boodschap van het evangelie. Door onze grondslag en kernprogramma te herschrijven, kunnen we onnodige irritaties voorkomen. Maar we moeten afblijven van zaken die de kern

van onze identiteit raken, zoals de geloofsbelijdenis in de grondslag of de C in onze partijnaam.

Geen schroom | Ten derde. We moeten niet aarzelen om onze kaarten op tafel te leggen. Toegegeven; de antithese sluit vruchtbare samenwerking met anders gelovigen niet uit. Zoals de Pacificatie van 1917 liberalen, socialisten en christenen bij elkaar bracht, zo is nu een kabinet gevormd waarin twee politieke tegenpolen, D66 en de ChristenUnie, elkaar gevonden hebben. Dat levert winst op. Zoals extra geld voor uitstapprogramma’s voor prostituees. Een taskforce echtscheiding onder leiding van Andre Rouvoet. En begrip voor elkaars standpunten op medisch-ethisch terrein.

Maar in die verbinding sluimert ook een groot gevaar. De ‘prisma’s van Pechtold’ kunnen namelijk tot een dwangbuis worden. Medische noodzaak, een belangenafweging en een stevige maatschappelijke discussie mogen niet doorslaggevend worden voor onze stellingname over medische ethiek. Welke discussie er ook plaatsvindt en welk onderzoeksrapport er ook verschijnt: als de overheid gezonde mensen gaat helpen bij zelfdoding, moet de ChristenUnie uit dit kabinet stappen.

Dit geldt ook voor het advies van de Staatscommissie Herijking Ouderschap, waar dit kabinet zich toe zal verhouden. Door ons te beroepen op een zakelijk argument, zoals het belang van het kind, kunnen we klem komen te staan. Wat te doen als uit onderzoek blijkt dat meervoudig ouderschap daarmee niet strijdig is? Welke argumenten blijven ons dan nog over? Hebben we onszelf dan niet klem gezet?

We moeten ons daarom beroepen op ons echte bezwaren. Meervoudig ouderschap spoort niet met wat de Bijbel zegt – en wat de schepping laat zien – over gezinsrelaties.

Kinderen hebben altijd één biologische vader en één moeder. Laten we daar zonder schroom over vertellen. Dat we daarmee alleen staan, is reden te meer om dit geluid te laten horen. Hoe krijgt geloof anders een stem in de politiek? Wat is anders de meerwaarde van christelijke politiek?

De goden dezer eeuw | Ten slotte. De anti-these is radicaal maar niet activistisch. De leegte die ontstond door de secularisering is inmiddels opgevuld door een pantheon van nieuwe goden. Een consistente lijn in het denken van oud-senator Egbert Schuurman en professor Bob Goudzwaard is dat de 'goden dezer eeuw' worden gevormd door de Mammon, de afgod van geld en welvaart, en het geloof in de techniek, wetenschap en de markt. Vertrouwen in deze afgoden voert ons naar de afgrond. Zij zijn verantwoordelijk voor de groeiende problemen van deze globaliseerde wereld, zoals het broeikas-effect, de ongelijke verdeling van welvaart en (indirect) vluchtelingenstromen.

In reactie van christenen op deze wereldproblemen zie ik twee valkuilen. De ene valkuil is die van activistisch idealisme, waarbij het Koninkrijk van God wordt geïdentificeerd met het naar Nederland halen van vluchtelingen of vegetarisch eten. Jezus vroeg Zijn tijdgenoten echter niet om sit-ins te organiseren tegen de Romeinse bezetter of slaafvrije dadels te kopen. Hij predikte bekering tot God en een Koninkrijk dat niet van deze wereld was.

Dat innerlijke bekering belangrijker is dan goede werken, en daaraan voorafgaat, blijkt ook uit het Oude Testament. De profeten predikten geen duurzame landbouw of een dialoog met de Filistijnen. Bij hongersnoden en oorlogen was hun boodschap: bekeer u van de afgoden! Ook nu zouden christenen in reactie op de grote wereldproblematiek, allereerst moeten oproepen tot bekering

van de afgoden, want daar ligt de kern. Waarbij we ons moeten realiseren dat profeten meestal niet geliefd zijn en ook weinig succes oogsten.

De andere valkuil is om niets te doen en tevreden te zijn met behoud van de *status quo*. De aantrekkingskracht van afgoden is, net als in Paulus tijd, ook voor christenen reëel. Politici, ook van christelijke huize, zoeken vaak oplossingen binnen wat haalbaar is op korte termijn, zonder al te veel schade aan gevestigde belangen en onze portemonnee. Egbert Schuurman³ stelt ons echter de vraag: wat is op lange termijn nodig voor een rechtvaardige samenleving? In dit perspectief passen radicale maatregelen, zoals bijvoorbeeld een verbod op het continue 'opstallen' van dieren. Strengere regels voor de omstandigheden waaronder in ons land verkochte kleding wordt gemaakt. Schuurman spoort ons aan om op elk terrein van de samenleving de machten van markt, wetenschap en techniek te beteugelen met ethische toetsingskaders. Is het bijvoorbeeld wel ethisch verantwoord dat vliegen goedkoper is dan reizen met de trein of auto?

Met andere woorden, en dat komt in alle vier stellingen terug, deze tijd vraagt om meer antithese, niet om minder. Wie de antithese ontkent heeft geen kracht tegen de secularisering. Secularisering vraagt om meer tegendraadse christenen en christelijk tegendraadse politiek. Waarbij we onze taal, maar niet onze boodschap, aanpassen aan deze tijd. Zoals de Bijbel het zegt: Wandel met wijsheid bij hen die buiten zijn, en buit de geschikte tijd uit. Laat uw woord altijd aangenaam zijn, met zout smakelijk gemaakt, opdat u weet hoe u iedereen moet antwoorden (Kolossenzen 4:5,6).

Red het referendum

"Ik geloof in referenda. Niet om het representatieve stelsel te vernietigen. Maar juist om dit stelsel te corrigeren wanneer het niet meer representatief is."

Zo sprak de Amerikaanse president Roosevelt aan het begin van de twintigste eeuw. Onder deze leuze dienden drie Nederlandse parlementariërs een eeuw later een wet in voor een raadgevend referendum. Juli 2015, tien jaar debat verder, werd de wet van kracht. Maar na welgeteld één onwelgevallig referendum is het blijkbaar al weer welletjes geweest. Ondertussen is het de vraag geworden of 's lands bestuur nou echt wordt bedreigd door dat referendum of door zijn eigen bipolariteit.

Met haastige spoed is de intrekkingswet al ingediend. Met een kleine krabbel toelichting: iets over een bindend referendum dat voor sommigen einddoel was, maar op korte termijn onhaalbaar lijkt. Voor een evaluatie, bijvoorbeeld van die vreemde figuur van een opkomstdrempel bij een raadgevend instrument, is blijkbaar geen tijd. De urgente vraag hoe we dan werken aan een vitale democratie in onze tijd: die beantwoorden we later wel.

Christenpolitici zijn altijd kritisch geweest over het referendum. Ze hebben steeds gewezen op de verantwoordelijkheid van volksvertegenwoordigers om naar eigen geweten de gerechtigheid te zoeken. En terecht. Maar spraken zij ook niet over breuklijnen in ons land, die de maatschappelijke vrede bedreigen? Over de kloof tussen politiek en kiezer? Over dat gevoel van 'wij doen er niet toe'? En zouden juist christenpolitici niet iets van begrip moeten hebben voor de eigenaardige manieren waarop 'de gewone man' soms aan de politiek deelneemt? Ooit vochten hun 'kleine luyden' met een schoolstrijd om een eigen invulling van het publieke domein. Hun voorman Abraham Kuyper was de eerste die parlementariërs bond aan een partijprogramma. Daar viel staatsrechtelijk wel het wat over te zeggen, maar die partijvorm wist lange tijd wel velen aan het landsbestuur te verbinden.

Tegen een raadgevend referendum stemmen is één ding. Er nu een streep door halen vraagt toch enige reflectie. Op betrouwbaar bestuur. Op verbinding met burgers. In tijden van vervreemding lijkt het me wijs om nog eens goed na te denken wat hier op het spel staat.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Over de geest van het dualisme

Als we een computerspel willen aanpassen gaan we naar ‘instellingen’ om een paar vinkjes anders te zetten. Je zou kunnen denken dat de invoering van dualisme in de gemeentelijke democratie ook op die manier ging. Het college bestuurt, de raad controleert. Bestuurders geen lid meer van de raad. Versterking van de raad als orgaan. Instelling van een gemeentelijke rekenkamer. Check, klaar. Maar zo werkt democratie niet. Een gemeente besturen en aan de burgers verantwoording afleggen is mensenwerk. Scheiding van machten is niet een trucje, zoals Montesquieu, de grondlegger van de trias politica, zelf ook duidelijk maakt.

Door Kars Veling

Leren van Montesquieu | In 1748 verscheen het beroemde werk van Montesquieu *Over de geest van de wetten*, waarin de schrijver uitvoerig onderzoek doet naar de regels en de verhoudingen in verschillende politieke stelsels. Montesquieu is wellicht het meest bekend door de leer van de trias politica, de leer van de scheiding van de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht. Daarover schrijft hij in boek XI, dat gaat over de Engelse staatsinrichting. Zijn argumentatie is nog altijd de moeite waard, ook als zijn concrete uitwerking geen recept kan zijn voor onze democratische rechtsstaat. Daarover wil ik eerst iets zeggen.

Daarna wil ik in Montesquieus werk teruggaan naar de eerste vijf boeken, waarin hij veel werk maakt van de stelling dat democratie niet alleen bestaat op basis van instituties en regelingen. Hij zoekt naar de ‘geest van de wetten’, en betoogt dat democratie geen stand kan houden zonder *deugd*, preciezer gezegd zonder *politieke deugd*.

Scheiding van machten, deling van bevoegdheden | Scheiding van machten is volgens Montesquieu essentieel voor de politieke vrijheid van burgers. De grote bedreiging van politieke vrijheid is machtsmisbruik. Montesquieu formuleert zijn antwoord kernachtig: ‘Machtsmisbruik kan worden voorkomen wanneer de zaken zodanig zijn geregeld dat de macht de macht tot staan brengt!’

Vrijheid loopt gevaar als personen of bestuursorganen alle bevoegdheden in de staat naar zichzelf toehalen. Degenen die de uitvoerende macht uitoefenen, moeten niet naar eigen believen wetten kunnen uitvaardigen. En van vrijheid blijft helemaal niets over als dezelfde machthebbers ook nog eens mogen rechtspreken in geval van overtreding van de wetten.

Deze formulering is glashelder. Maar in Montesquieus uitwerking van zijn opvatting over scheiding van machten blijkt het woord ‘macht’ toch niet eenduidig. Macht is in de geciteerde zin *feitelijke macht*, van een persoon of een instantie die in staat is zijn wil door te zetten. In die zin vraagt macht tegen-macht. Maar macht is bij Montesquieu in veel gevallen de aanduiding van een *bevoegdheid*.

Hij overweegt bijvoorbeeld aan welke personen of instituties de verschillende machten (hier zijn dat dus bevoegdheden) zouden moeten worden toevertrouwd. De macht om recht te spreken moet worden uitgeoefend door tijdelijke rechtbanken, vindt Montesquieu. Voor de wetgevende en de uitvoerende macht zijn permanente instituten meer geschikt. Maar de wetgevende macht, die in een democratie aan het volk toekomt, moet ook weer niet te veel bevoegdheden krijgen. De uitvoerende macht

AUTEUR

Dr. Kars Veling was lid van de Eerste Kamer (1991-202), GPV en Later GPV/RPF), lid van de Tweede Kamer voor de ChristenUnie (2002), rector van het Haagse Johan de Witte College (2003-2011) en directeur van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat (2011-2016).

SAMENVATTING

• In de tijd dat Montesquieu het over drie machten had, was de democratie nog niet ontwikkeld tot wat die nu is.

• De huidige situatie is dat ook het volk macht heeft (voornamelijk in het parlement) en dat de wetgevende macht eerder een bevoegdheid genoemd kan worden.

• In de gemeenteraad moet het gaan om het publieke belang en de raad moet dan ook op zoek naar de inbreng van burgers om recht te doen aan de macht van het volk.

(hij bedoelt hier de monarch) moet kunnen bepalen wanneer en hoe lang het wetgevende lichaam (vertegenwoordigers van het volk of de adel) bijeenkomt. Daarmee wordt voorkomen dat de wetgevende macht 'de bevoegdheid heeft om de uitvoerende macht te beteugelen'². Inderdaad, Montesquieu zou verbaasd rondkijken in onze moderne democratie.

Nu is dit artikel niet de plek om Montesquieu's terminologie te analyseren. Maar het is wel goed om bij de bespreking van bijvoorbeeld het dualisme in de democratie meer eenduidige begrippen te hanteren.

De macht van het volk en de andere machten

| Mijn voorstel is om te spreken over drie machten in de zin van instanties die feitelijk macht uitoefenen. 1. De eerste is de *uitvoerende macht*, het openbaar bestuur met zijn uitvoerende diensten. 2. De tweede is *rechtsprekende macht*, de onafhankelijke rechter die op basis van wetten bindende uitspraken doet. 3. De derde macht is – anders van bij Montesquieu – de *macht van het volk*, in onze vertegenwoordigende democratie is dat vooral de macht van de volksvertegenwoordiging.

Deze variant op Montesquieu doet recht aan de stand van de democratie zoals wij die kennen, waarin bijvoorbeeld de raad het hoogste gezag in de gemeente is.³ Controle op de uitvoerende macht is één van de hoofdtaken van de volksvertegenwoordiging. En anders dan Montesquieu⁴ zien wij rechtbanken wel degelijk als permanente instituten, juist om hun onafhankelijke macht te manifesteren.

Uitgaande van deze onderscheiding van drie machten kan worden bepaald hoe het dan moet met de verschillende bevoegdheden. Bijvoorbeeld is de bevoegdheid tot

wetgeving in ons land een samenspel van volksvertegenwoordiging en bestuur. En je kunt – zoals bekend – verschillend denken over de vraag of een rechter moet kunnen oordelen over de grondwettigheid van voorgestelde wetten. Duitsland kent wel zo'n constitutioneel hof, Nederland niet.

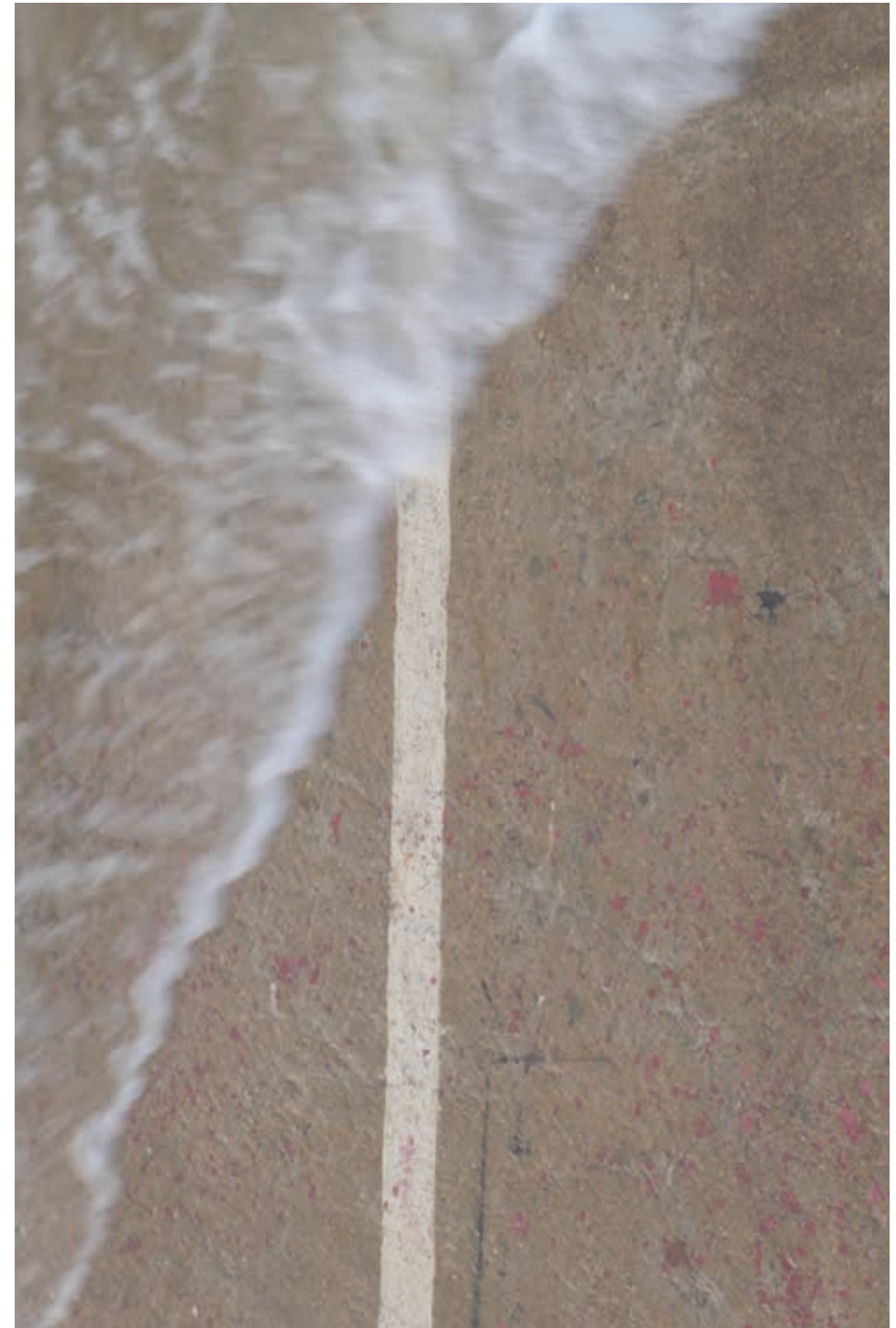
Wanneer we nu specifiek kijken naar het principe van het dualisme in onze democratie, kunnen we zeggen dat de eerste en de derde macht duidelijk onderscheiden moeten worden, bijvoorbeeld dus het gemeentebestuur enerzijds en de gemeenteraad anderzijds.

Het is belangrijk om de zelfstandige macht van de raad steeds opnieuw onder de loep te nemen. Bijvoorbeeld in het licht van de steeds toenemende decentralisering van landelijke taken naar de gemeente. De macht van het bestuur en de uitvoeringsorganisaties wordt daardoor groter. Het belang van democratische controle groeit navenant. Een speciale opgave voor de raad ligt in taken die de wethouder uitvoert samen met collega's van andere gemeenten. De daarvoor opgetuigde gemeenschappelijke regelingen vertonen vanuit dualistisch gezichtspunt democratische gebreken.

Zonder 'politieke deugd' is de

democratie kwetsbaar | Montesquieu zag in de scheiding van machten en in de botsing van macht en tegenmacht de beste garantie voor politieke vrijheid. Maar zoals al duidelijk werd, kun je van Montesquieu ook leren dat het niet vanzelf gaat.

Despotisme is een reëel gevaar, zoals hij laat zien. Maar ook in een monarchie of zelfs een aristocratie of democratie is het denkbaar dat recht gaat wijken voor brute macht. De macht van het volk kan ook despotische trekken krijgen.

De macht van het volk vraagt van politieke partijen en van volksvertegenwoordigers respect voor de deling van de macht, voor de verschillende verantwoordelijkheden. Het lijkt me dat in verkiezingscampagnes en ook in raadsdebatten daarover gesproken moet worden. Aandacht daarvoor is niet elitair. Deelnemen aan de politiek vraagt commitment aan de publieke zaak.

In dit verband is interessant wat Montesquieu in de eerste boeken van zijn grote werk aan de orde stelt. Hij onderscheidt een aantal staatsvormen en zoekt naar de beginselen ervan en naar de geest van de wetten die daarbij passen. Democratie is anders dan aristocratie, monarchie is verschillend van despotie. Opmerkelijk is dat Montesquieu specifiek voor de democratie alle nadruk legt op een noodzakelijke extra drijfveer, en wel de *deugd*.

“Voor de instandhouding van een monarchie of despotie is niet veel rechtshapenheid nodig, De kracht der wetten in het ene geval, de constant geheven hand van de vorst in het andere, regelt alles”⁵. In een democratie zijn alle burgers geroepen tot regeren. Dat vraagt om een intrinsieke motivatie voor het gezamenlijke belang, om vaderlandsliefde, om afwijzing van elke overheersing van particuliere belangen.

Soberheid maakt onderdeel uit van de politieke deugd die onontbeerlijk is voor de democratie. En de burgers in een democratie moeten een zekere voorkeur hebben voor gelijkheid. Dat laatste is natuurlijk niet gemakkelijk, maar liefde voor het land en zijn wetten vergt van iedereen “dat het algemeen belang voortdurend voorrang krijgt op het eigen belang”⁶. Progressieve belastingheffing kan volgens Montesquieu een goede concretisering zijn van deze deugd.⁷

Publiek belang als grond voor democratie | Het is niet verwonderlijk dat Montesquieu in eigen land vragen kreeg over zijn verbinding van democratie en deugd. Hoewel hij toch had geschreven: “Deugdzaam vorsten zijn geen zeldzaamheid, dat is mij terdege bekend”,⁸ voelde hij zich in de tweede editie genoodzaakt om op deze kwestie nader in te gaan. Hij wil niemand tekort doen, hij bedoelt met deugd ‘politieke deugd’.

Montesquieu is ervan overtuigd dat de democratie veel vraagt van de betrokkenen, dat wil dus zeggen van alle burgers. In een monarchie zoals die van de Franse zonnekoning kom je een heel eind als burgers – binnen de grenzen van de wet – eigenbelang nastreven. Maar in een democratie kan dat echt niet de enige drijfveer van burgers zijn.

Dit lijkt mij een belangrijke les, ook voor onze democratie. In een democratie zijn alle burgers in zekere zin ambtsdraggers. Zij moeten bij de uitoefening van hun taken altijd het algemene belang voor ogen houden.

Er is niets mis met belangen van mensen en groepen. En democratie maakt het mogelijk die tot gelding te brengen in de politiek, als het moet in onderlinge strijd. Maar wel moet van burgers en hun politieke partijen worden verwacht dat zij oog hebben voor het algemene belang. Het vertrouwen in de democratie wordt geschaad als de politieke macht geen boodschap lijkt te hebben aan het belang van anderen dan de eigen achterban.

Ik zou zeggen dat hier ook een gedeelde verantwoordelijkheid ligt voor de gemeenteraad als geheel. Vaak wordt gezegd dat een gemeenteraad niets anders is dan een verzameling van politieke fracties. Zo is niet zelden de realiteit.

Ruzies die resulteren in splitsing van fracties versterken dit effect. Persoonlijke ambities kunnen ook afbreuk doen aan het besef dat de lokale democratie ook een gezamenlijke verantwoordelijkheid heeft. Deze gezamenlijke verantwoordelijkheid lijkt mij een argument voor politieke onafhankelijkheid van de burgemeester als voorzitter van de gemeenteraad. Samen met de fractievoorzitters en de raadsgriffier kan de burgemeester waken voor een democratie waarin iedereen gehoord wordt.

Verantwoording afleggen is meer dan meerderheden tellen | Er is op dit punt nog een andere les te leren van Montesquieu, speciaal ook met betrekking tot het dualisme in de gemeentelijke politiek. Ik denk nu speciaal aan de opstelling van het gemeentebestuur.

Als het zo is dat de uitvoerende macht en de macht van het volk helder onderscheiden moeten worden, dan vraagt dat van het college van wethouders een responsieve stijl van besturen. En die is niet vanzelfsprekend! Een ontoegankelijk college dat opereert met een collegeakkoord dat in beton gegoten is, doet geen recht doet aan de zelfstandige rol van de raad. De raad vertegenwoordigt als geheel de democratische macht van de burgers. De raad verdient daarom een college dat zorgvuldig verantwoording aflegt en hem breed betreft bij overleg en voorbereiding van besluiten.

Natuurlijk is het verstandig om een college te formeren dat in principe kan rekenen op steun van een meerderheid van de raad. Maar *De deugd waar volgens Montesquieu de democratie niet zonder kan, verplicht bestuurders en hun politieke vrienden in de raad tot een open democratische cultuur*. Maak een coalitie om te

beginnen niet smaller dan noodzakelijk is. En stel er een eer in te besturen met de mentaliteit van een minderheidscollege, ook als dat getalsmatig niet nodig lijkt. Dat is goed voor de democratie en ook voor het draagvlak voor besluiten.

Naar mijn overtuiging geeft een open democratische cultuur ook ruimte voor betrokkenheid van de burgers bij het openbaar bestuur anders dan via een stemming in de gemeenteraad. Natuurlijk heeft de raad het laatste woord. Maar een raad die zijn rol als volksvertegenwoordiging serieus neemt, zou open moeten staan voor manieren waarop burgers rechtstreeks mee kunnen spreken en wellicht beslissen over beleidskeuzes. Wethouders die verbinding zoeken met de bevolking verdienen steun van de raad. En democratische verantwoording van de macht kan mijns inziens ook gerealiseerd worden door een goed ingericht referendum. Er zijn bezwaren tegen referenda. De vraagstelling moet helder zijn, zeker. En een geïsoleerd referendum in een politieke cultuur die niet gewend is aan referenda kan natuurlijk gemakkelijk oneigenlijke sentimenten oproepen. Maar ook een volksvertegenwoordiging die zich van zijn verantwoordelijkheid bewust is, kan wel degelijk open staan voor een rechtstreekse raadpleging van de burgers. Raadsleden moeten invloed van burgers niet afschermen. Democratische verantwoording moet de macht van de bevolking honoreren. Hoe belangrijk ons belangrijke vertegenwoordigende politieke stelsel ook is, een gemeenteraad moet die macht niet blind voor vier jaar monopoliseren.

Bescheiden bestuur, ruimte voor ambtenaren

‘Soevereiniteit in eigen kring’ is vaak geïnterpreteerd als argument voor een kleine overheid en een bescheiden opstelling van de staat tegenover andere domeinen. Maar ook binnen de overheid zijn verschillende kringen te onderscheiden. Geïllustreerd met een voorbeeld uit het migratiedomein, pleit ik voor soevereiniteit in ambtelijke kring en vraag christelijk-sociale bestuurders zich bescheiden op te stellen richting ambtenaren.

Door Erik-Jan van Dorp

Van politici naar ambtenaren | Het christelijk-sociale denken heeft zich op allerlei domeinen van onze samenleving toegelegd. Zo zijn er christelijk-sociale visies op onderwijs, wonen, bijstand en veiligheid.¹ Dit zijn allemaal domeinen met een aanzienlijke impact op de maatschappij en waarin de overheid en de representatieve politiek een substantiële rol spelen. Gestoeld op (inmiddels) klassieke teksten van Kuyper, Dooyeweerd of zelfs Augustinus hebben verschillende auteurs een (aanzet tot) visie geformuleerd op de verschillende domeinen.

Tegelijkertijd is nauwelijks christelijk-sociale denkracht ontwikkeld over de implementatie en uitvoering van beleid door die overheid. Een opmerkelijk gemis, want ambtenaren hebben onmiskenbaar veel invloed op de advisering en implementatie van overheidsbeleid. Ook is het vooral de *uitvoering* van publieke dienstverlening die de relatie burger-overheid beïnvloedt.² Niet alleen de representatieve politiek is dus belangrijk. Ook ambtenaren verdienen enige aandacht vanuit christelijk-sociale hoek.

Het doel van dit artikel is om een eerste aanzet te doen om vanuit een christelijk-sociaal perspectief de aandacht te verschuiven van politici naar ambtenaren. Na een korte verkenning van het christelijk-sociale denken in het algemeen, en het gedachtegoed van Abraham Kuyper in het bijzonder, zoek ik naar een synthese van ‘soevereiniteit in eigen kring’ en het in de bestuurskunde populaire ‘ambtelijk vakmanschap’. Deze verkenning wordt geïllustreerd met een voorbeeld uit het migratiedomein. Ik sluit af met een pleidooi voor bescheiden bestuur en ruimte voor ambtenaren.

Ambtelijke neutraliteit

Een christelijk-sociaal perspectief op ambtenaren is niet vanzelfsprekend. Zouden ambtenaren niet neutraal moeten zijn in plaats van christelijk-sociaal? Ambtelijke neutraliteit werd geprezen door de Max Weber in zijn werk over de bureaucratie, maar het is een mythe. Nuttige fictie. In de uitvoering van beleid komen ambtenaren dilemma’s tegen. Deze vragen om reflexief handelen en dat sluit neutraal uit. Ambtenaren maken keuzes op basis van een professioneel/emotioneel/persoonlijk en/of moreel kader.³

In het migratiedomein maken ambtenaren beslissingen die een grote persoonlijke impact hebben op kwetsbare mensen tegen. Denk bijvoorbeeld aan medewerkers van de IND, COA-medewerkers in een asielzoekerscentrum of topambtenaren bij het ministerie van Justitie en Veiligheid. Hoe zij dit werk neutraal kunnen doen, en volgens welke standaarden dit dan neutraal zou zijn, is onduidelijk. Daarbij, wie verstrekt de legitimiteit voor dit neutrale handelen?

AUTEUR

Erik-Jan van Dorp is als promovendus verbonden aan het Departement Bestuurs- en Organisatiewetenschap van de Universiteit Utrecht. Dit artikel is een bewerking van het fellowsessay dat hij schreef voor het Fellowsprogramma 2017.

SAMENVATTING

• ‘De overheid’ is niet één domein.

• Ambtenaren zou je kunnen zien als zelfstandige kring, in de betekenis die Kuyper eraan gaf.

• Door je als bestuurder bescheiden op te stellen, krijgen ambtenaren de ruimte om zelf oplossingen aan te dragen in een gepolitiseerde context.

Soevereiniteit in eigen kring: een eigen verantwoordelijkheid | Voormalig premier Abraham Kuyper muntte in 1880 het begrip 'soevereiniteit in eigen kring' in zijn openingsrede voor de Vrije Universiteit in Amsterdam. Met dit begrip betoogde hij dat er maatschappelijke verbanden, 'kringen', bestaan. Zo hebben gezinnen, kerken, universiteiten en zorginstellingen een bepaalde eigenheid en daarmee een mate van autonomie in het grotere geheel van de samenleving. Bij het instellen van deze *vrije* universiteit betoogde hij dat deze universiteit soeverein moest zijn – vrij van staatsmacht of kerkelijke curatele.

Deze kringen zijn volgens Kuyper 'maatschappelijke domeinen'. De kern van Kuypers betoog is dat de relatieve autonomie van deze kringen gerespecteerd zou moeten worden. De politiek zou zich niet 'gulzig' moeten opstellen en moet terughoudend zijn met inhoudelijke bemoeienis met deze kringen. Dit betekent bijvoorbeeld dat de politiek de vrijheid van onderwijs dient te respecteren. Binnen de kring 'onderwijs' kan men – docenten, ouders, scholieren – dan formuleren wat goed en gepast onderwijs is. Het gaat dus niet om negatieve vrijheid ('niets niet mogen'), maar om het bieden van positieve vrijheid die eigen initiatief en verantwoordelijkheid faciliteert.⁴

Het was Herman Dooyeweerd die het gedachtegoed van soevereiniteit in eigen kring uitwerkte naar een brede visie op verhoudingen in de kosmos. Zijn filosofische analyse maakt duidelijk dat 'kring' ruim opgevat kan worden. Het gedachtegoed van Kuyper en Dooyeweerd is een belangrijke pilaar van het christelijk-sociale denken. Het wordt actief onderhouden in ChristenUnie-bijeenkomsten en vertaalt zich naar beleid – bijvoorbeeld in het standpunt over bijzonder onderwijs.

Een ambtelijke kring | Vormen ambtenaren een 'kring'? Allereerst is er geen *one-size-fits-all* van ambtenaren. *De* ambtenaar bestaat niet. Er is een levensgroot verschil tussen het werk van een topambtenaar van het Ministerie Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, een generalist in een sociaal wijkteam in Diemen, of een inspectiemedewerker van de Kansspelautoriteit.

Toch is de vergelijking minder vergezocht dat ze lijkt. Al in 1969 noemde hoogleraar bestuurskunde Crinice Le Roy deze diverse groep van adviseurs, uitvoerders en mee- en tegendenkers 'de vierde macht'. Hiermee schreef hij een aparte status en legitimiteit toe aan het domein van ambtenaren, naast de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht. Hiermee zoomde hij in op het domein van de overheid en concludeerde hij – in concert met vele anderen – dat de overheid (of de staat) niet één domein is, maar een verzameling van meerdere kringen.

Ook tegenwoordig ziet men ambtenaren nauwelijks nog als gedweeë uitvoerders van politiek beleid. Integendeel, er zit juist heel veel energie, intelligentie, institutioneel geheugen en oog voor de lange termijn bij ambtenaren, zowel bij de Rijksoverheid als bij provincies, waterschappen en lokaal bestuur. Als we kijken naar ambtenaren als een 'ambtelijke kring' dan zou daar een mate van autonomie uit volgen.⁵ Dit suggereert een verschuiving van het Weberiaanse 'de politiek beslist en ambtenaren voeren uit' naar een nieuwe manier van samenwerking tussen deze twee kringen.

Ambtelijk vakmanschap | Deze verschuiving zien we ook in de bestuurskunde onder de noemer 'ambtelijk vakmanschap'. In het denken over ambtenaren is

de moderne (top)ambtenaar inmiddels een ondernemende ‘publieke waardemanager’. De passende rolopvatting is niet die van een *bureaucraat* maar die van een vakman met een veelzijdig repertoire van vaardigheden en overtuigingen.⁶ Waar ambtenaren van oudsher geacht werden om loyaal en effectief te dienen, bestuurlijke achterkamers te faciliteren en de bureaucratische deugden van Max Weber te cultiveren, is dat nu veranderd. De moderne (top)ambtenaar manageert verschillende politieke stromingen, navigeert in de turbulentie van de snelle samenleving en werkt interactief samen met allerhande actoren en organisaties in de maatschappij.

De ambtenaar als vakman moet legitimiteit vergaren voor zijn handelen. Anderen moeten steun geven voor wat ambtenaren doen en voor de manier waarop zij dat doen. Harvard Hoogleraar Mark Moore noemt dit het creëren van een *authorizing environment*.⁷ In Nederland kijkt men dan al snel naar politieke bestuurders – het college van B en W of de bewindspersoon – voor steun. Echter, het gezag van menig bestuurder is precair en aan erosie onderhevig. Kunnen ambtenaren niet (ook) elders legitimiteit voor hun handelen organiseren? Via horizontale verantwoording naar maatschappelijke partners; ‘ontvangers’ van beleid; burgers, steun in de media? Dit is spannend voor ambtenaren en bestuurders. Het primaat van de politiek is ons immers ingeprent. Hoe dit er in de praktijk uit kan zien, zien we in Utrecht.

In de praktijk: Plan Einstein | Migratie is typisch een grenzeloos domein. Door een oorlog in Syrië komen migratiestromen op gang die hun weerslag hebben op de Europese Unie en de interne dynamiek

van diezelfde Unie. De beelden van de aanhoudende stroom bootjes vol vluchtelingen op de Middellandse zee staan vers in ons geheugen. Op nationaal niveau is migratie nooit naar de achtergrond van onze aandacht te dringen. De discussies volgen elkaar snel op en het debat is vaak verhit. De (inter)nationale wetgeving en het beleid regelt welke asielzoeker hier mag blijven en wie niet. Tegelijkertijd zijn het lokale overheden die zoeken naar een oplossing om mensen met een verblijfsvergunning onderdak te bieden en mee te laten doen met de samenleving. Zo speelt het migratiedomein zich af op verschillende schaalniveaus – mondiaal, Europees, nationaal en lokaal – en krijgt het op die verschillende niveaus veel aandacht van politici, ambtenaren, maatschappelijke organisaties en media.

Zo ook in Utrecht. Vluchtelingenopvang is een serieuze opgave voor elke gemeente, ook voor de vierde gemeente van Nederland. Het blijkt ingewikkeld om een passende oplossing te vinden. Inmiddels is er in Utrecht een experimentele aanpak die voorsnel succesvol lijkt te zijn: Plan Einstein.⁸ Het betreft een woonvorm aan de Einsteindreef in de probleemwijk Overvecht voor vluchtelingen en Utrechtse jongeren waarin zij gezamenlijk wonen en leven en waarin allerlei activiteiten plaatsvinden zoals bijvoorbeeld taallessen. Utrechters en vluchtelingen wonen onder één dak. Onderzoeker Karin Geuijen betoogt dat deze woonlocatie uniek is in Europa.⁹

Het interessante van dit experiment is dat het in eerste instantie ambtelijk is begonnen. Het waren niet de politieke bestuurders, maar twee volhoudende gemeenteambtenaren die al jarenlang een maatschappelijke opgave zagen en daar een antwoord op formuleerden. Zij hebben – met een subsidie van de Europese

Unie – legitimiteit gevonden voor de experimentele aanpak bij zowel de verantwoordelijke wethouder als de burgemeester. Niet vanuit een politieke opdracht, maar vanuit professionele verantwoordelijkheid en betrokkenheid bij de maatschappelijke opgave: vluchtelingenopvang die werkt. Juist in een domein dat politiek ingewikkeld is en waar men weinig durft te ondernemen, is het hier de ambtelijke kring die de handschoen oppakt. De duurzaamheid van *Plan Einstein* moet nog bewezen worden, maar in een domein dat politiek zo ingewikkeld is en waar menig bestuurder geen stelling in kan – of durft te – nemen, is men gezegend met een autonome ambtelijke kring.

Ruimte voor ambtenaren | ‘Soevereiniteit in eigen kring’ is één van de bepalende ideeën binnen het christelijk-sociale denken. Het is veelvuldig geïnterpreteerd als argument voor een kleine overheid en een bescheiden opstelling tegenover andere domeinen zoals bijvoorbeeld onderwijs. In dit stel ik dat er binnen de overheid ook verschillende kringen zijn. Ik onderscheid de politiek en het bestuur enerzijds en de ambtenaren anderzijds.

Laten we ambtenaren beschouwen als een zelfstandige kring. Als een maatschappelijk domein met een eigen verantwoordelijkheid en soevereiniteit. Dit domein is neutraal noch zaligmakend, maar het past de christelijk-sociale denker of bestuurder om het enige ruimte te gunnen om het zijn eigen handelen vorm te geven. Deze kring zal zijn eigen legitimiteit moeten organiseren door het aanspreken van een *authorizing environment*. In het geval van *Plan Einstein* in Utrecht zijn dat natuurlijk een aantal bestuurders. Tegelijkertijd kunnen ambtenaren ook elders een *authorizing environment* aanspreken

– medebewoners in de wijk of statushouders op zoek naar een woning.

Bovenstaande is een pleidooi voor bescheiden bestuur en ruimte voor ambtenaren. Van christelijk-sociale bewindspersonen en wethouders vraagt dit enige terughoudendheid in het aansturen van het ambtelijk apparaat. In plaats van een gulzige houding kan de christelijk-sociale bestuurder zich een houding van positieve vrijheid aanmeten. Dat betekent inzetten op wederzijds respect voor verschillen, ruimte voor eigen verantwoordelijkheid en reciprociteit van loyaliteit en prestaties. Zo respecteert zij de soevereiniteit van de ambtelijke kring.

Ja.

Hebben vrouwen een extra aanmoediging nodig om wethouder te worden? Ik denk van wel. Is dat gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek? Nee, ik baseer me op eigen ervaring en observaties. Feit is dat slechts 22% van de wethouders vrouw is en bij de ChristenUnie is dat zelfs maar 18%. Na de SGP is dat de laagste score. Is dat erg? Wel als vrouwen goede kwaliteiten hebben maar deze niet worden opgemerkt of ingezet. En ik vermoed dat er niemand is die beweert dat vrouwen minder kwaliteiten hebben dan mannen en daarom minder vaak wethouder zijn. Vrouwen hebben misschien juist wel de geschikte eigenschappen voor de wethouder nieuwe stijl.

Zelf ben ik de politiek in gegaan omdat ik nadrukkelijk gevraagd werd als vrouw. Daar had ik zelf helemaal niet aan gedacht. Eenmaal deel van de politiek ging ik het leuk vinden. Als wethouderskandidaat werd ik ook weer gevraagd. Ik had het zelf niet bedacht. Zo ben ik er ingerold. Ik denk dat veel vrouwen zo betrokken worden bij politiek: ze worden gevraagd en nemen dan verantwoordelijkheid. Mannen vragen vaak mannen en vrouwen vragen vaak vrouwen, dus als 22% vrouw is, worden vrouwen gewoon minder snel gevraagd. En mocht een vrouw al ambitie hebben, durft ze dan pal te staan voor die ambitie? Ik denk dat vrouwen snel geneigd zijn om te denken, als een man zich ook kandideert, 'o laat hem maar'. Zeker vrouwen bij de ChristenUnie.

Vrouwen denken ook sneller: zou ik dat wel kunnen? Bluffen minder snel. Zo ken ik een geweldige fractievoorzitter. "Ben je wethouderskandidaat?" vroeg ik. "Nee" zei ze, "dat lijkt mij veel te moeilijk". Ze had het geweldig gedaan als fractievoorzitter; in een moeilijke situatie had veel bereikt. Waarom zou wethouder-zijn dan moeilijk zijn? In die functie krijg je ook nog allemaal ondersteuning! Je kunt ook *te* bescheiden zijn. Ik geloof beslist dat vrouwen met kwaliteiten best een steuntje in de rug mogen krijgen om zo dat percentage van 18% op te krikken. Niet omdat het opgekrikt moet worden maar omdat we prachtig talent anders onbenut laten voor de ChristenUnie en voor de samenleving!

AUTEUR Elly van Wageningen is wethouder in Lelystad en voorzitter van de Nederlandse Wethoudersvereniging

Maar.

Kijk eens om je heen wat vrouwen presteren! In verschillende vakgebieden zijn meer vrouwen dan mannen werkzaam. Mijn stelling is dat zich dat ook in de politiek gaat vertalen. Maar daar is ook een cultuur voor nodig dat iedereen beseft dat onze kandidatenlijsten een afspiegeling horen te zijn van de kiezers die je hoopt te trekken. Dat besef moet groeien.

Sinds 1998 loop ik mee in de lokale politiek en ik heb nooit op een aanmoediging zitten wachten. Op 8 maart 2012 werd ik geïnstalleerd als eerste vrouwelijke burgemeester voor de ChristenUnie. Ik kreeg veel vragen van de pers over die datum, Internationale Vrouwendag, en wat dat voor mij betekende. Het dagblad *Trouw* kopte toen mijn uitspraak 'Tijd nodig voor partij echt volwassen is'. Daarbij doelde ik op een natuurlijke ontwikkeling in onze achterban, waar het lange tijd niet vanzelfsprekend was dat vrouwen kostwinner waren of op verantwoordelijke posities zaten. Dat is nu duidelijk anders.

Voordat ik in 2000 uiteindelijk in de gemeenteraad terechtkwam, was ik al een poosje de nummer drie op een lijst met twee raadszetels. Die laatste keer heb ik ingestemd met de derde plaats met de toezegging dat ik halverwege de periode in de raad zou komen. Die derde plaats voelde toch als 'excuus-Truus' waarmee de partij liet zien dat er ook vrouwen op de lijst stonden.

Ik pleit voor meer 'plaatsmaken' in de ChristenUnie. Raadsleden en wethouders die er trots op zijn dat zij al twintig jaar of langer op die positie zitten, hebben geen oog voor het belang van doorstroming en vernieuwing. Wat mij betreft is het speerpunt bij het samenstellen van de lijsten 'nieuwe mensen kansen geven', vrouwen, mannen en jongeren. Dan wordt het vanzelfsprekend dat een mix op de kandidatenlijst komt die onze kiezers aanspreekt. Wees nou eerlijk, dan durf je toch niet met een lijst zonder vrouwen in de top te komen.

AUTEUR Titia Cnossen is burgemeester van Woudenberg en voorzitter van de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie.

Regeren is vooruitzien

Graaf drie dagen lang mee in het christelijk-sociale denken. Denk mee over de antwoorden voor morgen. Ga in discussie met bekende sprekers. En dat in alle rust, in een klooster.

Tijdens de jaarlijkse Summer School van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie gaan we met een kleine groep betrokken mensen intensief aan de slag met het christelijk-sociale denken. Vanwege de kabinetsdeelname van de ChristenUnie krijgt de Summer School dit jaar het thema 'Regeren is vooruitzien'. Welke uitdagingen liggen er en wat zijn de antwoorden voor morgen? In drie dagen staan we stil bij toekomst voor christelijke politiek, toekomst voor de samenleving en toekomst voor de wereld. Daarbij gaan we steeds ook op zoek naar inspiratie vanuit het christelijk-sociale denken voor ieders eigen werkveld. Waar ligt de meerwaarde ervan?

Naast het inhoudelijke programma van de Summer School draaien we zoveel mogelijk mee in het kloosterritme van gebeden. Uiteraard is er ruimte voor ontspanning en ontmoeting. De Summer School vindt plaats van dinsdag 19 tot donderdag 21 juni in de Sint Willibrordsabdij in Doetinchem.

Sprekers zijn onder meer Tweede Kamerlid Eppo Bruins, professor Jan Hoogland en voormalig WI-onderzoeker en predikant Rob Nijhoff.

Praktische informatie en aanmelden | wi.christenunie.nl/summerschool.
Aanmelden is mogelijk tot en met 15 april 2018.

Agenda.

18 april

Groenlezing door Beatrice de Graaf
19:45 Humanity House Den Haag
wi.christenunie.nl/groenlezing

19 - 21 juni

Summerschool WI
wi.christenunie.nl/summerschool

Voor bestuurders en/ of politici:

7 april

Werkconferentie PS/WS2019
Voor iedereen die een rol heeft in de voorbereiding van de verkiezingen van Provinciale Staten en waterschappen
christenunie.nl/opleiding/werkconferentiepsws

21 april

Bestuurdersdag, Amersfoort

25 mei

Voor bestuurders en politici uit de grote steden
Grote Steden Overleg, Amersfoort

8 juni

Leiderschapsconferentie
Voor voorzitters van lokale besturen en lokale fracties
christenunie.nl/leiderschapsconferentie

Noten.

p 06-11

1. F. Mulder. (20 december 2017). De verantwoordelijkheid van de elite. Onze dromen zijn vervuld, maar onze verlangens niet. *De Groene Amsterdammer*, 141(47).

p 32-35

1. FR.F. Baumeister, J.C. Hamilton and D.M. Tice. (1985). Public versus private expectancy of success: Confidence booster or performance pressure? *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 48(6), 1447-1457.

p 37

1. C.B. Frey en M.A. Osborne. (2013). The Future of Employment: How Susceptible Jobs to Computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254-280.

p 42-43

1. R. Bijl, J. Boelhouwer, en A. Wennekers, (2017). *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
2. Zie voor meer over deze thematiek het onlangs bij het WI gepubliceerde *Veiligheid in Verbondenheid* van dr. Ronald van Steden: R. van Steden, (2017). *Veiligheid in verbondenheid*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief. Hoofdstuk 4 bespreekt een christelijk-sociale visie op veiligheid.
3. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017 waarin mogelijk wordt gemaakt om op grote schaal data te vergaren van burgers. Daarnaast kan gedacht worden aan voorstellen om de preventieve hechtenis mogelijk te maken, of de nationaliteit af te pakken van bijvoorbeeld Syriëgangers.

p 50-55

1. H. Boutellier. (2015). *Het seculiere experiment Hoe we van God los gingen samenleven*. Amsterdam: Boom.
2. A. Kuyper. 'Wij Calvinisten', openingswoord deputatenvergadering 9 april 1909.
3. Zie E. Schuurman e.a. (1993). *Reformatievisie*. Marnix van St Aldegonde Stichting.

p 58-63

1. Montesquieu (2006), *Over de geest van de wetten* (vertaald door Jeanne Hollierbroek), Amsterdam: Boom., 218.
2. Ibid 226.
3. De geschiedenis van de ontwikkeling van staten laat ook steeds het belang zien van centraal gezag, maar ook van de geldigheid van recht en uiteindelijk van democratische verantwoording. Zie Francis Fukuyama, *De oorsprong van onze politiek* (eerste deel 2011, tweede deel 2014), Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
4. Montesquieu (2006), p221.
5. Ibid. p62.
6. Ibid. p78.
7. Ibid. p91.
8. Ibid. p66.

p 64-69

1. Zie de serie 'Christelijk-sociaal 2030' van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, wi.christenunie.nl/christelijksociaal2030
2. M. Lipsky. (2011 [1980]). *Street Level Bureaucracy. Dilemmas of the individual in public services*. 30e editie. Russell Sage Foundation: New York
3. G. van den Brink en T. Jansen. (2016). *Ambtelijk vakmanschap en moreel gezag*. Stichting Beroepseer: Den Haag
4. A. Kuyper. (1880). Soevereiniteit in eigen kring. Openingsrede Vrije Universiteit: Amsterdam. R. van Putten en W. Bekers. (2014). *Coöperatiemaatschappij: Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw*. Mr. Groen van Prinstererstichting: Amersfoort
5. Het woord 'kring' is in deze context ietwat ongelukkig. Veel ambtenaren voelen zich eerder thuis bij de 'lijn' (de formele hiërarchie) dan bij de 'kring' (de bontkraag rondom de bewindspersoon).
6. R. Sennett. (2008). *The Craftsman*. New Haven: Yale University Press: P. 't Hart. (2014). *Ambtelijk vakmanschap 3.0*. NSOB/VOM/IKPOB: Den Haag
7. M. Moore. (1995). *Creating Public Value*, Cambridge. Mass: Harvard University Press.
8. Voor meer info: www.plan-einstein.nl
9. K. Geuijen. (2018, nog te verschijnen). Lokale oplossingen voor problemen in de asielopvang: de vluchtelingencrisis als 'window of opportunity'. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 2, nr. 1, maart 2018.
Oplage: 5.200 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij vierde nummer: 10 april 2018.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2018:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI
Foto Joop Schippers, p 7:
© Ed van Rijswijk, bewerking Frivista
Foto Erik-Jan van Dorp, p 65:
© McKlin, bewerking Frivista

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2019 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2018 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

‘We moeten de wereld van werk combineren met de maatschappelijke agenda van grote vraagstukken en technologiebeleid. In die driehoek kunnen we veel spannender denken.’

Erik Stam, p24

Groen

Mr. G. Groen van Prinsterstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Interview:
'Europa in
grijstinten'
Pagina 06

Katern:
Een nieuwe
beginselverklaring
Pagina 56

Wijnstokken en
vijgenbomen
Pagina 72

Europa:
tel je zegeningen

Groen is een uitgave van

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 12 What should be next in EU-Georgia Relations?
Door George Rukhadze
- 16 Migratie en de christelijke identiteit van Europa:
een theologische visie
Door Stephan van Erp
- 23 Europa: minder, maar overtuigender
Column door Ton van Brussel
- 24 Hulp, handel, eigenbelang
Door Mirjam Kosten
- 28 De klimaattransitie kan niet zonder een sterke Europese Unie
Door Maarten Neelis
- 34 We hebben Europa nodig bij de aanpak van belastingontwijking
Door Jannes de Jong
- 40 De Eurofractie van ChristenUnie/SGP in het Europees Parlement
na 2019
Door Johannes de Jong en Auke Minnema

Boeken.

- 47 Recensies

Actueel.

- 80 'We willen leukere en interessantere politiek met de oppositie'
Interview met Sander 't Foort
- 85 Uitnodiging
Column door Wouter Beekers
- 86 Ja/ maar: ChristenUnie lokaal?
Door Tjalling Vonk en Lambert Pasterkamp
-

Europese zegeningen

Er ging een zucht van verlichting door een groot deel van Europa toen Frankrijk in maart vorig jaar de pro-Europese Macron als zijn vijftienvijftigste president koos. Met dezelfde energie die Macron inzette om de Franse politiek op te schudden, wilde hij ook snel aan de slag in Europa. Maar de nieuwe solidariteit en nieuwe verbindingen die hij voor Europa voorziet, kunnen vooralsnog op weinig enthousiasme rekenen. Tegelijkertijd blijven de vragen die hij opwerpt niet zonder weerklank. Want wat is de waarde van een verenigd Europa eigenlijk voor mensen die nooit anders dan vrijheid en vrede hebben gekend?

De nieuwe geopolitieke verhoudingen van de laatste jaren, de vluchtelingen crisis en de daaraan voorafgaande eurocrisis – meer dan ooit zijn er redenen om Europa als politieke constellatie te willen doordenken en nieuwe afwegingen te maken. Het liefst doen we dat vóór mei 2019, waarin onze stem voor Europa wordt gevraagd. Bij de ChristenUnie zijn we in de afgelopen jaren gewend geraakt aan een mild kritisch geluid over Europa. Tegendraads als we zijn, zetten we daar in dit nummer een boodschap tegenover: tel uw zegeningen! Met alle ambiguïteit die de Europese politiek met zich meebrengt, zijn we vooral op zoek gegaan naar de zegeningen die Europa heeft gebracht en nog altijd brengt.

Die zoektocht hebben we gericht op de drie kernwaarden van de ChristenUnie: dienstbaarheid, vrijheid en duurzaamheid. Waar voor duurzaamheid en vrijheid de zegeningen gemakkelijk te tellen zijn, is dat voor dienstbaarheid een lastiger opgave. De tomeloze bureaucratie en steeds verdergaande politieke integratie laten zich maar moeilijk met dienstbaarheid verenigen. Hoe zou Europa daaraan toch kunnen bijdragen? Al langer klinkt het geluid om Europa ook als waardengemeenschap te herwaarderen. In 2014, toen het WI een studie met die strekking uitbracht, klonk de oproep van paus Franciscus aan het Europese Parlement om vanuit haar katholieke wortels een hernieuwde identiteit te zoeken. Dat lukt nog mondjesmaat, maar het is waarschijnlijk de enige manier waarop Europa een plek kan blijven waar vrijheid en vrede gedijen.

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Interview met Caroline de Gruyter

‘Europa in grijstinten’

Als iemand de Europese Unie (EU) van haver tot gort kent, is het wel Caroline de Gruyter, Europacorrespondent voor het NRC Handelsblad. We vroegen De Gruyter wat volgens haar de verworvenheden van de EU zijn, hoe het staat met de democratie in Europa en hoe de Brexit de verhoudingen binnen de EU beïnvloedt. Discussies over Europa zijn nogal eens zwart-wit, terwijl De Gruyter in haar analyses wil laten zien dat de EU juist in grijstinten geschilderd moet worden. De EU steekt niet eenvoudig in elkaar en daarom geeft De Gruyter op korte vragen, lange antwoorden.

Door Mirjam Kosten

Wat zijn volgens u de grootste verworvenheden van de EU?

“Het belangrijkste is dat we sinds de Tweede Wereldoorlog geen oorlog meer in de EU hebben gehad. De EU begon in de jaren vijftig met de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal en was een antwoord op drie oorlogen in de negentiende en twintigste eeuw. Die oorlogen ontstonden omdat de verschillende landen verschillende belangen, wensen, taboes en tradities hebben. Die verschillen lopen regelmatig hoog op. Vroeger werd dat met munitie uitgevochten; nu gebeurt dat met woorden in Brussel. In mijn ogen is dat pure winst. Er zijn wel mensen die zeggen: “Ach ja, dat verhaal van nooit meer oorlog, dat is nu toch voorbij? Daar staan we boven, oorlogen zijn van vroeger.” Ik ben daar helemaal niet zo zeker van. Sommige landen zijn assertiever dan ze lang geweest zijn. Er zijn bedreigingen van buitenaf. Denk aan de gevaarlijke situatie met Rusland, waar troepenbewegingen langs de grenzen plaatsvinden. Er hoeft maar één ding mis te gaan en de toestand escaleert. Een aantal landen realiseert zich dat oorlog helemaal niet zo ondenkbaar is op ons continent. Het spel om de dominantie in Europa werd voorheen gewonnen door de grootste landen, met de grootste legers. Nu gaat dat met woorden, maar ook de verliezer krijgt altijd wat. Europa is in grijstinten; we hebben geprobeerd de scherpe kantjes van het zwart-witte eraf te krijgen. Het is geen overbodige luxe om een mechanisme te hebben als de EU. Maar het is moeilijk om er van te houden: *you don't fall in love with a market.*”

Als de EU een vredesproject is, wat is dan de Brexit?

“De Britten hebben zich nooit echt geëngageerd aan het continent. Oorlogen op het vaste land van Europa zijn nooit veroorzaakt door de Britten. Frankrijk en Duitsland waren aanstichters omdat die allebei hegemonie zoeken. De Brexit is in die zin dus geen bedreiging voor de vrede. Het is wel een existentiële gebeurtenis, want tot aan de Brexit wilden landen alleen maar bij de EU horen. Dit is de eerste keer dat gezegd wordt: “wij vinden er niks aan en we vertrekken.” Er is wel angst geweest dat de Brexit een domino-effect zou veroorzaken en dat bijvoorbeeld Denemarken en Nederland ook weg zouden gaan. Maar ik zie het tegenovergestelde gebeuren. In veel landen beseft men: wat daar gebeurde, kan ook hier gebeuren, ook in Nederland. En dat is niet zo vreemd, als je kijkt naar de communicatie over de EU. Als mensen op school bijna niets leren over de betekenis en de werking van de EU behalve dat een markt is, welk signaal geeft dat? In Engeland wordt zichtbaar waar onzorgvuldigheid toe kan leiden. Er is een vreemd beeld van de EU ontstaan. Mensen denken

PERSONALIA

Caroline de Gruyter is bijna twintig jaar Europacorrespondent van NRC Handelsblad en woont sinds kort in Oslo. Ze schrijft daarnaast voor de denktank Carnegie Europe en is lid van de *European Council on Foreign Relations*.

dat de EU een gigantisch bureaucratie is die helemaal niets doet. In reactie op de Brexit stijgt de waardering voor de EU bijna overal. Dat komt niet omdat mensen nu zo blij zijn *met* de EU maar omdat ze wel blij zijn *in* de Unie. Ik woon in Noorwegen, dat niet in de EU zit. Voor Noorwegen en andere Europese landen buiten de EU geldt een hoge prijs: je moet alles kopiëren om toegang tot de markt te krijgen maar kunt niet meebeslissen. In Groot-Brittannië gebeurt ondertussen ook iets interessants: je ziet dat de Britten in heel veel EU-verbanden willen blijven, van het nucleaire afval circuit tot het universitaire netwerk. Er is daar decennialang niet verteld wat de EU is en pas nu is daar interesse voor. In het parlement in Groot Brittannië worden hoorzittingen gehouden over hoe het verder moet na de Brexit. De Britse pers, die Brussel niet altijd even serieus heeft verslagen, is er nu opeens bij om die onderwerpen te verslaan.”

Dus de zegeningen van de EU lees je nu vooral in de Britse kranten? | “Als je wilt weten waar Europa goed voor is: lees de Britse kranten. Les één, twee en drie van ‘Europakunde’ staan daarin. Maar het zijn niet alleen maar zegeningen die de EU ons brengt. We geven een deel van onze besluitvorming toch uit handen, want het is *co-decision* in veel gevallen. Op sommige onderwerpen wordt besloten via een meerderheidsbesluit. Daar geldt: *you don’t always get what you want.*”

Meerderheidsbesluiten kennen we in de Nederlandse politiek ook. Waarom vinden we die van Brussel zo verwarrend? “Het systeem in Brussel is ingewikkelder dan het Nederlandse want per onderwerp is de besluitvorming anders. Ik geef twee

voorbeelden. Op het gebied van handel en landbouw is de EU heel sterk en kan ze ook naar buiten toe namens de lidstaten spreken. De Eurocommissaris voor Handel kan op basis van een simpele meerderheid van de lidstaten met Trump onderhandelen. Natuurlijk luistert ze naar alle lidstaten, overlegt ze met de ministers van handel en hebben ook de regeringsleiders inbreng. Ze zal nooit over lidstaten heenlopen en probeert van iedereen wel iets aan boord te nemen maar ze kan ook redelijk autonoom handelen. Dat verklaart het succes van Europa op handels- en landbouwgebied. De rest van de wereld wil graag met de EU handelen want we hebben een gigantische markt. Om dat te kunnen, moet men onze standaarden overnemen. Daarmee werkt het een beetje beschavend – al klinkt dat wat koloniaal. De vraag is vaak: wie bepaalt de regels in de wereld? Is dat Amerika? Is het China? Of is het de EU? De ontwikkelingen rond Facebook laten zien wat mogelijk is. Als alleen Nederland zou protesteren tegen Facebooks privacy-beleid, hoort niemand in Californië dat. Maar doe je dat als EU, dan zegt Facebook “sorry”, betalen ze een enorme boete en veranderen ze hun regels. Zuckerberg heeft gezegd dat hij de nieuwe databeschermingswetgeving van de EU, waar jarenlang over is onderhandeld, integraal overneemt. Let op: een Amerikaans bedrijf, en wij zetten de standaarden! Dat heeft als prijs dat we besluitvorming uit handen geven. Op het terrein van buitenlandpolitiek doen we dat niet en daar is Europa dan ook zwak. Ik woonde vijf jaar in het Midden-Oosten. Daar zag ik de Amerikanen politieke deals maken. En wat doet Europa? Europa doet een heleboel vredesprojectjes. Als de Israëli’s Gaza weer bombarderen, bouwen wij voor de vierde of vijfde keer dat schooltje en ziekenhuisje weer op. De EU is financieel

heel groot, maar politiek stelt het weinig voor. Dat komt omdat Nederland en Duitsland zich vaak achter Israël scharen terwijl de Fransen, Spanjaarden en Britten daar heel anders over denken. Hetzelfde zie je ook in de sancties tegen Rusland. Er zijn landen die vinden dat die niet ver genoeg gaan terwijl andere landen vinden dat het veel te ver gaat. *You meet somewhere in the middle*. En dat zijn niet altijd krachtige besluiten omdat die op dat terrein alleen met unanimitieit gekomen kunnen worden. Op nationaal niveau is de besluitvorming niet per onderwerp verschillend en dat maakt het moeilijk om de besluitvorming in Brussel te begrijpen.”

**Vice-president van de Raad van State
Donner vergeleek Europa onlangs met
een fiets die vaart moet maken om niet
om te vallen. Is dat een goede metafoor?**

“De afgelopen jaren stonden in het teken van crisispolitiek. Banken vielen om, landen gleden uit en er was ruzie de oplossingen. Er waren zulke fundamentele politieke meningsverschillen dat het hele Europese project stil is komen te liggen, terwijl Europa over de toekomst moet gaan. Europa heeft als een soort vis op het strand gelegen. Niet voor- of achteruit te krijgen: gestrand. Hoe kun je je identificeren met iets wat vastzit? Met iets met een toekomst gaat dat veel beter. Als het niet beweegt, als er niet gedroomd wordt en als het alleen nog maar gaat over een half procentpuntje meer of minder van dit of dat, als alles een probleem is: geen wonder dat mensen afhaken. Als Donner dat bedoelde, ben ik het helemaal met hem eens”

Hoe komt Europa weer in beweging?

“Het legalistische Duitsland, het etatistische Frankrijk en het liberale Groot-Brittannië

hebben elkaar jarenlang in balans gehouden. De Brexit zorgt voor nieuwe beweging. Als Nederland iets wilde in Brussel, belden we Londen en hadden we vaak de Britten mee. Dan moesten we nog een paar stemmen winnen in Noord-Europese landen of Oost-Europa en dan was je er. Dat kan zonder de Britten niet meer. Dus moet Nederland, als het gehoord wil worden in Brussel, politiek een heel ander spel gaan spelen. De ministeries leggen contacten met onder meer de Slovenen, de Portugezen. De Benelux maakt afspraken met de Visegrad-groep. Die landen hebben een eigen agenda dus er wordt nagedacht over prioriteiten en over wisselgeld. Daardoor binden we elkaar de handen op de rug. Men kan niet alleen bij zijn eigen clubje blijven hangen. Je ziet dus een heel ander politiek spel ontstaan met meer compromissen.”

Verlamt dat de politiek niet? | “Nee, want je geeft weg wat je weg kan geven, wat niet belangrijk voor je is. Het maakt dat er minder geschreeuwd en gescholden wordt, want men heeft elkaar nodig. Het is voor nationale politici heel verleidelijk om op Brussel te schelden en het de schuld van alles te geven. Ik heb vaak meegemaakt dat een politicus in Den Haag A zegt en in Brussel B. Dan gaat hij terug naar huis en zegt hij dat Brussel dat zo bedacht heeft. Nee! Hij heeft daar zelf aan tafel gezeten en hij heeft het laten gaan. Of er zelfs mee ingestemd.”

Is de beslotenheid van de Europese Raad daar niet het probleem? | “De formaties na de gemeenteraadsverkiezingen formeer je toch ook niet op het stadsplein? Met camera's erbij kun je geen compromissen sluiten. Zo werkt dat ook in Brussel.

Niemand mag winnen en niemand mag verliezen, maar iedereen wil zich wel als winnaar voor de nationale pers presenteren; dat is het spel. Er zijn na vergaderingen verschillende persconferenties en regeringsleiders komen vaak over heel andere onderwerpen te spreken. Journalisten kunnen die conferenties niet allemaal volgen, maar achteraf en anoniem is er heel wat te reconstrueren.”

Is de Europese democratie af of ziet u mogelijkheden om haar te versterken?

“De democratie is nooit af. Ik zie de democratie niet zozeer als doel in de zin van een haalbaar hoog ideaal. Eerder is het een proces, een manier om diverse groepen binnen de maatschappij zo te managen dat ze elkaar niet naar de strot vliegen. Die democratie is nooit af omdat er steeds dingen veranderen. In de Europese context: een assertief Rusland, vluchtelingen uit Syrië die onderdak nodig hebben en waar we dus iets mee moeten. Dat zijn schokken die zorgen dat de balans tussen groepen in de maatschappij of tussen landen in Europa verstoord raakt. Dus aan die democratie moet je blijven werken en dat is lang verwaarloosd in Europa. We hebben veel dingen internationaal gemaakt: de euro, de markt. Als de economie op een hoger niveau zit dan de nationale democratie, moeten die naar elkaar toe bewegen. Daarom moeten we de nationale democratieën meer Europees maken. Dat kan door de nationale parlementen beter te betrekken bij besluitvorming. Dat is niet eenvoudig, want nu worden de besluiten over de Eurozone vaak op het laatste moment genomen door ministers van Financiën of de regeringsleiders, in het Engels en Frans. Nationale parlementariërs hebben dan geen tijd en kunnen zich daar

niet op een fatsoenlijke democratische manier mee bezig houden.”

U signaleert een nieuw Europees elan.

Denkt u dan gelijk aan een federalistisch Europa?

| “Alles wat we nodig hebben, is politieke wil van de lidstaten. We hebben helemaal geen federatie nodig. Anderzijds: we zijn het al, want bijvoorbeeld het Europese recht werkt al heel federaal. Maar als we iets hebben geleerd van de geschiedenis, is dat wel dat een ideaal systeem niet bestaat en dat we dat niet moeten proberen door te voeren. Laten we de voordelen van de EU, vrede en voorspoed, niet in de waagschaal stellen.”

What should be next in EU-Georgia Relations?

These days, it seems as if countries especially want to exit the European Union. Eastern European countries, however, would gladly be members of the EU. One of these countries is Georgia. We invited politician George Rukhadze from Georgia to put into words the significance of the European Union to Georgia. In stating that, to Georgia the European Union is much rather a blessing than a curse, Rukhadze makes us question the validity of the desire to leave the European Union. Also, he describes how to continue the relation EU-Georgia.

Door George Rukhadze

Historical relation between Europe and Georgia | The

Georgians strongly believe that their country has always belonged to Europe. The ancient Georgian kingdoms were part of Greek and Roman worlds. Later, the Georgians became one of the oldest Christian nations, adopting Christianity as a state religion in the 4th century and joined the medieval Christendom. Considering itself to be an essential part of the greater Christian European civilization, Georgian kings and knights fought alongside the Crusaders to free Jerusalem from the Seljuk Turks and later continued their fight against its aggressive Muslim neighbors to protect the south-eastern borders of Christian Europe. When strongly weakened by Persian and Ottoman attacks in the 18th century, Georgia sought closer ties with Russian Empire to stay connected with Europe. However, all this stopped in 1921 when Soviet Russia occupied Georgia and abolished its statehood while Christianity was being suppressed under the communist rule for over 70 years.

AUTEUR
George Rukhadze is Party Leader of the Christian Democratic People's Party of Georgia, Lecturer at Ilia State University and expert on foreign affairs.

EU: the most successful political project in history | In the early 1990s, after collapse of the Soviet Union, Georgia regained its independence and slowly re-started its reintegration with the European Union. The process become more intense in the late 2000s and after, when in the framework of Eastern Partnership Program (EaP) Georgia signed the Association Agreement (AA) with the EU, became part of the Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) and was granted Visa Liberalization (VL) with the Schengen area. This raised hopes that, when further reformed and fully meeting the Copenhagen criteria, one day, Georgia could join the EU.

Despite the growing Euroscepticism and the widespread view among some EU member states that the Union was not able to deliver, in Georgia and other advanced EaP countries (Ukraine and Moldova) the EU is still seen as one of the most successful political projects in the world history. The EU so far managed to ensure peace and security, opportunity for development and greater prosperity for its members. This is the key reason why Georgia, regardless of all the problems the EU is experiencing right now, is so desperate for the EU accession perspective.

Insecurity and lack of perspective | While today the EU keeps its door open to further accessions from Western Balkan countries, it lacks the political will to give the same promise to EaP states. For the EU the dilemma is how to treat countries that are European

but lack an immediate EU membership perspective. On the other hand, for Georgia and other advanced EaP countries, the central matter is how to live through the “uncertain” period without losing the momentum for reforms and the drive for further development. The uncertainty over this will likely lead to negative consequences for Georgia, expressed in slowing down democratic development, rising anti-reform, anti-EU and pro-Russian sentiments.

Moreover, future EU membership is not just a foreign policy priority for Georgia; it has been the main driver for the country's democratic, political and economic reforms. Although not a mature democracy yet, Georgia is the only former Soviet republic, apart from the Baltic States, which managed to fully reform many of its governmental and public sectors. This would not have been possible if the reform process had not been strictly tied and conditioned to the prospect of further integration with the EU as well as the Western pressure on the Georgian government to keep reforming and democratizing the country. This means that the lack of apparent incentives on the EU path and absence of a long term prospect for accession, may negatively affect not only development of certain sectors but the country's overall performance.

The current uncertainty does not pose a challenge for just Georgia. It also negatively affects the image and influence of the EU in the neighborhood. Being struck by enlargement fatigue coupled with Brexit, the migrant crisis and the rising influence of far-right political parties, the EU is less likely to consider further eastward expansion in the foreseeable future. However, without an accession offer to the leading EaP countries, the Union seems to lose the magnetic pull of its soft power that was

meant to be the key component of EU's strategy in its neighborhood - to build a prosperous and peaceful ring of friends around the EU.

Looking at EU-Georgia relations in retrospect, one might say that even though the membership perspective for Georgia has never been there, at each stage of EU-Georgia relations, the process of Georgia's approximation to EU norms and Georgia's differentiated integration into the EU structures was locked in by the existence of more practical short-term goals, which were adjusted to Georgia's needs and achieved results. In other words, although the membership perspective was absent, there have also been some juicy carrots to attract Georgia's commitment. The same is true for Moldova and Ukraine. However, after accomplishing the three main objectives of the EaP—the AA, the DCFTA, and the VL—a situation has emerged that lacks both the EU membership perspective and new carrots.

How to proceed? | To move EU-Georgia relations to the next level without a deadlock, make the EU's neighborhood policy more effective in a period of enlargement fatigue, and help Georgia to better manage its integration process with the European Union, one needs to identify a possible area of converging interests—an important step that is often neglected by both Brussels and Georgia's capital Tbilisi. EU's approach towards its neighborhood, has long been criticized as EU-centric and supply-driven, ignoring the interests and needs of its neighbors. On the other hand, the Georgian narrative about the country's place in Europe draws a quite romanticized picture and ignores the reality on the ground. This has resulted in a wide gap between perceptions on how EU-Georgia

relations should be constructed and may lead to frustration unless the expectations are better managed and brought in line with the reality on both sides.

In the case of the EU, presently, the top priorities for its eastern neighborhood are to avoid further enlargement; to have stable and economically and socially developed neighbors; to mitigate the negative impact of Russia in its neighborhood; and to ensure that its soft power remains the driver of reforms among its neighbors. For Georgia, the utmost priority is to keep the process of political, democratic and economic reforms active; to achieve greater prosperity for its citizens; and to improve its national security.

Opportunities for Georgia apart from formal EU-membership | Based on the

points above, while not ready to offer the accession perspective, the EU should start thinking about opening up the long-term prospect of joining the European Economic Area (EEA) for Georgia. As it stands now, the EEA seems to be the only incentive that can fully replace the golden carrot of EU membership. Certainly it will take years until Georgia can meet the criteria to join the EEA, which will keep Georgia on track of difficult reforms and avoid premature discussions about EU membership. This could also prevent Georgia from being overtaken by reform-resistant Eurosceptic political forces or turning towards Russia. And, if Georgia can manage to implement the costly reforms related to the EEA, it would set an example as a fully Europeanized country outside the enlargement context – perhaps the most desirable outcome for the EU which the ENP could possibly achieve.

Moreover, although plagued by many political, economic, and security-related problems, Georgia also has certain potential that might be used to strengthen sectorial cooperation between the two sides and increase the EU's influence in its neighborhood. Georgia's military has long and intensive overseas experience in Afghanistan and Iraq that can be used in EU military missions and can contribute to strengthening military cooperation between EU and Georgia. Georgia, being an important alternative energy corridor, may also serve as a reliable partner for EU's energy security if it joins the Energy Union. In addition, Georgia has one of the most efficient customs and border protection systems in the region, which makes the country technically fit to join the Schengen Area.

To conclude, Georgia, together with other advanced EaP countries, should be allowed to use integration tools outside the ENP/EaP to become part of EU structures without formal membership. For the EU, this will serve two main goals: to avoid further enlargement in the East in the near future and to ensure the continuous approximation of neighboring states to EU norms and institutions— resulting in a more peaceful, prosperous and democratic neighborhood. For Georgia (as well as Moldova and Ukraine), this will provide new incentives that can substitute the EU membership prospect for now and sustain the reform drive for years to come.

Migratie en de christelijke identiteit van Europa: een theologische visie

'Europa worstelt met haar identiteit'. Maar wat betekent dat? Is een Europese identiteit mogelijk en waar zou die uit kunnen bestaan? Heeft Europa een christelijke ziel? En hoe verhoudt zo'n identiteit zich tot politieke programma's? Misschien is die identiteitsvraag wel niet zo relevant. Stephan van Erp denkt in dit essay na over migratie en de ziel van Europa, omdat de komst van vluchtelingen in 2015 ons lijkt te bepalen bij wat Europa is, of zou moeten zijn.

Door Stephan van Erp

Vlak na de beruchte zomer van 2015 waarin veel vluchtelingen verdrongen in de Middellandse Zee, deed paus Franciscus een beroep op alle lokale kerken in Europa om een vluchtelingengezin te verwelkomen. De christelijke kerken in Europa hebben op een creatieve en vaak onopvallende wijze migranten verwelkomd en voor hen gezorgd. De Waldenzen in Italië zorgden voor veilige corridors voor duizenden migranten die de Middellandse Zee overstaken. Tijdens de zware economische crisis boden de Grieks-orthodoxe kerken onderdak en voedsel aan de vluchtelingen die gestrand waren aan de grens met Macedonië en verdedigden hun belangen. Uit Duitse, Zweedse en Britse kerken klonk zelfs de constatering dat de eigen kerkgemeenschappen opnieuw tot leven kwamen dankzij de inzet voor vluchtelingen – mensen keerden er op sommige plaatsen terug naar de kerk vanwege de getuigenis en de zorg van deze gemeenschappen voor de migranten.

AUTEUR
Prof. dr. Stephan van Erp is professor fundamentele theologie aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Migratie en de bescherming van Europa's christelijke

identiteit | Het bieden van hulp is echter niet de enige of zelfs ook maar voornaamste reactie in de Europese politieke arena of in de Europese kerken. De Hongaarse regering haalde migranten van de trein en probeerde te voorkomen dat vluchtelingen door Hongarije naar Duitsland en Scandinavië konden reizen, en opperde op een bepaald moment zelfs om een muur te bouwen. Viktor Orbán, de Hongaarse premier, stelde dat migranten een bedreiging vormden voor de christelijke identiteit van Europa, terwijl Péter Erdő, de rooms-katholieke aartsbisschop van Boedapest, zou hebben gezegd dat het Hongaarse kerken verboden was onderdak te bieden aan vluchtelingen, omdat ze zich anders schuldig zouden maken aan mensensmokkel. Ook de Slowaakse, Poolse, Bulgaarse en Cypriotische regeringen kwamen met verklaringen waarin ze stelden dat ze alleen christelijke vluchtelingen zouden accepteren, aangezien moslims een bedreiging voor hun identiteit zouden vormen. Deze retoriek beperkt zich niet tot Midden- en Oost-Europa, maar begint steeds meer gemeengoed te worden en staat centraal bij de opkomst van rechts-nationalistische partijen in heel Europa. Sommige Europese leiders hebben al aandacht gevraagd voor de veronderstelde onverenigbaarheid van de cultuur van de nieuwkomers en het Europese christelijke gedachtegoed.

De roep om een sterke identiteit klinkt naar een geluid uit de twintigste eeuw, waarin de Europese landen twee wereldoorlogen te boven moesten komen, nog voordat men de negatieve consequenties van de industrialisatie had leren beheersen. Behalve de roep om een nieuwe politieke en economische samenwerking,

uite men in de vorige eeuw meerdere malen het verlangen naar een nieuw elan, een hernieuwd verstaan van het eenheidsideaal dat ooit ten grondslag had gelegen aan de totstandkoming van de Volkenbond in 1919, of nog veel langer geleden, aan de Vrede van Westfalen in 1648. We weten van de geschiedenis van het Interbellum en van de periode daarna dat het verwoorde ideaal altijd ook de uitdrukking is van een politieke pragmatiek waar het met terugwerkende kracht de ideële fundering van vormt. Wat zich laat kennen als 'identiteit', is feitelijk de taal van de verbeelding of de ideologie die het draagvlak voor reeds genomen politieke beslissingen moet mee helpen creëren. Die volgorde – dat ons concept van identiteit ter rechtvaardiging dient van ons handelen – leert ons dat wie zoekt naar een nieuwe identiteit voor Europa, eerst zou moeten bepalen welk politiek ideaal men wil ondersteunen, om vervolgens de identiteit naargelang te formuleren. Maar eigenlijk zou een gezamenlijke Europese identiteit niet de uitdrukking behoren te zijn van een bepaald politiek programma.

Overvloed aan verbeelding | Men hoopt wellicht dat de formulering van een nieuwe identiteit de politiek een kritische, maar constructief-andere richting kan wijzen. De verbeelding opnieuw aan de macht. Dit laatste zou echter weleens het probleem kunnen zijn van het laatmoderne Europa, dat in de fuik is gelopen van een overvloed aan eigen verbeelding. De ideële formulering van het Europese project is minstens deels debet aan de versterkte Europese identiteitslogica. Juist ook in de vorm van het vaststellen van enkele moderne, algemene waarden en deugden, zoals vrijheid, gelijkheid of dialoog.

Dat geldt ook voor het herformuleren van de christelijke identiteit in Europa als een identiteit naast andere, of als een cultuur van waarden, zoals tolerantie, zorg en solidariteit. Behalve dat zo het christelijke wordt gereduceerd tot een ethiek, is het ook moeilijker geworden om het christelijke onderscheid te maken. Ik zou eerder een pleidooi willen houden voor de universaliteit van het christelijk geloof, dat mensen in staat stelt elke identiteit achter zich te laten, zodat Europa van eenieder kan worden. De christelijke identiteit is er immers een van hoop in de gebrokenheid.

Het concept van 'christelijke identiteit' is eigenlijk problematisch, omdat het ruimte laat voor een programmatisch gebruik dat dan vervolgens al te exclusivistisch kan worden ingezet tegenover andere zogenaamde 'identiteiten', ook al belijden hun verschillende vertegenwoordigers open te staan voor elkaar. In plaats van te leven met één bepaalde identiteit te midden van andere, leven christenen een onvoltooid, gebroken leven dat ze universeel delen met anderen. Daarom wordt hun identiteit bepaald door een gebrek en door wat er niet is, in plaats van door een reeks duidelijke kenmerken of door een vaststaande ethiek, hoezeer we ons ook voorstellen dat ze in beweging is of openstaat voor anderen.

Caritas en het menselijk tekort | De term 'caritas' kent een lange geschiedenis van christelijke toe-eigening en interpretaties, maar dat betekent geenszins dat de belichaming ervan geen familiegelijkenis zou kunnen vertonen met wat niet- of anders-dan-christelijk gelovigen doen. Op de stranden van Lesbos en in de tentenkampen van Calais en Duinkerken wordt ook hard gewerkt door geseculariseerde jongeren, die elk zo hun eigen

beweegredenen hadden om hun steentje bij te dragen. Hun gastvrijheid bewijst daarmee dat de droom van Europa niet per definitie christelijk is, ook al is er geen scherpe tegenstelling tussen hun handelingen en de christelijke geschiedenis van Europa. Het heeft weinig zin om van die laatste constatering alsnog een hoopvol christelijk verhaal te maken, door er al te vanzelfsprekend een continuïteit met het christelijke verleden in te zien. De gastvrijheid voor migranten toont niet direct de ziel van het christelijke Europa in een nieuwe gedaante, maar laat wel degelijk iets zien van het oude én het nieuwe Europa, dat veel meer is dan een christelijk project.

Toen Paus Franciscus op Lampedusa Europa ter verantwoording riep en dat nog eens herhaalde in zijn toespraak voor het Europese parlement op 24 november 2014, riep hij op om de menselijke waardigheid te beschermen in naam van het gemeenschappelijk goed. Zijn herhaling van Gods vragen aan Adam (Adam, waar ben je?) en Kaïn (Kaïn, waar is je broeder?) verwijst naar meer dan verantwoordelijkheid en humaniteit. Die Bijbelse vragen worden in de schriftverhalen aan zondaars gesteld, aan mensen die terwijl ze ter verantwoording worden geroepen of opgeroepen worden hun verantwoordelijkheid te nemen, tevens hun eigen gebrek, verlogenheid en gewelddadigheid onder ogen moeten zien. We moeten de drenkeling oprapen, en eten en onderdak geven, jazeker, maar dat doen wij niet in naam van de vrijheid of van een zichzelf toe te eigenen goedheid, maar in naam van onze wederzijdse afhankelijkheid.

Kwetsbare waardigheid als politiek centrum | Het herwinnen van de Europese ziel is niet de terugkeer naar

haar Griekse of Romeinse wortels, een neo-renaissance van haar cultuur, toen die nog, zo is dan de gedachte, op haar politieke en economische hoogtepunt was. De Europese ziel is volgens Franciscus een christelijk humanisme dat het nooit om zichzelf als idee of cultuur te doen is, maar de menselijke waardigheid als zijn politieke centrum heeft. Die waardigheid is het meest kwetsbare symbool, en wordt als zodanig ook telkens weer geschaad. Te midden van de moderne vrijheid en de ermee gepaard gaande verlangens wordt het menselijk tekort pijnlijk zichtbaar en de ontkenning van die ervaring slaat genadeloos en gewelddadig om zich heen. Omdat vergeten wordt dat de genade in het tekort zelf bestaat.

Een nieuwe toekomst voor Europa begint bij het onder ogen zien van de harde werkelijkheid van het menselijk tekort, dat is de paradox van mijn betoog. Er zijn tekenen te over dat dit ook daadwerkelijk gebeurt. Bijvoorbeeld in het groeiende ecologische bewustzijn dat een uitputting van onze natuurlijke bronnen een directe aantasting van het leven van velen tot gevolg heeft of in de groeiende kritiek op de banken en de ongebreidelde speculatie en schuldenopbouw. Of in de pleidooien voor een verdergaande democratisering, en in de oproep om in het openbaar met meningsverschillen, onwetendheid en onzekerheid om te gaan. Werkelijk teken van het menselijk tekort zijn de werklozen, migranten, de ouderen en de armen. Zij tonen het menselijk tekort dat wij allen delen en dat in plaats van te worden ontkend erom vraagt gezien te worden als het hart van het Europese project. Dat kan een heel goed ook een christelijk project zijn, want christenen weten dat het hier en nu niet de plaats is waar zij thuishoren, maar wel de plaats waar zij verantwoordelijkheid

moeten nemen voor het kwetsbare. Het kan evenzeer een project met joden en moslims zijn, met al die religieuze tradities die het kwetsbare niet uitsluiten, maar insluiten. Het kan een sociaal project zijn, en Europa kent vele eminentie voorbeelden van sociale bewegingen die uit solidariteit met de armen hun strijd tegen het onrecht hebben gevoerd.

Het verstoorde Koninkrijk: een theologische visie op migratie

De schrijnende aspecten van migratie brengen ervaringen tweeweg die christenen raken in hun geloof. Voor christenen is de dienst aan migranten een opdracht die direct voortvloeit uit de werken van barmhartigheid die in de parabel van de schapen en de bokken staan beschreven (Mat. 25:31-46) als de dienst aan Gods Koninkrijk. Gehoor geven aan die opdracht motiveert gelovigen om van elk dramatisch lot weer een bestemming te maken, van elk gedwongen wegtrekken weer een op weg gaan. Het is dit geloof, dat zich in het tekort en in de respons op dat tekort manifesteert, dat een christen in staat stelt in elke migrant de figuur van Christus te zien. Op de Werelddag van Migrant en Vluchtelingen in 2016 verwees Paus Franciscus naar de volgende evangelietekst: 'Wie in mijn naam één zo'n kind bij zich opneemt, neemt mij op; en wie mij opneemt, neemt niet mij op, maar hem die mij gezonden heeft' (Marc. 9:37; vgl. Mat. 18:5; Luc. 9:48; Joh. 13:20).

Anderen verwelkomen, is teken willen zijn van het gegeven dat in de migrant zichtbaar wordt dat God mens is geworden. Het geloof dat gewekt wordt door de confrontatie met vreemdelingen uit zich dus niet alleen in ons charitatieve handelen, in onze waarden, maar ook in het zien van Christus in elke migrant.

Christus wordt verwelkomd in de verwelkoming van elke vreemdeling; niet zozeer omdat Christus ook een pelgrim en een vreemdeling was, maar eerder omdat in de thuisloosheid en het lijden van migranten de belofte van Gods Koninkrijk wordt geschonden. In elk individueel geval waarin die schending plaatsvindt, is Christus ook een thuisloze, en als die aan een gesloten deur staat, wordt een universele boodschap genegeerd. Dit gelovige perspectief, Christus te zien in de vreemdeling, maakt duidelijk dat gelovigen het evangelie niet zozeer nodig hebben om betekenis of waardigheid te geven aan een anders zo schrijnende situatie, maar dat het evangelie hen toont hoe ernstig de schrijnende situatie is en hoe die situatie uiteindelijk de doorbraak van Gods Koninkrijk belemmert.

Vanuit een christelijk perspectief verstoort migratie de bestaande en beloofde orde in de levens van de migranten en de samenlevingen die hen onderdak bieden. De migrant is de verstoring van een orde die er was en nog steeds is en die in al haar gebrokenheid zowel een openbaring is als voltooiing behoeft. Het zou bijzonder naïef zijn om tegenover deze gebrokenheid simpelweg een identiteitspolitiek van idealen en waarden te plaatsen, in de hoop dat dit voldoende zal zijn om mensen te motiveren om migranten te helpen. De reconstructie van identiteiten leidt vaak tot al te idealistische ideeën over zinvolheid en zingeving. In plaats daarvan is het zo dat migranten door een idee van identiteit te verstoren nu juist een onderbreking vormen van een orde die de werkelijkheid toont als onvoltooidheid, de gebroken werkelijkheid van Christus. De kerkelijke en theologische uitdaging is daarom niet zozeer gelegen in de reconstructie van een christelijke identiteit die de hulpverlening aan

migranten ondersteunt. Nee, eerder is het de taak van de kerken om een kritisch antwoord te formuleren op de vraag hoe het kan dat de vreemdeling het geloof van de mensen die zich door hen aangesproken voelen, nieuw leven inblaast, en hoe zo dus het gezelschap van vreemden onze christelijke identiteit mee vormgeeft.

Europa: minder, maar overtuigender

Een enkele uitzondering daargelaten is het sleutelwoord voor de meeste politici al geruime tijd 'verbinding'. Met de burger wel te verstaan, want het zoeken van verbinding met elkaar is geen in het oog lopende karaktertrek in deze beroepsgroep. Ik bedoel dat niet cynisch. De democratie is gebaat bij een diverse politiek, gevoed door beginselen en beoefend met hoofd en hart.

Je kunt verschillen ook overdrijven en groter voorstellen dan ze zijn. Het Nederlandse debat over Europa zucht daaronder, terwijl de burger juist hier het vertrouwen kwijt is. Te vrezen valt dat de karikaturen in de aanloop naar de verkiezingen voor het Europese Parlement opnieuw zullen domineren en verhullen dat we het in Nederland eigenlijk vergaand over Europa eens zijn.

De uitbreidingen in de jaren zeventig en tachtig van de EU, van zes naar twaalf landen, bracht het ideaal van de naoorlogse droom dichterbij maar verhoogde ook de onderlinge spanningen. De foto van bondskanselier Kohl en president Mitterrand, hand in hand bij de herdenking op het slagveld van Verdun, werd iconisch. Niet alleen vanwege de Frans-Duitse vriendschap, maar ook omdat deze het symbool werd van een (mogelijke) dominantie van deze grootmachten.

De latere voorzitter van de Europese Commissie Jacques Delors was bij mijn weten de eerste die een Europa van twee snelheden bepleitte. Lees: een kopgroep van landen die veel samen doen en een tweede groep met minder ambities. Het is er toen niet van gekomen. Nu zijn we met achtentwintig landen en kan niemand meer onder die principiële keuze uit. Commissievoorzitter Junckers vergezichten over vergaande overdrachten, een federatie en een Europees leger vallen niet alleen bij ons slecht. Met de Brexit verliest Nederland een partner in Europese terughoudendheid en probeert het nieuwe verbonden te smeden met gelijkgestemde landen.

Prominent denker Mathieu Segers, hoogleraar Europese geschiedenis, vat hun boodschap bondig samen: nationaal wat kan, Europees wat moet. Of, zoals de slotconclusie van het themacongres over Europa van de ChristenUnie afgelopen september luidde: minder, maar overtuigender. Dat heeft niets met Eurosceptis te maken, maar alles met een realistische kijk op de verwerkelijking van de Europese droom.

COLUMNIST Ton van Brussel is oud-journalist en oud-directeur van het Amsterdamse debatcentrum de Rode Hoed.

Hulp, handel, eigenbelang

Net als het Nederlandse beleid staat ook het Europese ontwikkelingsbeleid in het teken van hulp en handel. De doelen van hulp en handel zijn economisch, humanitair en politiek. De Europese Unie noemt zich graag de grootste ontwikkelingsdonor ter wereld en rekent daarbij de uitgaven van de lidstaten mee. Is Europa van waarde in de ontwikkelingssector, meer dan alleen de lidstaten? En wat zijn risico's van Europese ontwikkelingssamenwerking? Over deze vragen ging ik in gesprek met Alexander Gentsch (EU-Cord), Evert-Jan Brouwer (Woord en Daad), Judith Sargentini (Europarlementariër GroenLinks) en Leo van Doesburg (ECPM).

Door Mirjam Kosten

Het nut van Europa | Eerst is er de vraag wat het nut is van Europese ontwikkelingsgelden boven de inzet van lidstaten die zich ook zelf met handel en ontwikkeling bezig houden. Evert-Jan Brouwer, politiek adviseur bij stichting Woord en Daad, ziet een voor- en een nadeel. Om met het nadeel te beginnen: een extra laag zorgt voor extra overheadkosten zodat er minder geld effectief ingezet kan worden. Het verdelen van het geld via de Europese Unie heeft echter ook een voordeel want programma's worden beter gecoördineerd en afgestemd. Voorheen was het, ietwat gechargeerd: Duitsland zet zich in voor landbouw en Nederland voor water. Maar door coördinatie kan er slimmer samengewerkt worden en Brouwer is er van overtuigd dat die samenwerking nog slimmer kan. Alexander Gentsch werkt voor de koepelorganisatie EU-Cord, die christelijke NGO's samenbrengt en in Brussel hun belangen behartigt. Volgens Gentsch is een van de redenen waarom de Europese Unie van toegevoegde waarde is voor ontwikkelingssamenwerking dat ze multilateralisme versterkt en dat er daardoor niet één nationaal belang prevaleert. Judith Sargentini, Europarlementariër voor GroenLinks ziet ook de voordelen van Europees beleid: De samenwerking zorgt voor hogere bedragen waardoor er meer slagkracht is en door samenwerking is er betere coördinatie.

AUTEUR
Mirjam Kosten is
eindredacteur van
Groen.

Maar: Europa heeft belangen | Evert-Jan Brouwer benoemt dat het belang van ontwikkelingslanden in de besteding van ontwikkelingsbudget altijd op één moet staan. Dat lijkt een pleonasme, maar is het niet omdat Europese belangen een rol spelen. Aan de verdeling van het geld door de Europese Unie kleeft het risico dat het Europese belang te veel vooropstaat. Sargentini ziet dat gebeuren. De Europese Commissie en de lidstaten zetten het geld in om migratiestromen in te dammen of om de eerste opvang van vluchtelingen binnen de EU te betalen en daar zijn de fondsen voor duurzame armoedebestrijding niet voor bedoeld. Dit gebeurt zowel met geld van de lidstaten als met het geld dat beheerd wordt door de Europese Commissie. Naast een verandering van doel van het geld, is er ook een verschuiving in de ontvanger. Sargentini stelt de vraag of ontwikkelingsbudget hoort gebruikt te worden voor iets als het Dutch Good Growth Fund, een fonds dat onder meer het Nederlandse MKB steunt om te handelen met opkomende markten en ontwikkelingslanden.

Grote problemen heeft Sargentini met het inzetten van ontwikkelingsgeld voor grensbewaking. Wat er in West-Afrika gebeurt, is een goed voorbeeld daarvan. In West-Afrika is een

situatie die te vergelijken is met het Europese Schengen: er is vrij reizen tussen verschillende landen. Europees budget wordt volgens Sargentini gebruikt om de grenzen tussen West-Afrikaanse landen te versterken, vooral om zo te voorkomen dat men vanuit Niger, Libië of Tsjaad naar Europa reist. Bijvoorbeeld Tsjaad heeft zelf om dat geld gevraagd, maar Sargentini vermoedt dat die aanvraag inspeelt op de prioriteiten van donoren om migratie aan te pakken. Sargentini vindt dat onjuist gebruik van ontwikkelingsgelden die dienen te worden besteed aan duurzame armoedebestrijding en ze is bang dat de inzet ervan tot problemen leidt: dit geld gaat migratie niet verminderen en het is dus ineffectief ingezet. Het zou kunnen dat er vervolgens gekort wordt op ontwikkelingsbudget omdat 'het niet werkt'.

Dat de politieke belangen soms doorschemeren in ontwikkelingsbeleid beaamt Gentsch. Vaak wordt er gesproken in termen van waarden, maar er spelen duidelijk ook belangen mee. Gentsch signaleert een verschuiving van waarden naar belangen in de sfeer van veiligheid en economie en die verschuiving vindt hij zorgelijk. De Europese Unie hanteert en promoot een *rights based approach* maar doet dat op sommige beleidsterreinen nadrukkelijk niet. Het is volgens Gentsch niet verkeerd dat Europa open spreekt over haar eigenbelang, maar dat zou niet in de plaats moeten komen van die *rights based approach* in ontwikkelingssamenwerking. In het Verdrag van Lissabon heeft de EU zich opnieuw gecommitteerd aan armoedereductie als hoofddoel van ontwikkelingssamenwerking. Als het doel van ontwikkelingsbeleid iets wordt als het tegengaan van de grondoorzaken van migratie, dan zal de steun die de EU geeft aan landen als Haïti afnemen, omdat

er weinig Haïtiaanse migranten naar de EU komen. De recente nota van Minister Kaag *Investeren in perspectief* illustreert dat. Minister Kaag noemt de Sustainable Development Goals "de ultieme preventieagenda". Het werken aan die agenda is volgens haar "een investering in het voorkomen van conflict en instabiliteit, kernpunt van het vernieuwde beleid."¹ Het alleen nationaal vormgeven van ontwikkelingsgelden heeft dus weinig zin omdat in Nederland hetzelfde thema speelt: hoe verhouden ontwikkelingssamenwerking en eigenbelang zich tot elkaar?

De rol van NGO's | Het geld dat de Europese Unie gebruikt voor ontwikkeling komt grotendeels bij niet-gouvernementele organisaties (NGO's) terecht.² Ook dat zorgt ervoor dat er niet uitsluitend nationale of Europese belangen gediend worden. Gentsch benoemt dat werken via NGO's de machtsbalans in evenwicht houdt. Ook kunnen NGO's soms meer bereiken dan wanneer de Europese Unie budgetsteun geeft. Het is belangrijk om de ontwikkeling van sterke staatsinstituties in partnerlanden te steunen, maar soms maakt de politieke situatie dat onmogelijk. Bijvoorbeeld in Burundi stopte de Europese Unie met aan de Burundese overheid en wordt nu alleen via steun aan NGO's in Burundi gewerkt.

Toch is Leo van Doesburg, directeur Europese Zaken bij de ECPM niet helemaal gerust op de juiste verdeling van de fondsen. Hij zou graag willen dat de Europese Unie in de financiering van NGO's toegankelijker wordt voor kleine organisaties. Zijn ervaring is dat die goed zijn in het opbouwen van een maatschappelijk middenveld. Van Doesburg signaleert dat een groot deel van het budget terecht komt bij grote NGO's. Dat heeft verschillende

oorzaken, een ervan is dat de toegang tot Brussel voor grotere organisaties gemakkelijker is en dat er een serieuze NGO-lobby is ontstaan. Van Doesburg wijst op een recent concept evaluatierapport van Europees NGO-beleid.³ In die evaluatie worden mankementen van het beleid opgesomd. Een ervan is dat zestig procent van het budget terecht komt bij twintig NGO's, op allerlei fronten zijn grotere NGO's in het voordeel. Het rapport noemt meer kwetsbare punten. Zo geven NGO's Europees geld door aan kleinere NGO's, maar die hoeven daarvoor geen verantwoording af te leggen en dat is niet transparant. Een ander kritiekpunt van Van Doesburg is dat NGO's zich bezighouden met onderwerpen die buiten de Europese competenties liggen. Abortus is zo'n thema waar de lidstaten zo over van mening verschillen, dat daar geen Europees beleid op gevoerd wordt. Van Doesburg vindt het in dat licht onbegrijpelijk dat er Europees geld gaat naar fondsen die in ontwikkelingslanden de toegang tot abortus mogelijk maken, zoals aan de kaak gesteld door het Europees Burgerinitiatief *One of Us*.

Aandachtspunten | De ontwikkelingssector is er positief over dat Kaag in haar nota de Duurzame Ontwikkelingsdoelen, de opvolgers van de Millenniumdoelen, als uitgangspunt voor beleid ziet. Er zijn echter ook kritische reacties en die gaan vooral over de relatie tussen hulp en handel. Omdat het combineren van ontwikkeling en handel zowel in het Nederlandse als in het Europese beleid het dominante perspectief lijkt te worden, gelden de kritiekpunten die de sector aandraagt op beide niveaus.

Voor de ChristenUnie zou het goed zijn als we de relatie tussen handel en hulp

tegen het licht blijven houden, zeker nu de weg die oud-minister Ploumen insloeg, verder bewandeld wordt.⁴ Is er werkelijk sprake van een win-win situatie, zoals Kaag het noemt⁵ of zijn er verliezers? Zouden dat dan de allerarmsten kunnen zijn, voor wie migratie überhaupt geen optie is en van wie we in dat opzicht als Europa niets te vrezen hebben?

Daarnaast is het de vraag wat we van ontwikkelingsgelden verwachten. Ontwikkelingssamenwerking moet werken volgens de ChristenUnie, maar wat betekent dat precies? Werkt het als er minder migratie is? Als er minderen kinderen doodgaan van de honger? Over die vragen moeten Europa, Nederland en de ChristenUnie zich blijvend bezinnen. Daarnaast is meer transparantie in de besteding van Europese fondsen is nodig. Zeker in een tijd waarin mensen zich afvragen of ontwikkelingssamenwerking wel zo nodig is. Dat voor de ChristenUnie recht en gerechtigheid aan onze naasten leidend zijn⁶, moeten we ook in regeringstijd blijven benoemen. En bij Europees beleid moeten we kijken naar recht en gerechtigheid, met name waar die botsen met het Europees eigenbelang, want juist daar wordt het spannend.

De klimaattransitie kan niet zonder een sterke Europese Unie

Het waarmaken van de ambities van het klimaatakkoord van Parijs om de wereldwijde temperatuurstijging te beperken, is één van de grootste uitdagingen van deze eeuw. Door consistent en relatief ambitieus klimaatbeleid op Europees niveau beweegt de Europese Unie zich, in tegenstelling tot wat veel mensen denken, wel degelijk in de kopgroep van landen die actief werken aan het voorkomen van en het adaptief omgaan met klimaatverandering. Ook bij de verdere transitie naar een volledig duurzaam energiesysteem hebben we Europa nodig.

Door Maarten Neelis

De uitdaging waarvoor klimaatverandering ons stelt is groot

Wilt u meer of minder Europa? Er is bijna geen politiek dossier waarin deze vraag niet met regelmaat gesteld wordt. Het energie- en klimaatbeleid zijn hierop geen uitzondering en ook hier lopen de antwoorden sterk uiteen. Aan de ene kant zit Brussel vol met uitgesproken Eurofielen die vanuit hun Brusselse toren een Europa zonder broeikasgasemissies van bovenaf en technocratisch denken te kunnen vormgeven. Aan de andere kant lijkt in de discussie over het vormgeven van het nieuwe energie- en klimaatakkoord in Nederland Europa soms wel heel ver weg. Alsof we in volledige isolatie de nationale klimaattransitie in Den Haag zouden kunnen vormgeven. Nee dus, ongeveer de helft van onze broeikasgasemissies worden bijvoorbeeld primair gereguleerd door een Europees vormgegeven emissiehandelssysteem. Het sluiten van de kolencentrales hier kan door solistisch handelen dus zomaar resulteren in een gedeeltelijke verplaatsing van emissies en daarmee dus helemaal niet bijdragen aan het oplossen van het probleem. Ook in dit dossier is nuance dus nodig. Welke rol voor Europa is logisch en hoe kan de Europese Unie het best bijdragen aan het omgaan met de uitdaging waarvoor klimaatverandering ons stelt? En hoe is Europa hier de afgelopen decennia mee omgegaan?

Dat de uitdaging van de wereldwijde klimaattransitie gigantisch is, staat nauwelijks ter discussie. In december 2015 werd het akkoord van Parijs gesloten. In de periode erna werd het verdrag geratificeerd, ondanks de terugtrekking van de Verenigde Staten door president Trump. In het akkoord werd wereldwijd afgesproken de door menselijk handelen veroorzaakte klimaatverandering te beperken tot ruim minder dan 2 °C boven het pre-industriële niveau en te streven naar een niveau van 1.5 °C.

Het is een wetenschap op zich hoe de lasten en lasten die meekomen met het Parijse akkoord wereldwijd verdeeld zouden moeten worden. In de context van het vanuit de Verenigde Naties vormgegeven wereldwijde klimaatpanel wordt geprobeerd een balans te vinden tussen de legitieme ontwikkelingswens van nog minder economisch ontwikkelde landen en de historische verantwoordelijkheid van landen die hun economieën al hebben opgebouwd, rooibouw plegend op een eindige voorraad fossiele energiebronnen. Het diplomatieke succes van Parijs bestond eruit dat politieke consensus gevonden werd in het wereldwijde langetermijndoel, terwijl de exacte invulling werd overgelaten aan de landen zelf. Zij verbonden zich via *nationally determined contributions* aan het akkoord. Dat dit diplomatieke succes juist in Europa gevierd kon worden, is geen toeval. Net als in het Parijse akkoord is ook het Europese klimaatbeleid geënt op een duidelijk

AUTEUR

Dr. Ir. Maarten Neelis is strategisch adviseur Duurzaamheid en Leefomgeving bij Rijkswaterstaat. Als adviseur bij Ecofys was hij in de periode 2007 – 2017 betrokken bij verschillende adviesopdrachten voor de Europese Commissie op het gebied van het EU emissiehandelssysteem. Hij is lid van de thematische partij commissie duurzaamheid van de ChristenUnie.

SAMENVATTING

- Milieu- en klimaatbeleid worden sinds de jaren zeventig Europees vormgegeven.

- Deze internationale aanpak is nodig om de maatregelen de markt niet te laten verstoren en omdat klimaatverandering een grensoverstijgend probleem is.

- Om de doelen van Parijs te halen hebben we de EU blijvend nodig, de ChristenUnie moet daarvoor blijven pleiten.

langetermijndoel voor 2050, terwijl de exacte invulling voor een belangrijk deel wordt overgelaten aan de lidstaten. En ook in Europa wordt de discussie hierover gevoed door verschillen tussen de lidstaten: verschillen in economisch ontwikkelingsniveau en verschillend in historie als het gaat om energie- en milieubeleid.

Europa heeft al twee decennia lang een relatief consistent en ambitieus klimaatbeleid

| Sinds begin jaren zeventig bestaat er zoiets als 'Europees milieubeleid'. Het eerste milieuactieplan werd in 1973 aangenomen en resulteerde in de vorming van een directoraat voor milieuzaken en later een apart directoraat voor klimaatactie. De redenen van destijds om ook op Europees niveau beleid op het gebied van milieu vorm te gaan geven, zijn nog steeds relevant. Enerzijds was er de vrees dat verschillen in milieustandaarden zouden leiden tot handelsbarrières en concurrentievervalsingen binnen de ene Europese markt. Anderzijds speelde het besef mee dat milieuproblematiek niet ophoudt bij de landsgrenzen en dat een gezamenlijke aanpak dus nodig was. Kortom, in de jaren zeventig gebeurde wat het ChristenUnie verkiezingsprogramma terecht beschrijft: "voor grensoverschrijdende problemen zoeken we vaak terecht een Europese oplossing."¹ In de jaren erna ontstond naast de zorg voor klassieke milieuthema's als lucht- en waterkwaliteit ook toenemende zorg rond door mensen veroorzaakte klimaatverandering. Dit resulteerde in 1988 in de oprichting van *the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)* dat in vijf *assessment reports* de wetenschappelijke kennis rond klimaatverandering heeft samengevat². De politiek volgde al snel met het in 1992

op de *Earth Summit* in Rio de Janeiro gesloten *UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)* en het in 1997 getekende en later geratificeerde *Kyoto protocol*. Via dit protocol committeerden ontwikkelde landen zich voor het eerst aan kwantitatieve doelstellingen voor het verminderen van de broeikasgasemissies die tot klimaatverandering leiden. Het voert te ver om in te gaan op de grote rol die de EU heeft gespeeld in de totstandkoming van de hierboven beschreven multilaterale instituties en afspraken. Het is in elk geval moeilijk voor te stellen dat de lidstaten in afzonderlijk verband een vergelijkbare invloed hadden kunnen doen gelden. En het staat vast dat de landen van de Europese Unie als enige grote economische mogendheid sinds de totstandkoming van het Kyoto-protocol hun klimaatbeleid consistent hebben vormgegeven vanuit een duidelijke kwantitatieve doelstelling die in de loop der tijd telkens verder is aangescherpt. Van een doelstelling van 8% CO₂-reductie ten opzichte van 1990 voor de 2008-2012 periode onder het Kyoto-protocol, via een in 2009 aangescherpt reductiedoel van 20% in 2020 naar een in 2014 verder aangescherpte en verlengd doel van 40% reductie in 2030 ten opzichte van 1990. En dit laatste met een 80-95% reductiedoel voor 2050 als stip op de horizon. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de wereldwijde kritische klimaatambitiemeetlat *the Climate Action Tracker* in zijn meest recente assessment opmerkt dat "*The European Union has established a well-deserved reputation as a global leader on climate policy*". Dit is een verworvenheid, hoewel daarna wordt opgemerkt dat het huidige beleid zeker nog niet voldoende is om de Parijse doelstellingen ook daadwerkelijk te halen³.

De Europese Unie is een pionier in het vormgeven van innovatieve beleidsinstrumenten | Niet alleen werkt

Europa al twee decennia consistent met kwantitatieve doelstellingen, ook het onderliggende beleid is al lang in op grote lijnen stabiel. Ongeveer de helft van de broeikasgasemissies wordt gereguleerd via het sinds 2005 bestaande EU emissiehandelssysteem. Deelnemers zijn in totaal meer dan elfduizend Europese fabrieken die vaak grote hoeveelheden broeikasgas uitstoten. Na een grote harmonisatie-slag in 2009 werkt het systeem voor alle deelnemers in de EU nagenoeg hetzelfde. De hoeveelheid toegestane emissies wordt gereguleerd via een telkens lager wordend plafond (de *emissions cap*) en deelnemers mogen zelf kiezen of ze zelf hun emissies naar beneden brengen of emissierechten kopen op de markt. Dit heeft als doel op de meest kostenefficiënte manier de emissiereductie doelstelling te halen waarbij de markt de prijs bepaalt die bij de doelstelling hoort. Voor de andere helft van de Europese broeikasgasemissies is via een verdeelsleutel afgesproken wat elk land bijdraagt aan de Europese doelstelling. Voor deze sectoren (huishouden, dienstensector, transport) hebben de lidstaten veel meer eigen vrijheid in het vormgeven van het klimaatbeleid.

In een recente publicatie waarin een aantal nauw betrokken Europese top-ambtenaren terugkijkt op twee decennia Europees klimaatbeleid worden drie belangrijke lessen getrokken.³ Het Europese klimaatbeleid is stap voor stap opgebouwd en *learning by doing* is er een essentieel onderdeel van geweest. Dit geldt niet in de laatste plaats voor het al genoemde EU emissiehandelssysteem dat door de tijd heen telkens is aangepast en verbeterd. Andere landen en regio's zoals Californië, Zuid-Korea en China die de afgelopen

jaren ook een dergelijk systeem hebben opgezet, hebben in de ontwikkeling ervan veel gehad aan de lange Europese ervaring met dit innovatieve beleidsinstrument. De tweede les is dat er geen *silver bullet* is voor wat betreft efficiënt klimaatbeleid. De kunst is een effectieve beleidsmix samen te stellen die consistent is en leidt tot kosteneffectieve reductie van emissies waarbij onnodige overlap tussen instrumenten en dubbele regulering vermeden wordt. Een derde les is het belang van een gedegen economische en technische voorbereiding van beleid en het betrekken van alle belanghebbenden in het vormgeven van het klimaatbeleid. De Europese manier van consensus zoeken tussen vaak grote en tegenstrijdige belangen van veel kanten heeft geresulteerd in een relatief stabiele mix van klimaatbeleid in de EU, zo wordt geconcludeerd.

Is er dan echt alleen positief nieuws? Zeker niet. Bij elk van de drie lessen zijn ook kritische noten te plaatsen. Zo heeft Europa mede om heel pragmatische redenen voor een innovatief handelssysteem gekozen. Het vormgeven van een veel eenvoudiger CO₂-belastingstelsel was in Europees verband immers onhaalbaar. Hoewel het systeem door het gebruikte plafond garandeert dat de doelstelling wordt gehaald, was het ook lange tijd zo rigide vormgegeven dat *learning by doing* ook echt nodig was om evidente systeemfouten te repareren. Zo is de CO₂ prijs lange tijd, onder andere door de economische crisis en de resulterende verminderde vraag naar emissierechten, erg laag geweest. Pas recent, een decennium na de crisis, is door ingrepen in de markt de prijs gestegen naar een niveau van rond de € 13/ton CO₂. Afgelopen jaar zijn op Europees niveau afspraken gemaakt over de toekomst van het systeem tot 2030. De verwachting is dat de prijs van CO₂ verder

zal stijgen in lijn met de toenemende ambitie, hoewel het evident is dat voor het halen van de Parijse doelstellingen een verdere versnelling nodig is.

De overlap tussen de klimaatdoelstellingen enerzijds en doelstellingen rond het aandeel duurzame energie en energiebesparing anderzijds is een steeds terugkerend thema in de Europese politiek. Hoewel het zeker waar is dat de verschillende *bullets* allemaal een bijdrage hebben geleverd, heeft het beleid soms ook kenmerken van een schot hagel: weliswaar een effectieve beleidsmix, maar niet noodzakelijkerwijs kosteneffectief en toch wel vaak met de nodige overlap tussen verschillende instrumenten.

En dan de kracht van op feiten en consensus gebaseerde politiek. Het Europees klimaatbeleid is inderdaad een voorbeeld als het gaat om transparantie met voor iedereen toegankelijke overzichten van emissies en lijvige *impact assessments* die alle mogelijke beleidsopties onderzoeken. Daarnaast zit het politieke systeem in Brussel dusdanig vol met checks en balances dat een tanker als hij eenmaal vaart moeilijk meer is af te remmen en een kleine bijsturing veel tijd in beslag neemt. Tegelijkertijd betekent dit ook dat het debat rond het nog verder versnellen van de klimaattransitie om het echt in lijn te brengen met wat in Parijs is afgesproken vastzit in de lobby van de zware industrie. Die is bang voor internationale concurrentienadelen en de lobby van veelal Oost- en Zuid-Europese lidstaten die, op hun beurt, bang zijn voor een transitie die hun fragiele economieën te veel laat lijden onder een al te ambitieus beleid.

Was en is het echt nodig dit in Europees verband te doen? | De relatieve consistentie en ambitie van het Europees beleid

sinds het begin van het huidige millennium vormen nog geen bewijs dat dit beleid alleen in Europees verband vormgegeven had kunnen worden en dat dit blijvend zo zou moeten zijn. Het is per definitie moeilijk hiervoor een sluitend bewijs te geven, men weet tenslotte niet hoe het beleid eruit gezien had zonder de inzet in Europees verband. Bovendien blijkt het voor de Europese Unie in de praktijk moeilijk zich uit een bepaald dossier terug te trekken zoals het verkiezingsprogramma terecht opmerkt.⁵

Er is echter weinig reden voor een terugtrekkende beweging op dit beleidsterrein in Europees verband. De belangrijkste redenen om in de jaren zeventig Europees milieubeleid in de stijgers te zetten, staan immers nog steeds recht overeind. Klimaatverandering stopt niet bij de landsgrenzen en zowel het tegengaan van en oplossen van het probleem kan alleen daarom al niet nationaal worden gedaan. Voor het vormgeven van een betaalbaar energiesysteem dat volledig gebaseerd is op een divers scala aan hernieuwbare bronnen, is het bijvoorbeeld essentieel dat energie vrij kan stromen zonder technische en beleidsmatige barrières. Goede afspraken over klimaatadaptatie in Europees verband zijn toch echt nodig om de afvoer van Europees water via ons land beheersbaar te houden, ook op de lange termijn. De Europese Unie werkt hier via het vormgeven van de *European Energy Union* hard aan⁶. Door het samen optrekken kan daarnaast ook worden voorkomen dat grote concurrentieverschillen ontstaan binnen Europa waarbij het bedrijfsleven in landen met een ambitieus beleid benadeeld worden ten opzichte van landen met een minder ambitieuze strategie. Dat het Europese bedrijfsleven en de bankensector vooroplopen in alle mogelijke lijstjes rond

klimaatactie in de private en financiële sector, is een signaal dat de centrale Europese aanpak van klimaatverandering werkt. Die aanpak is: een duidelijke langetermijndoel met gepaste vrijheid voor de lidstaten om voor een redelijk belangrijk deel de weg naar dat doel toe vorm te geven. Er is volop vertrouwen dat de klimaattransitie inderdaad in elk geval voor wat betreft de Europese thuismarkten een niet meer te stoppen tanker is en het dus loont de bedrijfsvoering hierop in te richten.

De komende jaren moet blijken, net als op veel andere dossiers, of het blijft lukken met de hele Europese Unie afspraken te maken nu de ambities verder omhoog moeten om 'Parijs' ook daadwerkelijk te halen. De ChristenUnie doet er in elk geval goed aan conform haar verkiezingsprogramma te blijven pleiten voor een sterke Europese Unie die op dit thema met één mond spreekt en blijvend ambitieus handelt.

We hebben Europa nodig bij de aanpak van belastingontwijking

Mondiale ondernemingen hebben belastingontwijking tot kunst verheven. De ChristenUnie was lang huiverig om Europa mee te laten beslissen over 'het domein van de belastingen'. Die huiver lijkt nu te verdwijnen. Maar welk standpunt gaat de partij nu innemen? Onlangs stemde onze Tweede Kamerfractie voor een motie de pleitte voor een Europees minimumtarief voor de vennootschapsbelasting. Schiet de partij daarmee niet te ver door de andere kant op? De positie als coalitiepartij biedt nu concrete kansen om het nationale en Europese debat te beïnvloeden, mits een verstandige lijn wordt gekozen.

Door Jannes de Jong

Belastingmoraal in de Bijbel | [De farizeeën] stuurden enkele van hun leerlingen samen met een aantal herodianen naar [Jezus] toe, met de vraag: '[...] is het toegestaan de keizer belasting te betalen of niet?' Maar Jezus had hun boze opzet door en zei: 'Waarom stelt u me op de proef, huichelaars? Laat me de belastingmunt zien.' Ze reikten hem een denarie aan. Hij vroeg hun: 'Van wie is dit een afbeelding en van wie is het opschrift?' Ze antwoordden: Van de keizer.' Daarop zei hij tegen hen: 'Geef dan wat van de keizer is aan de keizer, en geef aan God wat God toebehoort.'¹

Niet alle uitleggers zijn er van overtuigd dat bovenstaande passage primair gaat over belasting betalen. Toch laat de Bijbel niet heel veel ruimte voor mensen die twijfelen aan de belastingplicht. Zo schrijft ook Paulus 'Geef iedereen wat het toekomst: belasting aan wie u belasting verschuldigd bent, accijns aan wie u accijns verschuldigd bent, ontzag aan wie ontzag toekomt, eerbied aan wie eerbied toekomt.'² De Bijbel is ook duidelijk over van wie het meest gevraagd kan worden: *Van iedereen aan wie veel gegeven is, zal veel worden geëist, en hoe meer aan iemand is toevertrouwd, des te meer zal van hem worden gevraagd.*³ De praktijk van het aren lezen kan ook worden gezien als een soort belasting, of herverdeling van opbrengst. De sterkste schouders dragen de zwaarste lasten.

De Bijbelse geboden over belasting en herverdeling van opbrengsten zullen vroeger heus niet altijd zijn nageleefd. Maar tegenwoordig is de situatie zo ongeveer omgedraaid: in veel landen dragen de sterkste schouders de lichtste lasten! Zeker in het internationale bedrijfsleven is dit de regel geworden.

Actuele cijfers | Het is lastig om complete en betrouwbare informatie te vinden over hoeveel winstbelasting door bedrijven wordt betaald. Dit is onder meer zo vanwege belastingafspraken die landen als Nederland, België en Luxemburg maken met multinationale ondernemingen. Bovendien maken bedrijven soms gebruik van schimmige constructies waarbij winsten worden verschoven naar belastingparadijzen.

De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) is internationaal leidend bij het in kaart brengen en tegengaan van belastingontwijking. In een rapport⁴ uit 2017 schat de organisatie dat belastingontwijking door bedrijven een verlies aan belastingen veroorzaakt van tussen de vier en tien procent van wereldwijde inkomsten uit de vennootschapsbelasting. Dat is tussen de honderd en 240 miljard dollar. In hetzelfde rapport schrijft de OESO dat multinationale ondernemingen door creatieve belastingplanning tussen de vier en achtenhalf procentpunt

AUTEUR

Jannes de Jong is beleidsadviseur en afdelingshoofd bij de fractie van Europese Conservatieven en Hervormers (ECR) in het Europees Parlement. Hij werkt daar onder andere voor Europarlementariër Peter van Dalen. De Jong schreef dit artikel op persoonlijke titel.

SAMENVATTING

- Grote ondernemingen betalen onevenredig weinig belasting.
- De Europese Unie zou harder moeten optreden tegen belastingontwijking.
- Toch moet er geen Europees bepaald minimumtarief voor de vennootschapsbelasting komen.

minder vennootschapsbelasting betalen dan niet-multinationale ondernemingen. Heel veel winst 'lekt' ook onbelast weg uit ontwikkelingslanden. Die zijn nog slechter tegen dit soort praktijken gewapend dan rijke landen.

Tot de belangrijkste strategieën voor belastingontwijking behoren:

1. Het uitbuiten van mazen in en tegenstrijdigheden tussen nationale belastingssystemen.
2. Het aanrekenen van kunstmatige prijzen voor handel binnen multinationale ondernemingsstructuren. Hierdoor worden bedrijfswinsten in landen met hogere belasting verlaagd en in landen met lagere belasting verhoogd.
3. Financiële constructies, zoals leningen, tussen landen binnen multinationale ondernemingen.
4. Voor internetondernemingen die diensten vaak volledig online aanbieden, is belastingontwijking nog gemakkelijker. Door een transactie van de ene server naar een andere te verplaatsen kunnen bedrijven al van belastingjurisdictie veranderen!

Inderdaad, de laagste winstbelastingen worden tegenwoordig betaald door Google, Facebook, Amazon, enzovoorts. Volgens de Europese Commissie betalen internet-ondernemingen in de EU een effectieve belasting van slechts negenenhalf procent, terwijl traditionele ondernemingen zo'n 23 procent betalen.⁵ De sterkste schouders dragen de lichtste lasten...

Nederland is een klein land met een open economie. Nederland zit bovendien in een Europese interne markt met vrij verkeer van diensten en kapitaal. Dit maakt het moeilijk om zelf maatregelen te nemen tegen multinationale ondernemingen.

Erger nog, Nederland doet precies het omgekeerde! In een tijd van globalisering zijn multinationale ondernemingen onmisbaar voor een gezond economisch klimaat. Onze VVD-premier onderstreept dit maar al te graag. Nederland is er goed in om deze ondernemingen aan te trekken. Maar is de bijbehorende belastingpraktijk wel zo rechtvaardig?

EU competenties | Europa kan potentieel met een veel sterkere vuist veel harder op tafel slaan. Een zichzelf respecterende multinationale onderneming zal niet snel een markt van vijfhonderdmiljoen (gemiddeld) welvarende consumenten links laten liggen. De EU heeft echter weinig te zeggen over het domein van de belastingen. De Europese verdragen schrijven voor dat Europese belastingwetten alleen met unanimiteit in de Europese Raad mogen worden aangenomen.⁶ Elk land heeft dus een veto.

Het gevolg daarvan is dat, behalve wat afspraken over het tegengaan van dubbele belastingheffing en een minimumtarief voor de BTW, Europa zich eigenlijk niet met belastingen bemoeit. Recent zijn er wat afspraken gemaakt over het uitwisselen van gegevens in de strijd tegen het witwassen van geld en als antwoord op de Panama Papers en Paradise Papers. De Europese Commissie wil trouwens wel degelijk meer. Over de vennootschapsbelasting circuleren al jaren voorstellen, maar daarover is nog nooit iets aangenomen.

De ChristenUnie is tot voor kort met deze situatie best tevreden geweest. In bijvoorbeeld het verkiezingsprogramma voor de Europese verkiezingen van 2014 staat nog te lezen: "Europese regelgeving is niet aanvaardbaar op [...] het domein van de belastingen"⁷ Maar de partij lijkt nu te schuiven. Eerder dit jaar stemde

de Tweede Kamerfractie voor een motie waarin werd opgeroepen tot een Europees minimumtarief voor de vennootschapsbelasting.⁸ De motivatie staat ook duidelijk in de motie: “werkenden [zijn] de afgelopen twintig jaar steeds meer belasting gaan betalen en grote bedrijven steeds minder”. Dat is niet rechtvaardig, dus daar moeten we iets aan doen.

Mogelijke oplossingen | Wie de problemen rond belastingontwijking door multinationale ondernemingen bestudeert, ziet dat het tarief voor vennootschapsbelasting daarvan maar één aspect is. Sowieso is het tarief niet altijd even relevant, want in de praktijk wordt er veel minder belasting betaald. Internetondernemingen betalen gemiddeld negen-en-half procent, terwijl het laagst mogelijke tarief voor vennootschapsbelasting in West-Europa in Ierland te vinden is: twaalfen-half procent. Nederland zit al op 25 procent. België en Frankrijk boven de dertig procent. Het is dus duidelijk dat de officiële tarieven maar weinig te maken hebben met wat echt wordt betaald.

De OESO kiest een andere benadering: het verkleinen van de belastinggrondslag en het schuiven met bedrijfswinsten moet worden gestopt. Lees: stop de boekhoudkundige trucs. De OESO heeft vijftien acties bedacht die ervoor moeten zorgen dat winsten daar worden belast waar economische activiteiten de winsten geven en waar waarde wordt gecreëerd. Dit gaat onder meer om het volgende:

1. Het beperken van aftrekposten zoals rentebetalingen.
2. Het tegengaan van kunstmatige, niet-marktconforme prijzen voor transacties binnen multinationale ondernemingen.
3. Verplichte openbaarheid van

belastingafspraken tussen nationale belastingdiensten en multinationale ondernemingen.

4. Modellen en standaarden voor belastingverdragen tussen landen, met als doel het vermijden van het onbelast laten van bepaalde activiteiten.
5. Het tegengaan van zowel brievenbusfirma's (zogenaamd aanwezig, maar zonder activiteiten in de echte economie), als het kunstmatig vermijden van juridische aanwezigheid (terwijl er wel degelijk economische activiteiten zijn).

De EU neemt actief deel aan de discussies binnen de OESO. Gelukkig blijft het ook niet alleen bij beleidsdocumenten. De Europese Commissie is grote belastingdeals tussen lidstaten en multinationale ondernemingen grondig aan het onderzoeken. Een forse klap werd uitgedeeld aan Apple en Ierland. Het Amerikaanse bedrijf werd in 2016 opgedragen dertien miljard euro aan te weinig betaalde belastingen aan Ierland terug te betalen. Volgens Eurocommissaris voor Mededinging, Margrethe Vestager, was de Ierse belastingdeal met Apple een vorm van ongeoorloofde staatssteun. Eigenlijk gebruikt de Commissie hier een truc. De belastingdeal tussen Ierland en Apple mag van de Ierse wet en er is geen Europese wet die hem verbiedt. De Europese Commissie hoopt nu via een omweg toch iets te kunnen doen. Er is namelijk wel een Europese wet tegen ongeoorloofde staatssteun. Die wet is bedoeld om concurrentie op de Europese interne markt eerlijk te houden. Het hoger beroep van Ierland loopt nog. Dit is dus misschien niet zo'n duurzame oplossing als het lijkt. In december vorig jaar kondigde de Commissie aan om ook twee belastingdeals tussen Ikea en Nederland te gaan onderzoeken.

Welke benadering kiest de Christen-Unie? | Zoals eerder aangegeven, lijkt de ChristenUnie haar huid voor EU-bemoeienis met 'het domein van de belastingen' te laten varen. Dit is begrijpelijk, gezien de volstrekt onrechtvaardige praktijk van belastingontwijking door juist de grootste en sterkste bedrijven. Is een Europees minimumtarief voor vennootschapsbelasting het juiste antwoord? Of zijn er ook andere mogelijkheden om belastingontwijking door multinationale ondernemingen tegen te gaan en de belastingdruk eerlijker tussen werkenden en bedrijven te verdelen?

Om twee redenen zou ik willen pleiten om niet van het ene uiterste (Europa mag zich niet met belastingen bemoeien) naar het andere uiterste (Europa mag zich actief met het tarief van de vennootschapsbelasting bemoeien) door te schieten. Ten eerste, omdat dit zoals eerder genoemd waarschijnlijk op zichzelf niet effectief is. Bedrijven betalen nooit het officiële tarief. Zelfs met een eengemaakt Europees tarief verschuiven bedrijven de winsten naar het land waar ze de beste belastingdeal kunnen krijgen. Het beperken van de financiële trukendoos voor multinationale ondernemingen zou juist prioriteit moeten hebben. Ten tweede, omdat een Europees minimumtarief wel eens snel *het enige* Europese tarief zou kunnen worden. De Europese Commissie wil graag tariefharmonisatie en heeft bijvoorbeeld al één Europese omzetbelasting van drie procent voor 'techreuzen' voorgesteld⁹. En de Commissie wil meer, zoals één belastingaangifte per bedrijf voor heel Europa, waarbij een verlies in een land tegen winst in een ander land kan worden afgezet. Dat zou een forse stap te ver zijn. Nationale overheden moeten met elkaar kunnen blijven 'concurreren' en democratisch ingegeven beleidskeuzes kunnen maken. Een land dat efficiënter georganiseerd

is, kan dan lagere tarieven aanrekenen. Bovendien zullen verschillen tussen tarieven vanzelf minder belangrijk worden zodra winstverschuiving effectief wordt beperkt.

De huidige praktijk van belastingontwijking door multinationale ondernemingen is onrechtvaardig en niet duurzaam. Het MKB kan niet floreren wanneer ze worden weggeconcentreerd door multinationale ondernemingen met een kunstmatig lage belastingafdracht. Overheden lopen zoals vermeld miljarden mis die niet kunnen worden geïnvesteerd in zorg en onderwijs. Tegenstellingen en wantrouwen in de samenleving worden erdoor aangewakkerd. Winst en waarde moeten weer worden belast, waar ze worden gecreëerd. Het huidige kabinet zet wat stapjes in die richting, maar de afschaffing van de dividendbelasting ondermijnt dat weer. Waar Europa probeert te handelen, trapt Nederland nog te vaak op de rem¹⁰. Ons land is zelf ook een belastingparadijs en dat moet maar eens afgelopen zijn.

Het is niet nodig om Europa de tarieven te laten bepalen. Maar het is heel hard nodig om in en met Europa grondslaguit-holling en winstverschuiving te bestrijden. De ChristenUnie kan als regeringspartij hierin een belangrijke rol spelen. De partij ziet Bijbelse gerechtigheid als kernbegrip en gelooft in een dienstbare overheid. In dit geval betekent dat Europese samenwerking voor de bevordering van publieke gerechtigheid¹¹.

De OESO is de juiste weg ingeslagen. De ChristenUnie kan dit oppakken en Nederland helpen een balans te vinden waarbij onrechtvaardige praktijken effectiever worden tegengegaan. In Nederland, in Europa en in de wereld.

De Eurofractie van ChristenUnie/SGP in het Europees Parlement na 2019

Het is zeer aannemelijk dat het Europees Parlement (EP) na 2019 een heel andere samenstelling zal hebben dan nu het geval is. De Brexit zal een enorme impact hebben maar is beslist niet de enige factor die serieuze invloed zal hebben op de samenstelling van het EP. Deze veranderingen zijn relevant voor de Eurofractie ChristenUnie/SGP. In dit artikel schetsen we deze context en verkennen we hoe de Eurofractie in deze nieuwe situatie zou kunnen opereren. Er zijn een aantal structurele ontwikkelingen die elk op verschillende wijze een grote impact zullen hebben op het Europees Parlement (EP). We zullen elk van deze ontwikkelingen en hun effect op het EP na 2019 beschrijven.

Door Johannes de Jong en Auke Minnema

Brexit | Aannemend dat de Brexit doorgaat, zal deze leiden tot een aantal structurele veranderingen voor het EP. Allereerst zal het EP verkleind worden van 751 naar 705 zetels; tegelijkertijd zullen veel lidstaten extra zetels krijgen (waaronder Nederland). Maar het grootste politieke gevolg zal uiteraard het wegvallen van de politieke fracties uit de UK zijn. Het vertrek van de Britse Conservatieven, UKIP en Labour zal serieuze gevolgen hebben voor het totale politieke beeld van het EP. De EFDD fractie zal zonder UKIP (bekend van hun leider Nigel Farage) waarschijnlijk niet verder kunnen. De ECR fractie zal in eerste instantie zeker kleiner zijn als de Britse Conservatieven vertrekken. Toch zal de klap, mede door het vertrek van Labour, verhoudingsgewijs veruit het grootste zijn voor de S&D fractie (sociaaldemocraten (met de PvdA)).

AUTEURS

Auke Minnema is directeur van de European Christian Political Movement (ECPM) waarvan de ChristenUnie onderdeel uitmaakt.

Johannes de Jong is directeur van SaLux, de denktank van de ECPM.

De klap voor de Europese sociaaldemocratie | Er is een overeenkomst tussen Frankrijk, Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Polen, Italië en Spanje. In deze landen hebben de sociaaldemocraten in de afgelopen vijf jaar een (heel) grote politieke nederlaag geleden tot zelfs het punt dat ze uit het nationaal parlement verdwenen, zoals in Polen. Het is onwaarschijnlijk dat deze trend voor 2019 gekeerd zal zijn. Meer aannemelijk is dat deze trend ook zijn weerslag zal hebben in het EP. Deze ontwikkeling in combinatie met de Brexit maakt het niet ondenkbaar dat de S&D op minder dan honderd zetels in het EP kan uitkomen. Dit zou een ongehoord laag aantal zetels zijn voor een fractie die normaal gesproken tussen 180 en 220 zetels schommelde. Dit effect kan nog versterkt worden door de opkomst van Macron.

Het 'Macron effect' | De politieke beweging van President Macron, La République en marche!, heeft zich nog niet aangesloten bij een Europese politieke partij. Het is onduidelijk waar de Europarlementariërs van deze beweging zich bij zullen aansluiten. Macron houdt zijn kaarten stevig aan de borst, waarbij één van de scenario's is dat hij een nieuwe sterk pro-federatieve fractie opzet in lijn met zijn eigen ideeën over de toekomst van de EU. Dit zou niet alleen partijen wegtrekken uit de S&D (zo zouden de Italiaanse sociaaldemocraten kunnen overstappen) maar ook uit de ALDE (liberalen met de VVD en D66) fractie. ALDE zou gemakkelijk een behoorlijk deel van haar zetels kunnen verliezen aan deze nieuwe 'Macron-fractie' en is nu dus ook druk aan het proberen om Macron lid te maken. De impact van een nieuwe 'Macron-fractie' zou zo een heel groot effect hebben op de

mogelijkheid om meerderheden te vormen in het EP. Zeker omdat er gerekend moet worden dat ook de EPP (Europese Volkspartij (met het CDA)) last zal hebben van de verdere groei van populistisch rechts en eurokritische partijen.

De veranderingen in de rechterflank

Naast de trend van het verlies van sociaaldemocraten is er de voortgaande trend dat partijen rechts van de pro-Europese EPP, die kritisch zijn op het Europese project, veelal blijven groeien. Deze trend is niet zo eenduidig als de teruggang van de sociaaldemocratie. Dit komt ook omdat het om een breder spectrum aan partijen gaat. Hierin maken we een duidelijk onderscheid tussen populistisch rechts en eurokritische partijen. In Italië komt dit onderscheid helder naar voren. De traditionele middenpartijen gelieerd aan EPP en S&D zijn nog maar een schaduw van hun vroegere zelf. Hiervoor in de plaats zijn de Vijfsterrenbeweging en Lega Nord gekomen. Lega Nord is een rechts-populistische partij. Vijfsterrenbeweging daarentegen is een eurokritische partij maar niet rechts-populistisch. De kritiek van de Vijfsterrenbeweging op de EU richt zich op het gebrek aan democratische legitimatie en transparantie. Het gaat dus om een duidelijk verschil in type partijen die beide kritisch zijn op de huidige vormgeving van de EU. In dat opzicht zouden ook de CU/SGP als eurokritisch kunnen worden geduid. Tenslotte zijn er nog partijen die als ronduit anti-EU geduid kunnen worden (zoals UKIP). In deze categorie is wel een verschuiving te zien. Partijen die eerder expliciet voor uitreding uit de EU de euro waren, hebben sinds het Brexitreferendum grotendeels deze standpunten ingeruild voor een iets gematigder eurokritisch geluid.

Hoewel in enkele lidstaten (zoals Frankrijk, Denemarken, Finland en Nederland) de groei van rechtspopuliste partijen tot stilstand is gekomen, groeien deze partijen elders in aanhang en invloed. Bijvoorbeeld in Duitsland, Oostenrijk, Italië en Zweden is dit duidelijk te zien. Deze trend over de afgelopen jaren zal zijn effect hebben op de EP verkiezingen in 2019. Deze groei gaat meestal ten koste van centrum-rechts (EPP). Ook andere eurokritische partijen groeien ten koste van de EPP en S&D. Waarschijnlijk zal de EPP verlies lijden omdat de lidpartijen in de EPP gesteund worden door een sterk vergrijzend electoraat en omdat de EPP lidpartijen vooral staan voor 'meer Europa ten bate van gevestigde belangen' en weinig nieuwe kiezers trekken. Het netto effect is dat ook de EPP verlies zal lijden in de komende EP verkiezingen maar dit verlies zal beduidend lager zijn dan het verlies van de S&D. De EPP lidpartijen blijven waarschijnlijk voorlopig groter dan de S&D lidpartijen.

De vanzelfsprekendheid voorbij | De EPP en de S&D zijn samen altijd in staat geweest om op EU niveau een 'grote coalitie' naar Duits model te vormen en konden zo de Europese Commissie sterk beïnvloeden en een automatische meerderheid bieden. Deze vanzelfsprekendheid lijkt voorbij. Het is onwaarschijnlijk dat EPP en S&D samen meer dan de benodigde 353 zetels zullen hebben. Het is zelfs niet zeker of deze meerderheid haalbaar is samen met de ALDE fractie, gezien de onduidelijkheid over de 'Macron fractie'. Dat betekent dat de centrumfracties en de Commissie meerderheden zullen moeten zoeken in het EP voorbij het vanzelfsprekende duo of trio aan partijen. Hierin komt de ECR als gematigde partij nadrukkelijk weer in

beeld. Een stevige positie van de ChristenUnie/SGP in de ECR zal zeker interessant kunnen zijn in het EP na 2019. Zo kan de ChristenUnie/SGP bijdragen aan een euro-realistische koers van de EU.

Hervormde ECR? | Ook in de ECR is de vanzelfsprekendheid voorbij. Het vertrek van de Britse Conservatieven zal een grote impact hebben, met name omdat een aantal van de huidige lidpartijen een probleem hebben met de dominante rol die de Poolse PiS partij dan zal gaan innemen. Dat betekent echter niet dat de ECR fractie niet kan blijven bestaan. In onze optiek zal de fractie wel een nieuwe structuur moeten krijgen om een goed thuis te bieden aan de partijen die er deel van uitmaken.

Als voorbeeld nemen we de linkse GUE/NGL en Groenen/EVA fracties. Deze fracties bieden bewust in hun structuur een mogelijkheid van duidelijke profilering en organisatie van subfracties binnen de groep. De EVA lidpartijen vormen hun eigen subfractie binnen de Groenen/EVA. Dit principe kan gehanteerd worden om zo de ChristenUnie/SGP en gelijkgestemde ECPM Europarlementariërs een eigen en onderscheiden plek te geven binnen de ECR waarbij de bestaande vrijheid binnen de fractie verder wordt versterkt. Dit principe kan wellicht nog iets grondiger worden vormgegeven binnen een 'hervormde ECR' dan momenteel gebeurt in GUE/NGL en Groenen/EVA.

We willen met betrekking tot bovenstaande nog wel een punt onderstrepen: er is geen enkele fractie in het EP waarin we als ECPM onszelf helemaal herkennen. Er is ook geen enkele fractie in het EP waarin geen partijen zitten waar we moeite mee hebben.¹ Het is daarom vooral zaak voor de ChristenUnie/SGP om een

plek te vinden waarin onze eurofractie een sterke positie heeft en de maximale ruimte om een eigen geluid neer te zetten binnen een redelijk acceptabele fractie in het EP. Ons inziens zou een 'hervormde ECR' een goede omgeving bieden.

Ten slotte geldt voor onze analyses dat dit een momentopname is en dat veel nog zal veranderen voor de Europese verkiezingen. Terwijl dit artikel geschreven wordt, lijkt het doorgaan van de Brexit opnieuw een vraagteken te kunnen worden. Ook zullen veel mensen de EP verkiezingen gebruiken om proteststemmen uit te brengen (wat in elke lidstaat weer wat anders zal betekenen). We kunnen rustig stellen dat boven een kwart tot een derde van de EP zetels een vraagteken hangt, waarbij het volledig onduidelijk is hoe die stemmen uit gaan vallen.

Wat wij hopen, is dat de ChristenUnie/SGP een sterk eigen geluid zal kunnen neerzetten in het EP na 2019. Want een duidelijk herkenbaar principiële christelijk geluid na 2019 in het EP is van groot belang.

Verdiepen.

Sander Luitwieler
In verscheidenheid verenigd. Een positief-kritische visie op de Europese Unie
Amsterdam: Buijten en Schipperheijn Motief 2013 | 151 pagina's

Na een eerdere publicatie over de financiële kant van de Europese Unie (door prof. dr. Johan Graafland) schreef dr. Sander Luitwieler deze studie over de bronnen van de Europese Unie. Een van de stellingen in de publicatie: "Het gaat er vooral om dat de EU publieke gerechtigheid bevordert door bij het maken van beleid te streven naar vrede, welzijn en duurzaamheid en door recht te doen aan de culturele eigenheid van den diversiteit tussen de lidstaten."

Europa.nu

De Europese Unie steekt ingewikkeld in elkaar en is geen kopie van de Haagse politiek. Besluiten worden anders genomen, 'fractie' en 'partij' betekenen er iets anders en dan zijn er ook nog de verhoudingen tussen het Europees Parlement, de Europese Commissie en de Europese Raad. De website Europa.nu geeft duidelijke en neutrale informatie over hoe Europa werkt en wat er gebeurt.

Luuk van Middelaar
De nieuwe politiek van Europa
Groningen: Historische Uitgeverij 2017 | 370 pagina's

In het interview waarmee deze *Groen* opent, stelt Caroline de Gruyter dat de recente geschiedenis van Europa wordt gekenmerkt door crises. Dat is ook wat Van Middelaar signaleert in zijn boek. Van Middelaar beschrijft wat er gebeurde en benoemt wat er moet gebeuren. Een recensie van dit boek schreef dr. Trineke Palm in het eerste nummer van dit jaar.

Bert Bakker
Onbegrepen Europa
Amsterdam: Atlas Contact 2017 | 272 pagina's

Er zijn behoorlijk wat clichés over de verschillende volksaarden van de Landen in Europa. In *Onbegrepen Europa* onderzoekt financieel journalist Bert Bakker, voorbij die clichés, de verschillen tussen de landen. Dit boek is de moeite waard voor wie van de slogan *in verscheidenheid verenigd* beter wil begrijpen wat die 'verscheidenheid' precies is.

Rolf Falter
De geboorte van Europa
Antwerpen: Uitgeverij Polis 2017 | 606 pagina's

Dit boek vertelt over de ontstaansgeschiedenis van de Europese Unie. Falter legt verbanden tussen de ontstaansgeschiedenis van de Europese Unie en de problemen van nu. "Het centrale probleem van de Europese Unie vandaag is dat van de legitimatie. De impuls tot Europese samenwerking is zeker niet dood, ook al is het goed er af en toe aan te herinneren – zoals in dit boek – in welke puinhoop die haar oorsprong vond."

Boeken.

48 Wat is fascisme?

Recensie: *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie*

50 Democratische weerbaarheid is een kwestie van liefde

Recensie: *De strijd om de democratie*

Wat is fascisme?

Door Jedidja Harthoorn, historica

Robin te Slaa

Wat is fascisme?
Oorsprong en ideologie

Boom uitgeverij Amsterdam

327 pagina's

€ 24,90

Tot ergernis van historicus Robin te Slaa wordt de term 'fascisme' tegenwoordig zo vaak gebruikt – "als scheldwoord voor welhaast alles wat als politiek omstrepen en maatschappelijk verwerpelijk wordt beschouwd" – dat het begrip bijna betekenisloos is geworden. Met zijn boek *Wat is fascisme?* wil hij voor eens en altijd duidelijk maken wat de oorsprong en ideologie van het twintigste-eeuwse fascisme was. Die missie heeft geleid tot een diepgravend overzichtswerk, waarin de vele historische, politieke en ideologische facetten van het fascisme worden geschetst. Toch blijft de lezer achter met een wat ongemakkelijk gevoel.

In negen hoofdstukken zigzagt Te Slaa langs invloedrijke denkers, diepgewortelde overtuigingen en historische ontwikkelingen aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Zo wordt langzamerhand duidelijk hoe sterk het fascisme als revolutionair-utopische ideologie en massabeweging verbonden was met de Europese geschiedenis en cultuur.

Te Slaa laat om te beginnen zien hoe er eind negentiende eeuw in Europa een anti-liberale tegencultuur ontstond, die de voornaamste idealen en denkbeelden van de Verlichting en Franse Revolutie verwierp,

zoals het beginsel van volkssoevereiniteit, het rationalisme en het vooruitgangsgeloof. In de daaropvolgende hoofdstukken schetst hij de verheerlijking van oorlog en geweld door kunstenaars, intellectuelen en wetenschappers, en de diepgewortelde aanwezigheid van antisemitisme en racisme in de samenleving.

Vervolgens beschrijft hij hoe de Eerste Wereldoorlog tot de ondermijning van het democratische staatsbestel leidde: na de oorlog heerste er in verscheidene Europese landen een wijdverbreid gevoel van nationale vernedering en sociaal-economische ontwrichting. Onder deze omstandigheden kon het fascisme als politieke massabeweging voet aan de grond krijgen. Hoewel fascistten weinig waarde leken te hechten aan politieke programma's, was er wel degelijk sprake van een consistente ideologie, aldus Te Slaa. De fascistten streefden net als de marxisten naar een nieuwe maatschappelijke orde, waarmee er een einde zou komen aan de klassenstrijd. Een dergelijke nationale wederopstanding zou alleen met geweld bereikt kunnen worden. Daarvoor waren autoritaire leiders nodig, die de massa konden mobiliseren. Bovendien moesten de parlementaire democratie en de rechtsstaat vervangen worden door een totalitaire staat, waarin de staat alle terreinen van het maatschappelijke leven controleerde.

Omdat Te Slaa in zijn boek de verschillende facetten van het fascisme thematisch uiteenzet, is het als lezer wat lastig om grip te krijgen op de chronologie van de ontwikkelingen. Ook zorgt de thematische benadering ervoor dat er hier en daar wat herhaling voorkomt: zo wordt op meerdere plekken aandacht besteed aan de oorsprong en uitwerking van de ideeën over raciale superioriteit. Al met al is *Wat is fascisme?* echter een waardevol

overzichtswerk, zowel vanuit historisch als politiek perspectief.

Ongemakkelijk gevoel | In de epiloog komt Te Slaa weer terug op zijn hartenkreet aan het begin van het boek: het is "bijzonder weinig zinvol" om het huidige rechts-populisme of het moslimfundamentisme als 'fascistisch' aan te duiden. Door dit te doen worden verscheidene karakteristieke kenmerken van het fascisme bovendien miskend, schrijft hij, zoals de utopische visioenen en het beschouwen van de massa als irrationeel en politiek handelingsonbekwaam. Te Slaa toont zich hier een rasechte historicus, die het verleden in al zijn complexiteit niet één op één wil toepassen op het heden. Dat is uiteraard terecht: vergelijkingen gaan altijd mank. Bovendien is het gebruik van de term 'fascistisch' voor hedendaagse uitingen vaak niet productief: het slaat een discussie gemakkelijk dood. Toch moeten we vergelijkingen met het twintigste-eeuwse fascisme wellicht niet al te krampachtig uit de weg gaan. We zien immers dat denkbeelden en sentimenten die in de jaren twintig en dertig nadrukkelijk aanwezig waren, ook in het heden hier en daar de kop opsteken – denk aan weerzin tegen 'de elite', sterke nationalistische sentimenten en zelfs theorieën over raciale superioriteit. Als het boek van Te Slaa één ding laat zien, is het hoe een giftige mix van gevoelens, denkbeelden en omstandigheden kon leiden tot een situatie waarin miljoenen mensen bewust uitgemoord konden worden. Te Slaa maakt weliswaar duidelijk dat die situatie volledig verbonden was met de specifieke ideeën en omstandigheden van de jaren twintig en dertig, maar geeft ons tegelijkertijd alle redenen om vandaag de dag waakzaam te zijn en onze democratie te koesteren.

Democratische weerbaarheid is een kwestie van liefde

Door Harmjan Vedder, Politiek Assistent minister Slob

Afshin Ellian, Gelijk Molier
& Bastiaan Rijpkema (red.)

De strijd om de democratie
Essays over democratische
zelfverdediging

Amsterdam: Boom 2018

200 pagina's

De vraag of de democratie zichzelf moet, mag en kan verdedigen tegen een meerderheid die de democratie wil afschaffen is gedurende de hele twintigste eeuw onderwerp geweest van debat tussen rechtsfilosofen. Bastiaan Rijpkema agendeerde het onderwerp in Nederland¹ en komt nu met deze lezenswaardige essaybundel die hij samenstelde met Afshin Ellian en Gelijk Molier. Wat kunnen we uit dit boek leren?

Duidelijk is dat het niet vanzelf goed komt met de democratie. De principiële onbepaaldheid van de democratische samenleving (in de termen van Claude Lefort) roept tegenkrachten op die onze samenleving proberen vast te leggen in een specifiek verhaal. Dat kan ontaarden in een aanval op de democratie, van binnenuit, door een democratisch gekozen beweging. Het klassieke bewijsstuk is de wijze waarop Hitler de Weimarrepubliek omver wierp,

nadat hij via democratische weg kanselier was geworden. Maar er zijn ook recentere voorbeelden te noemen. In de jaren negentig werden de verkiezingen in Algerije door het leger stilgelegd omdat een islamitische beweging een ruime meerderheid dreigde te halen voor haar antidemocratische dromen. Op dit moment bestaan grote zorgen over de wijze waarop Viktor Orbán de constitutionele orde van Hongarije heeft verbouwd ter versterking van de machtspositie van zijn eigen partij Fidesz.

Morele democratie | De verdediging van de democratie begint met het besef dat democratie meer is dan een nietje door meerderheidsbesluiten. Daarvoor is de verbinding van rechtsstaat en democratie naar mijn mening cruciaal. Het zou christelijke politici nauwelijks mogen verbazen dat kiezers zich niet blijken te onttrekken aan de zondeval en net zo feilbaar zijn als gewone mensen. Ze kiezen wel eens verkeerd of worden om de tuin geleid. Dat wordt een probleem als de rechtsstaat volledig samen zou vallen met de democratie. Op het eerste gezicht lijkt dat zo in democratische rechtsstaten: bij meerderheidsbesluit kan het recht immers in iedere richting worden aangepast. Maar daarmee onttrekken dergelijke besluiten zich nog niet aan een dieperliggende morele orde. De kern van de democratische samenleving is in die zin helemaal niet onbepaald, maar heeft juist een sterke morele dimensie. Als bijvoorbeeld de positie van minderheden ernstig wordt aangetast of als de vrijheid van meningsuiting wordt afgeschaft, dan zijn dat per definitie anti-rechtsstatelijke en dus onjuiste besluiten. Het dilemma van de weerbare democratie is echter op welk moment de aantasting van de rechtsstaat zo ernstig is, dat het de kern van de democratie onherstelbaar

verminkt. Met andere woorden, wanneer mag gegrepen worden naar het ultieme middel: uitsluiting van het democratisch proces via een partijverbod?

Liefde voor de democratie | Rijkkema zoekt voor de bepaling van dat moment houvast in een formele democratieopvatting die kortweg hier op neerkomt: democratie is besluitvorming bij meerderheid, *toadat* de meerderheid anders besluit. De onvervreemdbare kern van democratie is in zijn visie het vermogen tot zelfcorrectie. Zolang dat zelfcorrigerend vermogen blijft bestaan, kan de democratie terugkeren op haar schreden en kunnen aanvallen op de rechtsstaat (op termijn) worden afgeslagen. De taak van de wetgever is te voorkomen dat onze democratie voorbij het *point of no return* raakt. Het partijverbod is daartegen de meest verstrekkende verdedigingslinie. De politiek doet er dus verstandig aan dat solide te verankeren in de Nederlandse constitutionele orde.

Toch moeten we niet te hoge verwachtingen hebben van formele democratische zelfverdedigingsmechanismen. Patrick van Schie en Afshin Ellian wijzen in hun essays zeer terecht op het belang van democratische gezindheid en *l'amour de la démocratie*. Het is met een partijverbod al snel: operatie geslaagd, patiënt overleden. De beste verdediging tegen de omverwerping van de democratische rechtsstaat is liefde voor de kern ervan. Mijn inziens kan die liefde alleen werkelijk worden opgebracht door een morele gemeenschap, die in de democratische rechtsstaat een waarborg ziet voor de verwezenlijking van haar gedeelde waarden. Daar ligt, zowel op nationaal niveau als voor de Europese waardengemeenschap, het echte front van democratische weerbaarheid.

Gesignaleerd.

Sarah L. de Lange en Jasper Zuure (red.)
#Woest. De kracht van verontwaardiging
Amsterdam: Amsterdam University Press 2018 | 338 pagina's

De Raad voor het Openbaar Bestuur vroeg experts naar de betekenis van politieke verontwaardiging. De hoofdvraag die in de inleiding gesteld wordt: "Hoe kan het openbaar bestuur het beste omgaan met de verontwaardiging van burgers en het grensoverschrijdend gedrag dat daar mogelijk het gevolg van is?" Bijdragen van onder meer Bastiaan Rijkema, Alex Brenninkmeijer en Eefje Steenvoorden.

Julien van Ostaaijen | *Tussen eerste overheid en tweederangsdemocratie. Het functioneren van de lokale democratie in Nederland*
Amsterdam: Boom Bestuurskunde 2018 | 182 pagina's

De lokale democratie kan beter volgens Van Ostaaijen maar het gaat in vergelijking met andere landen helemaal niet slecht. Volgens hem moeten we niet te veel bezig zijn met structuurwijzigingen; gedragsverandering van politici en bestuurders is harder nodig. Eén van den problemen die Van Ostaaijen signaleert, is dat we lokale politiek te veel als afgeleide zien van landelijke politiek.

Wim Voermans en Geerten Waling
Gemeente in de genen. Tradities en toekomst van de lokale democratie in Nederland | Amsterdam: Prometheus 2018 | 344 pagina's

De oorsprong van de Nederlandse democratie ligt lokaal en de lokale democratie moeten we versterken. Voermans en Waling schetsen de geschiedenis van de lokale democratie en analyseren knelpunten. "De gemeente is geen koekjesfabriek", concluderen ze: ze mag niet technocratisch bestuurd worden. Schaalvergroting en minachting voor gemeenteraden vormen serieuze problemen.

Marcel ten Hooven | *De ontmanteling van de democratie. Over hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt - en wat eraan te doen*
Amsterdam: Arbeiderspers 2018 | 256 pagina's

"De democratie is simpelweg een manier om fatsoenlijk met elkaar om te gaan. Behalve op een stelsel van formele regels, procedures en instituties rust zij op een sociaal bewustzijn, het besef dat je met anderen leeft en lang niet altijd het laatste woord zult hebben of volledig je zin zult krijgen. Dat is de geest van de democratie, die voor de kunst van het samenleven van minstens zo groot belang is als haar letter, haar formele gedaante" (14).

Huub Spormans (red.)
Democratie ontrafeld. Inzichten in hedendaags onbehagen
Amsterdam: Boom Juridisch 2018 | 412 pagina's

In de inleiding staat een opsomming van recente boeken die de toestand van onze democratie problematiseren. Spormans probeert in dit omvangrijke werk samen met experts vanuit verschillende disciplines een overzicht te geven van de verschillende discussies over het functioneren van de democratie. De democratie wordt gezien vanuit de rechtswetenschap, de maatschappijwetenschappen en vanuit de filosofie.

Peter Malcontent
Een open zenuw. Nederland, Israël & Palestina
Amsterdam: Boom 2018 | 312 pagina's

De staat Israël bestaat zeventig jaar. In veel verkiezingsprogramma's van Nederlandse politieke partijen wordt in de paragraaf over buitenlandpolitiek Israël genoemd en vaak gaat zo'n passage over de relatie tussen Israël en Palestina. De inhoud loopt uiteen, van volledige kritiek op Israël tot volledige steun aan Israël. Malcontent beschrijft in *Een open zenuw* de geschiedenis van de Nederlandse betrokkenheid bij het Israël-Palestinaconflict.

John Exalto
Van wie is het kind? Twee eeuwen onderwijsvrijheid in Nederland
Amsterdam: Uitgeverij Balans 2017 | 240 pagina's

Naar aanleiding van het jubileum van de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs schreef historisch pedagoog John Exalto *Van wie is het kind?* Hoofdvraag van het boek is hoeveel ruimte er voor maatschappelijke partijen was en is om buiten een staatschool eigen onderwijs te verzorgen. Het boek onderzoekt de geschiedenis van de onderlinge verhoudingen tussen staat, samenleving en school.

Wilma Borgman en Max van Weezel
Vrienden tegen wil en dank. De lessen van het tweede kabinet-Rutte
Amsterdam: Uitgeverij Balans 2018 | 240 pagina's

Politiek journalisten Wilma Borgman en Max van Weezel interviewden de bewindslieden van Rutte-II en analyseren de lotgevallen van dit kabinet. Voor wie nieuwsgierig is naar hoe het er aan toeging en voor wie inzichten wil opdoen over hoe het wel en niet moet in een kabinet.

Beginselprogramma.

56 Een nieuwe beginselverklaring

58 Katholieke sociale leer vindt haar weg
in beginselverklaring ChristenUnie

Door Frank Bosman

62 Beginselen voor de toekomst

Door Annemarie de Bruin, Jarin van der Zande, Annika van de Belt
en Dico Baars

66 De christelijke inspiratie van de ChristenUnie:
een grondslag of inspiratiebron?

Door Jan Hoogland

70 Heeft de overheid een doel?

Door Herman Sietsma

Een nieuwe beginselverklaring

De ChristenUnie heeft naast haar grondslag en verkiezingsprogramma's een kernprogramma waarin de grondslag politiek vertaald wordt. Na de wijziging van de grondslag in 2015 ontstond de ambitie om ook de tekst van het kernprogramma te vernieuwen. In plaats van een kernprogramma werd het een 'beginselverklaring' omdat het document minder programmatisch en meer narratief is dan het huidige kernprogramma. De grondslag wordt ondertekend door leden de ChristenUnie; het kernprogramma of de beginselverklaring wordt ondertekend door wie politiek actief wordt voor de ChristenUnie omdat dit document de uitgangspunten van de ChristenUnie benoemt.

Proces | Het huidige kernprogramma dateert van de oprichting van de ChristenUnie. Na de grondslagwijziging verzocht het Landelijk Bestuur van de ChristenUnie het Wetenschappelijk Instituut een voorstel te schrijven. Het Wetenschappelijk Instituut was al langer bezig met een bezinning op de kernwaarden van de ChristenUnie (dienstbaarheid, vrijheid, duurzaamheid). Directeur Wouter Beekers trad op als auteur van het document.

In de klankbordgroep dachten Jan van der Stoep, Mirjam Bikker, Martijn van Meppelen Scheppink en Reinier Koppelaar mee. Daarnaast werden er breder in de partij gesprekken gevoerd: op het partijcongres in mei 2017, tijdens een heisessie met kiezers, 'toonzetters' in de christelijke beweging en met theologen.

Procedure | Het voorstel voor de nieuwe beginselverklaring is te lezen via wi.christenunie.nl/beginselverklaring. De nieuwe beginselverklaring werd besproken op het partijcongres van 9 juni. Op de tekst die voorligt kan tijdens het partijcongres op 17 november worden geamendeerd, waarna er over gestemd zal worden. Tot aan het congres in november is er alle ruimte voor reacties en gesprek over het voorstel.

Discussie | Om de discussie over het document te verdiepen, krijgen op deze plaats dr. Frank Bosman, prof. dr. Jan Hoogland, Herman Sietsma en jongerenorganisatie Perspectief het woord om het programma van hun commentaar te voorzien.

Katholieke sociale leer vindt haar weg in beginselverklaring ChristenUnie

Door Frank Bosman

In de zomer van 2015 paste de ChristenUnie de preambule van haar kernprogramma aan. Belangrijkste aanpassing was de inclusie van christenen die niet tot de traditionele gereformeerde achterban behoren, zoals evangelische of rooms-katholieke christenen.

De wijziging van de preambule was de directe oorzaak van mijn besluit om als belijdend rooms-katholiek lid te worden van de ChristenUnie. Dat deed ik publiekelijk, na hiertoe te zijn uitgedaagd door Arie Slob, de toenmalige politiek leider

van de partij. De door rooms-katholieken gewraakte Formulieren van Eenheid, inclusief verwijzing naar de rooms-katholieke eucharistievering als een 'vervloekte afgoderij', zijn in de preambule blijven staan, maar worden nu vergezeld van andere christelijke documenten zoals de oecumenische geloofsbelijdenissen (de Apostolische Geloofsbelijdenis en de Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel), de Verklaring van Lausanne en "andere belangrijke verwoordingen van de Bijbelse boodschap voor het publieke leven".

Sociale leer van de Rooms-Katholieke kerk | Als belijdend rooms-katholiek en lid van de ChristenUnie vroeg ik mij geregeld af of ik onder deze ‘andere belangrijke verwoordingen’ ook mijn eigen traditie mocht scharen. De sociale leer van de Rooms-Katholieke Kerk zou politiek voor een belijdenispartij ChristenUnie heel interessant kunnen zijn. Menselijke waardigheid, solidariteit, subsidiariteit en het *bonum commune* (het ‘goede voor de gemeenschap’) zijn relevante thema’s voor christelijk geïnspireerde politiek vandaag de dag.

De nieuwe beginselverklaring van de ChristenUnie voldoet, tot mijn grote vreugde, aan mijn verwachtingen en hoop. De verklaring citeert, behalve – uiteraard – uit de Bijbel en de protestantse traditie(s), ook uit verschillende geloofsbelijdenissen. Verwijzingen zijn te vinden naar grote theologen als Augustinus en Thomas van Aquino. Heel opvallend zijn echter de verwijzingen naar teksten van pausen zoals *Deus caritas est* (2006) van Benedictus XVI en *Mater et Magistra* (1961) van Johannes XXIII.

Opvallend is ook dat naar de drie grote encyclieken op het gebied van de sociale leer van de Rooms-KatholiekeKerk wordt verwezen: *Rerum Novarum* (1891) van Leo XIII, *Quadragesimo Anno* (1931) van Pius XI en *Pacem in terris* (1963) van Johannes Paulus II. De eerste gaat over de situatie van de onderdrukte en uitgebuite arbeidersklasse in Europa en daarbuiten, de tweede over armoede en werkloosheid in tijden van zware economische crisis en de derde over waarheid, rechtvaardigheid, liefde en vrijheid als noodzakelijke voorwaarden voor werkelijke en blijvende vrede.

Deze verwijzingen zijn niet louter bedoeld als decoratie om twijfelende rooms-katholieke leden van de ChristenUnie te pacificeren. De pijlers van de sociale leer van de Rooms-Katholieke Kerk – menselijke waardigheid, solidariteit, subsidiariteit en *bonum commune* – zijn ook inhoudelijk te herkennen in de tekst van de beginselverklaring. Alleen al het ‘appel’ waarmee de ChristenUnie “ook in de eenentwintigste eeuw politiek wil bedrijven” ademt deze pijlers:

“Vanuit die overtuiging hebben christenen zich steeds ingezet voor een dienstbare samenleving, een gedeelde vrijheid en bescherming van het leven. Dien de samenleving, deel de vrijheid, en bescherm het leven: vanuit dat appel wil de ChristenUnie ook in de eenentwintigste eeuw politiek bedrijven.”

AUTEUR
Dr. Frank Bosman
is rooms-katholiek, cultuurtheoloog en columnist van *Groen*.

Een dienstbare samenleving is waar mensen zich inzetten voor het *bonum commune*, en niet alleen op zoek zijn naar persoonlijk gewin. Een vrijheid die gedeeld moet worden, verwijst niet alleen naar 4 en 5 mei, hoe belangrijk deze collectieve dagen ook zijn. Het gaat over de vrijheid om een gelukkig en zinvol leven op te kunnen bouwen, zonder de voortdurende druk van werkeloosheid, financiële uitbuiting of (militaire) conflicten, precies zoals *Rerum Novarum*, *Quadragesimo Anno* en *Pacem in Terris* al eerder deden.

Bescheiden politiek | Ook trapt deze beginselverklaring niet in de valkuil om de eigen christelijk geïnspireerde politiek gelijk te stellen met de realisatie van het Koninkrijk van God op aarde, een verleiding die de historische bevrijdingstheologie wel parten heeft gespeeld. Geen enkele politieke partij kan claimen dat haar politiek gelijk valt met Gods bedoelingen. De verklaring zegt daarover:

“De ChristenUnie werkt vanuit het besef dat de christelijke boodschap altijd groter is dan zichzelf. Christus is groter dan de onvolmaakte woorden en daden van mensen. Nooit laat Hij zich opsluiten in een systeem of cultuur, in een partij of programma. De volmaakte vrede en het volmaakte recht zullen er pas zijn bij Zijn wederkomst.”

Ook sluit de ChristenUnie zich expliciet niet op in een ouderwets theologisch exclusivisme, waarin alleen de eigen visie als zaligmakend wordt beschouwd en alle andersgelovigen (in religieuze of politieke zin) worden gediskwalificeerd of verketterd. Naar de tekst van Lucas 2:14 – ‘Vrede op aarde voor alle mensen van goede wil’ –

en echoënd de woorden van verklaring *Nostra Aetate* van het Tweede Vaticaans Concilie over de verhoudingen met de andere religies, zoekt de ChristenUnie de verbinding met andersgelovigen, vanuit het theologisch idee dat alle mensen dragers zijn van Gods beeld en genade.

“De ChristenUnie werkt vanuit het besef dat christenen niet alleen staan in hun zoeken naar recht en vrede. Gods notie van goed en kwaad werkt door in het geweten van alle mensen. De ChristenUnie zoekt daarom de samenwerking met ieder de het kwade wil overwinnen door het goede.”

“Wie vrede zoekt, moet vrede stichten,” aldus de laatste paragraaf van de verklaring. Wat mij betreft heeft de partij hier een belangrijke stap gezet naar een verdere intensivering van de verschillende religieuze bloedgroepen binnen de ChristenUnie, niet omdat zij hiertoe gedwongen wordt door maatschappelijke en electorale noodzaak, maar vanuit het besef dat het Christus zelf was die tot zijn hemelse vader bad. ‘Ik bid u, vader, dat zij allen één mogen zijn.’ En laat dat nu ook de titel zijn van de encycliek *Ut Unum Sint* van Johannes Paulus II over, inderdaad, de oecumene. Dat kan geen toeval zijn.

Beginselen voor de toekomst

Door Annemarie de Bruin, Jarin van der Zande, Annika van de Belt en Dico Baars

Het is zeventien jaar geleden dat de RPF en het GPV hun samenwerking bekrachtigden met het beginselprogramma van een nieuwe unie van christenen. In die periode, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, zagen ons land en het politieke toneel er totaal anders uit dan nu. Mensen waren aan het oefenen met de nieuwe euro, Pim Fortuyn was bezig met een enorme opmars, en 9/11 stond nog alleen bekend als het Amerikaanse noodnummer.

De wereld veranderde, de ChristenUnie veranderde mee. Steeds vaker werd ook de

vraag gesteld of er wel toekomst is voor christelijke politiek. Met deze nieuwe beginselverklaring wordt deze vraag positief beantwoord. Het enthousiasme en het vertrouwen in de christelijk-sociale politiek in deze beginselverklaring werken aanstekelijk. Wij willen, met deze beginselverklaring als startpunt, verder bouwen aan onze gezamenlijk toekomst. In onze bijdrage noemen we een aantal punten waarop wat ons betreft verdere reflectie of aanscherping van het document nodig zijn.

Bouwen aan onze democratie | In de beginselverklaring staat dat de boodschap van Jezus Christus groter is dan een partij of programma en dat deze zich niet opsluit in een systeem of cultuur. In de zoektocht naar het goede voor de stad en de samenleving, beseffen we dat de ChristenUnie als partij een bruikbaar middel, maar nooit een doel op zich is. Ook lezen we dat we de ChristenUnie mogen koesteren als politieke partij in ons representatieve democratische stelsel, waarin deze haar invloed kan aanwenden voor de bloei van de stad. Anders dan dat de beginselverklaring stelt, hoort onze partij niet slechts een deelnemer te zijn aan dat stelsel. De ChristenUnie is onderdeel van, en verantwoordelijk voor onze democratie.

In het eerste kernprogramma wordt nog genoemd dat de overheid tot taak heeft volgens rechtvaardige wetten het kwaad in de samenleving te beteugelen en bestuurders van misdaden en overtredingen adequaat en doeltreffend te straffen. Het overheidsgezag wordt in het nieuwe beginselprogramma in het licht geplaatst van de roeping om recht te beschermen en onrecht te bestrijden. Deze meer genuanceerde uitleg van Romeinen 13, in overeenstemming met bijvoorbeeld Nicholas Wolterstorffs uitleg, past beter bij de lijn van rechtvaardigheid en vrede.

Bouwen aan de vrijheid en veiligheid voor iedereen | Dat veiligheid niet alleen door het zwaard van de overheid wordt gerealiseerd, wordt door Ronald van Steden en Beatrice de Graaf in de notie van 'veiligheid in verbondenheid' helder uitgewerkt. Op lokaal niveau organiseren inwoners zich bijvoorbeeld met eigen initiatieven om die veiligheid in stand te houden. Het is opmerkelijk dat deze notie niet duidelijk in het beginselprogramma is terug te vinden. Deze ontwikkelingen

AUTEUR

Annemarie de Bruin
is vice-voorzitter van PerspectiefF.

Jarin van der Zande
is voorzitter van PerspectiefF.

Annika van de Belt en Dico Baars zijn
beiden oud-bestuurslid van PerspectiefF.

verdienen meer aandacht in het programma. Het beginselprogramma stelt ook dat besluitvorming zo dicht mogelijk bij de burger moet worden georganiseerd. Het zou goed zijn als de ChristenUnie direct boter bij de vis doet, en diezelfde burger ook een echt mandaat geeft in besluitvorming. We moeten daar niet huiverig voor zijn. De representatieve democratie wordt erdoor versterkt, niet bedreigd.

Wij zijn blij met de positieve benadering van het huwelijk, het gezin en de familie. Van oudsher wordt het gezin in de christelijk-sociale traditie gewaardeerd als het cement van de samenleving. Ook buiten onze traditie worden gezinnen gezien als plekken waar kinderen veilig moeten kunnen opgroeien. Tegelijk zien we dat de diversiteit aan vormen van gezinnen, ook in onze eigen achterban, groeit. Er wordt niet alleen verschillend gedacht over het gezin, maar ook over het huwelijk. De ChristenUnie doet er goed aan om deze diversiteit te erkennen en geen ordening aan te brengen, waarbij de ene vorm van familie-zijn een andere vorm overstijgt. Wat ons betreft gaat de ChristenUnie doordenken wat recht en gerechtigheid ten aanzien van de verschillende gezins- en relatievormen betekent.

Bouwen aan een duurzame economie

In het programma staat beschreven dat een goede markt niet slechts draait om groei en om altijd meer, maar om de bloei van mensen. Ondanks dat de visie op economie mooie elementen bevat, kan deze scherper. De economie moet niet enkel dienen voor de bloei van mensen, maar ook voor het behoud en verbeteren van de wereld zoals we die kennen. De economie in haar huidige vorm, die gericht is op groei en winst, zorgt vaak voor

tekorten in sociale zekerheid en voor een overbelasting van de aarde. Dit terwijl de economie zoveel meer kan betekenen voor de bescherming van sociale zekerheid en ter bescherming van de aarde, zodat ook de toekomstige generaties verder kunnen bouwen aan een gezonde omgeving.

Bouwen aan de toekomst | Laten we het gesprek nu niet stoppen, het debat nu niet mijden. Er blijft ook naar aanleiding van dit beginselprogramma genoeg debat over. Hoe gaan we om met technologische ontwikkelingen in het licht van 'Bescherm het leven'? Hoe gaan we om met referenda en burgerinspraak? En hoe kan de ChristenUnie zich blijvend inzetten om recht te doen aan Israël en de Palestijnse gebieden?

Wij zijn vertegenwoordigers van een nieuwe generatie, die zeventien jaar geleden niets heeft meegekregen van de oprichting van de ChristenUnie. We kennen onze geschiedenis, maar we zijn er ook van overtuigd dat als onze partij impact wil blijven houden in onze samenleving, we dan onze eigen christelijk-sociale traditie moeten blijven doordenken. Het herschrijven van het beginselprogramma zorgt ervoor dat we elkaar bevragen naar onze intrinsieke motivaties. Wat ons betreft blijven we dat ook na dit proces doen. Alleen dan hebben we over zeventien jaar opnieuw een generatie die zich weliswaar niets kan herinneren van de vorming van dit beginselprogramma, maar die nog steeds even enthousiast en trots is op onze christelijk-sociale idealen.

De christelijke inspiratie van de ChristenUnie: een grondslag of inspiratiebron?

Door Jan Hoogland

Wat is de functie van een beginselverklaring? Volgens mij moet een beginselverklaring in een aantal duidelijke hoofdlijnen formuleren waar een partij voor staat. Deze hoofdlijnen moeten in alles wat de politici namens deze partij uitdragen en verdedigen herkenbaar zijn en ze moeten tot uitdrukking komen in alle meer concreet uitgewerkte programma's op gemeentelijk, provinciaal, nationaal en Europees niveau. Tegen de achtergrond van deze omschrijving heb ik de concepttekst gelezen van de beginselverklaring van de ChristenUnie en mij afgevraagd of de voorgestelde tekst aan die eis voldoet.

Daarbij valt mij op dat de tekst begint met een vrij uitgebreide proloog, ongeveer een vijfde van de gehele tekst. Dit gedeelte van de tekst klinkt als een soort van geloofsbelijdenis. Na ruim één pagina wordt voor het eerst de ChristenUnie als actor (als onderwerp van een zin) genoemd: "Naar de roepstem van Christus wil de ChristenUnie ook vandaag luisteren. In deze beginselverklaring wil ze aangeven hoe ze haar christelijke grondslag politiek vertaalt." Kortom, hier wordt gesuggereerd dat deze geloofsbelijdenis grondlegend is voor het gedachtegoed dat de ChristenUnie uitdraagt: zonder

instemming daarmee kun je dit gedachtegoed niet goed omarmen. Hetgeen zeker ook blijkt uit de hantering van de term 'grondslag'.

In wat op deze proloog volgt, tref ik een uitwerking van deze proloog in een politieke stellingname aan, die ik in grote lijnen herken en onderschrijf. Een stellingname ook die nauw aansluit bij de vragen die actueel en breed herkenbaar zijn. Daarbij denk ik dan aan noties als 'bescheiden bestuur', 'dienstbare overheid', 'vrijheid in verantwoordelijkheid', het belang van de rechtsstaat, de morele kwetsbaarheid van de democratie, het belang van de gewetensvrijheid, respect voor elkaars levensovertuiging, zorgvuldigheid in de omgang met de schepping en eerbied voor het leven: een aantrekkelijk en positief geformuleerd beginselverklaring, dat mij enthousiast maakt.

Wat mij opvalt is dat deze politieke stellingname in onze samenleving op brede sympathie kan rekenen. Ook mensen die de christelijke geloofsovertuiging niet delen, kunnen zich dikwijls goed vinden in het politieke profiel van de ChristenUnie. Dat maakt mij trots op deze partij.

Om die reden zou ik er de voorkeur aan geven de christelijke inspiratie van de partij op een andere manier te presenteren in de beginselverklaring dan nu is gebeurd. Niet zozeer als grondslag of als expliciet onderdeel van de politieke overtuiging van de ChristenUnie, maar meer als bron van waaruit veel mensen zich bij de ChristenUnie betrokken voelen en zich ervoor inzetten, zich laten inspireren en motiveren. Die inspiratie hoeft niet onder stoelen of banken gestoken te worden. Integendeel, ze komt al in de naam van de partij tot uitdrukking. Maar waarom zou men de eventuele sympathie of instemming met de politieke stellingname van de ChristenUnie belasten met de instemming met de achterliggende inspiratie? Met andere woorden: waarom zou men de suggestie wekken dat het geloof in Jezus van Nazareth een voorwaarde zou zijn om met de politieke overtuiging van de ChristenUnie te kunnen instemmen?

Dat ik deze vraag aan de orde stel, is niet alleen omdat ik het jammer zou vinden wanneer mensen van een stem op de ChristenUnie zouden worden weerhouden, doordat zij zich niet in deze geloofsbelijdenis herkennen. Ik stel de vraag vooral omdat ik zelf steeds meer aarzelingen heb bij de gedachte dat er een direct verband zou zijn tussen geloof en politieke overtuigingen. Dat verband is er wel op persoonlijk niveau: ik laat mij in mijn (politieke) handelen leiden door mijn geloof. Maar geldt dat ook voor de formulering van politieke standpunten op een meer institutioneel niveau?

Daarbij komt nog dat naar mijn oordeel de expliciete verwijzing

AUTEUR
Prof. dr. Jan Hoogland is filosoof, universitair docent Bestuurswetenschappen aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit. Daarnaast is hij bijzonder hoogleraar Christelijke Filosofie aan Universiteit Twente.

naar het christelijk geloof als grondslag voor een politieke stellingname twee lastige consequenties heeft. In de eerste plaats roept het de vraag op waarom christelijke partijen het onderling over allerlei punten maar moeilijk eens kunnen worden. In de tweede plaats doet het echter ook afbreuk aan de actuele relevantie van de gepresenteerde politieke stellingname. Het is mijn diepe overtuiging dat goede politiek in principe voor ieder mens herkenbaar moet zijn, ongeacht de eigen geloofsovertuiging.

Neem bijvoorbeeld het krachtige pleidooi van de ChristenUnie voor democratie en rechtsstaat. Het is mij uit het hart gegrepen. Ik denk dat ieder die openstaat voor goede politiek het belang van deze stellingname kan onderkennen, ongeacht geloofsovertuiging. Sterker nog: ik zou vinden dat een partij met overtuiging ook iedere burger zou moeten willen aanspreken op de erkenning van de publieke waarde daarvan.

Om die reden ben ik enthousiast over een ChristenUnie die zich – louter politiek gezien – in het centrum van het Nederlandse politieke speelveld bevindt. Een ChristenUnie die zich nadrukkelijk als een verbindende partij profileert, bereid om met iedere partij die vorm wil geven aan een vreedzame en tolerante samenleving samen te werken. Daarbij valt tevens in positieve zin op dat politici van de ChristenUnie sterk inhoudelijk gedreven zijn, integer, constructief en verbindend optreden en zich niet veel gelegen laten liggen aan de electorale effecten van hun politieke keuzes en handelingen: een partij die op haar beginselen aanspreekbaar is. Een weldaad in het Nederlandse politieke landschap.

Ik zou willen suggereren dat het goed zou zijn om vooral dat algemeen herkenbare politieke profiel in de tekst van het

beginselverklaring centraal te stellen als iets dat voor onze huidige samenleving in de actuele nationale en internationale context van levensbelang is. Het feit dat veel aanhangers van de ChristenUnie zich door hun geloof in Jezus van Nazareth zich tot dit politieke profiel aangetrokken voelen, mag in het beginselverklaring zeker doorklinken. Maar dan liever als de bron die veel mensen motiveert om zich voor de politieke overtuigingen van de ChristenUnie in te zetten en daarvoor actief te zijn, dan als grondslag of als onderbouwing van die politieke overtuiging zelf.

Heeft de overheid een doel?

Door Herman Sietsma

In de vroege jaren tachtig schreef A. J. Verbrugh zijn kloeke *Universeel en Antirevolutionair*, een toelichting bij het beginselprogramma van het toenmalige Gereformeerd Politiek Verbond. De tekst werd besproken in het curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting en dat leverde adembenemende avonden op – ook letterlijk, er werd fors gerookt. Verbrugh concentreerde zijn toelichting op de strijd tegen wetteloosheid en materialisme en hij propageerde “christianisering van de publieke moraal”. Om te voorkomen dat rechten en vrijheden van burgers te zeer zouden worden ingeperkt, sprak Verbrugh over “uiterlijke christianisering”, maar de praktische uitvoerbaarheid daarvan hield ons wel bezig.

Toch denk ik met dankbaarheid terug aan zijn inzet voor de dynamiek en vitaliteit van de christelijke politiek, die zich niet slechts richt op een bepaald volksdeel (christenen of andere minderheden en hun rechten), maar op de hele natie. Als de wereld en de mensheid niet overgeleverd zijn aan het toeval, dan kan de overheid die werkelijkheid niet negeren. Eén van de belangrijke vragen lijkt me dus: biedt Gods Woord een zelfstandige kenbron voor de overheid als het gaat over ‘het goede leven’? Kan de overheid verschil tussen goed en kwaad kennen? Of is die kenbron louter of voornamelijk inspiratie voor christenen die van daaruit hun politieke programma smeden?

We leven nu bijna veertig jaar later en er ligt een nieuwe beginselverklaring van de ChristenUnie. In West-Europa heeft intussen de secularisatie hard doorgezet en daarmee is het aantal burgers dat gelooft dat de aarde en de mensheid géén zin hebben, sterk gestegen. De moderne overheid is 'leeg', ze concentreert zich op de procedure – de rechtsstaat –, ze gunt 'ieder het zijne' en blijft waar mogelijk weg van de inhoud.

In die situatie is het verademend om de tekst van de Beginselverklaring te lezen. Aangegeven wordt dat het Woord van God "waarheid en goedheid" voor heel ons leven en voor de samenleving bevat, en ook dat de Bijbelse waarden en normen zeggingskracht hebben voor de publieke samenleving. Dat is een voortreffelijk uitgangspunt voor de inhoudelijke positiebepaling. Het is een sterk getuigend en, in de goede zin des woords, vroom document geworden.

Toch resteert na lezing de vraag: heeft de overheid zelf ook een doel na te streven en zo ja, welk doel? Terecht stelt de verklaring dat geloof en liefde niet met overheidsmacht kunnen en mogen worden afgedwongen. Maar de overheid moet in wetgeving en bestuur wel dagelijks keuzes maken. Wat zou het mooi zijn als in deze tijd, waarin een 'lege' overheid slechts bij het hedonisme kan uitkomen, een roeping voor de overheid zou zijn geformuleerd. Ik denk dan aan een uitdrukking dat de overheid in Gods dienst staat, in haar beleid de eer van de Schepper zoekt en dat burgers in staat worden gesteld aan hun roeping te voldoen (dus ongeveer zoals in het huidige kernprogramma is geformuleerd).

Dit is niet alleen symboliek, maar kan praktische consequenties hebben. Ik noem twee concrete onderwerpen waarin dat zichtbaar wordt. In de tekst staat bijvoorbeeld: "De overheid beschermt de positie van het kind en houdt in haar beleid rekening met de verantwoordelijkheid van ouders voor hun kinderen." Nu ligt er een voorstel van de Staatscommissie herijking ouderschap om de ouderschapswetgeving te wijzigen (zie ook *Groen*, 2017, Nr. 3). Vanwege de hedendaagse veelsoortigheid in samenlevingsvormen en om draagmoederschap te faciliteren, wil men dat kinderen meer dan twee ouders (drie of vier) kunnen krijgen. Vanuit een seculier democratisch perspectief kan zo'n voorstel waarschijnlijk op veel steun rekenen, als aangetoond kan worden dat dit voor een kind niet slecht hoeft uit te pakken. Er zijn genoeg stellen die van de opvoeding een potje maken; waarom dan geen rechten voor vier toegeweide ouders, zeker als de rechten van anderen – stellen van natuurlijke ouders – om in hun situatie hun eigen ouderschap als man en vrouw inhoud te geven, worden gehandhaafd?

AUTEUR

Herman Sietsma
MPA is bestuurder, adviseur en toezichthouder in de publieke sector. Hij was in 2016 tijdelijk lid van de fractie van de ChristenUnie in de Eerste Kamer.

Maar met dit voorstel ontstaan ook nieuwe problemen: conflicten tussen vier ouders liggen op de loer en wie achter dit voorstel kijkt, ziet dat een voortplantingsindustrie ontstaat die geleidelijk de scheppingsstructuren aantast. Het zal een hele toer zijn om te bewijzen dat het belang van kinderen – en niet vooral dat van de beoogde ouders – hiermee wel of juist niet gediend is. Had in de beginselverklaring niet krachtiger kunnen worden aangesloten bij de scheppingsstructuur van het ouderschap?

Ook was ik wel verrast te lezen dat discriminatie op grond van o.a. “geaardheid” bestreden moet worden. De discussies over de reikwijdte van artikel 1 van de Grondwet liggen niet ver achter ons en al formuleert de Grondwet dit principe iets anders, het is niet moeilijk voorstelbaar hoe van deze tekst onbedoeld effect kan uitgaan (waarom willen we geen bigamie in ons land, ook niet als dat in volle vrijwilligheid gewild wordt?). Wat mij betreft was het voldoende als hier gestaan had dat alle burgers voor de wet gelijk zijn.

Of de bestaansreden van de overheid alleen ligt in de gebrokenheid van deze wereld, zoals de beginselverklaring stelt, is een interessante positiebepaling. In het licht van de cultuuropdracht kan de overheid ook een veel positiever legitimatie worden toegedacht; nu ben ik weer terug bij Verbrugh, zoals de oplettende lezer merkt.

De overheid kan het schip van staat niet stuurloos laten dobberen; het wordt dan voorwerp van weer, wind en golven. De overheid moet de goede kant op werken, met respectering van ieders verantwoordelijkheid. Daarvoor is niet alleen inspiratie van stuurlieden nodig, maar ook een helder koersplan voor het schip zelf. Deze beginselverklaring is wat haar tekst betreft inspirerend, maar haar politieke effect kan worden verduidelijkt.

Actueel.

72 Wijnstokken en vijgenbomen

Door Alex ten Cate, Antonie Fountain en Gert-Jan Segers

80 'We willen leukere en interessantere politiek met de oppositie'

Interview met Sander 't Foort

85 Uitnodiging

Column door Wouter Beekers

86 Ja/ maar: partijen uitsluiten?

Door Tjalling Vonk en Lambert Pasterkamp

Over ontheemding, nieuw eigenaarschap en een economie van de samenleving

Wijnstokken en vijgenbomen

Het politieke midden staat voor grote uitdagingen. Ondanks economische groei zijn mensen ontevreden over de situatie in Nederland. Volgens ons heeft dat onder meer te maken met eigenaarschap. In dit essay doen we een voorzet voor een ChristenUnie-agenda waarin eigenaarschap centraal staat. Letterlijk, in de zin van bezit, maar dat niet alleen. Het gaat ook om de zeggenschap en invloed die mensen hebben op hun werk en in de buurt, zodat ze verantwoordelijke eigenaars en zorgzame naasten kunnen zijn.

Door Alex ten Cate, Antonie Fountain en Gert-Jan Segers

Politieke onmacht en ontheemde burgers | Onze economie groeit, de werkloosheid neemt af en het economische vooruitzicht voor de komende jaren is goed. Toch borrelt er onder de oppervlakte de ontevredenheid, en soms kookt die over. Bij velen leeft het gevoel dat hen zowel economisch als sociaal-cultureel iets is 'afgenomen'. Dat leidt tot bittere discussies, van pensioen tot Zwarte Piet, van Europa tot de hoogte van het eigen risico. Er lopen door de samenleving diepe kloven met aan beide zijden mensen met het gevoel dat hun laatste restje zekerheid op het spel staat.

Politici op de flanken beloven ontheemden en miskenden om 'terug te pakken' wat hen eigenlijk toekomt. Maar voorlieden als Baudet, Wilders, Kuzu en Krol zijn voorsnog politiek te onmachtig om die belofte in te lossen en versterken daarmee alleen maar de gevoelens van heimwee en bitterheid bij hun kiezers. Zelfs mensen die zien dat de politieke uiteinden geen nieuwe zekerheid kunnen bieden en die daarom op een gevestigde partij stemmen, wantrouwen de antwoorden van het 'politieke midden'. En met reden.

Het is het politieke midden geweest dat weliswaar de kans op werk heeft vergroot, maar de kans op een baan en bezit heeft verkleind. Het is datzelfde midden geweest dat de publieke diensten misschien efficiënter heeft gemaakt, maar ondertussen mondig burgers naar een onpersoonlijk, digitaal klantenformulier verwijst. Het is het midden geweest dat de economie heeft laten groeien, maar dat de koopkracht van gewone Nederlanders heeft verwaarloosd. Als we – want ook de ChristenUnie hoort bij dat midden – nu niet met nieuwe antwoorden komen, dreigt een land met mooie macro-economische cijfers, maar waarin te veel mensen er veel te weinig op vooruit gaan, waarin men minder zekerheden heeft en waarin niemand zich echt thuis voelt.

In dit essay leggen we een relatie tussen politieke keuzes, economische ontwikkelingen en het gevoel van ontheemding. We leggen een relatie tussen het culturele onbehagen en de economische scheefgroei, en zoeken de smalle weg tussen links en rechts. We geven hiermee de aftrap van onze zoektocht naar nieuwe antwoorden op de vragen van ontheemde mensen. Een zoektocht die ons kan helpen om tijdens deze kabinetsperiode onze agenda te vernieuwen. In dit artikel verkennen we hiervoor drie lijnen, die allemaal te maken hebben met het begrip 'eigenaarschap'.

Eigenaarschap gaat niet slechts over bezit. Het gaat ook over de mate waarin mensen (nog) voelen dat ze zeggenschap en invloed hebben op wat er gebeurt met hun werk, buurt, samenleving en toekomst. Mensen die niet meer ervaren dat hun bijdrage iets *bijdraagt*, haken af. Onze economie en zelfs onze democratie zijn

AUTEUR

Alex ten Cate is adviseur en interim manager in de dienstensector.

Antonie Fountain is freelance mensenrechtenactivist.

Gert-Jan Segers is fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Tweede Kamer.

dan niet langer van ons allemaal, maar slechts van de enkelingen die wel de weg naar kapitaal en invloed kennen. Zonder een gezond eigenaarschap – fysiek en sociaal – is ons onderlinge sociaal contract, onze samenleving niet lang meer houdbaar.

1. Eigenaarschap en wat we bezitten – over vijgenbomen en pachters | Als we in het Oude Testament lezen over recht en goed bestuur, komt hierin opvallend vaak de kwestie van omgaan met eigendom, of eigenaarschap, terug. In positieve zin, als God zijn belofte aan het volk vervult, zien we dat in Micha 4:4: “Maar zij zullen zitten, *een ieder onder zijn wijnstok en onder zijn vijgenboom*, zonder dat iemand hen opschrikt”. In negatieve zin, als God zijn volk aanspreekt op onrecht, zien we het omgekeerde: “Wee degenen *die huis aan huis voegen, akker aan akker trekken*, tot dat er geen plaats meer is, en *gij alleen de gezeten lieden zijt* in het land.” (Jesaja 5:8)

De tegenstelling is opvallend: het hebben van een eigen wijnstok en vijgenboom gaat samen met een leven zonder ‘opgeschrikt’ te worden. Onrecht en slecht bestuur bestaan juist uit het oppotten van bezit in de handen van enkelen, zodat de rest van het volk weliswaar het land bewoont, maar er niet méér is dan ‘gezetten’. Zonder ‘eigenaarschap’ van de grond waarop je woont en van het werk dat uit je handen komt, ben je letterlijk ‘ontworteld’.

Als we één slag dieper kijken dan de mooie groeicijfers, zien we deze ontworteling ook in onze samenleving terug. De kredietcrisis zorgde voor flinke vermogensdaling – of voor gebrek aan mogelijkheden voor vermogensopbouw voor jongeren. Een CBS-onderzoek uit 2014 laat zien dat gezinnen waarvan de hoofdkostwinner 50 jaar of ouder is, nog een

gemiddeld vermogen bezitten oplopend van 50.000 tot 120.000 euro – vaak alleen in de vorm van een huis. Is de hoofdkostwinner 45 jaar of jonger, dan is dit slechts 2000 euro of minder. Waar dit vermogen voor de categorie 65+ tussen 2006 en 2014 is toegenomen met ruim 75%, is het voor de leeftijdscategorie 45-65 juist afgenomen met ruim 50%, en voor de categorie 25-45 zelfs met ruim 80%.¹ Weliswaar is het woningbezit in Nederland relatief hoog maar Nederland is ook kampioen hypotheekschulden. Het leeuwendeel van het vermogen zit in huis en pensioen, waardoor we afhankelijk zijn van grote financiële instellingen als banken en pensioenfondsen die ons vermogen beheren.

Een groot deel van de werkende generatie in Nederland bezit letterlijk niets méér dan de volgende loonstrook. We zijn een land geworden van pachters en dagloners – de wijnstok en de vijgenboom zijn niet meer van ons. Zelfs onze persoonlijke digitale data – de nieuwe goudmijnen – zijn de handelswaar geworden van de Googles en Facebooks van deze wereld, tegen wie zelfs de Europese Unie nauwelijks is opgewassen.

Daar komt nog bij dat die ‘volgende loonstrook’ ook steeds onzekerder wordt. Een vaste baan is een onzeker bezit geworden en politieke keuzes hebben de kloof tussen ‘vast’ en ‘flex’ alleen maar groter gemaakt. Juist in die context blijft het onverteerbaar dat we onze jongeren opzadelen met steeds hogere studieschulden, waarbij toekomstige inkomsten tot in lengte van jaren moeten worden afgedragen en waardoor voor sommigen de barrière om te gaan studeren blijft.

Dit alles maakt de vraag wat er nu eigenlijk ‘van ons’ is, wat eigenlijk onze ‘wijnstok en vijgenboom’ is en wat ons kan ‘opschrikken’, urgent. Het is tijd voor een nieuwe politieke en maatschappelijke

agenda rondom 'eigenaarschap' van bezit en bestaansmiddelen. We moeten dus nadenken over bezit in de meest concrete vorm: hebben we de mogelijkheid om huizen en tuinen te bezitten? Is er voldoende toegang tot scholing en werk om bestaansmiddelen te verdienen om in onderhoud te voorzien? Is een basisbaan een optie? En: van wie zijn onze data? Hebben we daar genoeg eigen beschikking over?

2. Eigenaarschap en wat we belasten – over onttrokken versus toegevoegde waarde

| Het verlies van eigenaarschap heeft vele vaders, maar één ervan is duidelijk: de ongelijkheid is toegenomen en daarvoor betalen gewone huishoudens en gezinnen de rekening. Terecht wordt nu van verschillende kanten gewezen op het probleem van de discrepantie tussen stijgende bedrijfswinsten en stagnerende lonen. In 2012 was het bbp gegroeid tot 140% van de waarde van 1993, en het beschikbare huishoudinkomen slechts tot 110%, met vanaf 2002 zelfs een daling. Topinkomens stegen, cao-lonen – gecorrigeerd naar inflatie – blijven al sinds de jaren tachtig gelijk, en deze kloof groeit nog steeds door. Onderzoek van Oxfam-Novib laat zien dat 82% van de welvaartstoename terecht komt bij de rijkste 1% - onder andere omdat vermogen meer toename in welvaart genereert dan arbeid.²

Het verschil in prioriteit dat grote en kleinere bedrijven geven aan respectievelijk winst en loon is ook pijnlijk. Bij grote bedrijven is de verhouding tussen winst en loonkosten 1 op 1,5. Bij het MKB is die verhouding 1 op 3,5.³ Hoe groter het bedrijf, hoe meer winst voor enkelen en hoe minder voor loon en herinvesteringen in het bedrijf. De invloed van aandeelhouders is zo pervers dat als een beursgenoteerd bedrijf loonsverhoging aankondigt

de koers doorgaans daalt, terwijl de aankondiging van ontslagen meestal leidt tot koersstijging. Als leidinggevend en ook nog eens beloofd worden op basis van de beurswaarde, dan zie je dat veel prikkels gericht zijn op het laten prevaleren van kapitaal boven mensen en het werk van hun handen en hoofden.

De overheid heeft die tendens de afgelopen decennia versterkt. De belasting op kapitaal is in de loop der jaren gedaald, terwijl de lasten op arbeid zijn gestegen. In het nieuwe regeerakkoord is een eerste beweging ingezet om te komen tot een verschuiving van lasten op arbeid naar lasten op consumptie en vervuiling. Dit is, wat ons betreft, nog maar het begin. We zouden in de toekomst primair moeten belasten wat we aan de aarde onttrekken. Schone lucht en grond zijn schaars en hebben een prijs. Van menselijke creativiteit hebben we voldoende, en die moet daarom juist zo weinig mogelijk worden belast.

Groeiende ongelijkheid heeft ook een sociale prijs, want die ontwricht verhoudingen binnen bedrijven, binnen gemeenschappen en het geheel van de samenleving. Het rauwe kapitalisme maakt mogelijk dat de eigenaar van Amazon de rijkste man ter wereld wordt, terwijl zijn uitgeputte personeel tussen de shifts door op de werkvloer slaapt. Het is een morele keus om in ons land dit ongebreidelde kapitalisme te betuigen. Dit kan door inkomens boven de Balkenende-norm niet langer aftrekbaar van de bedrijfswinst te laten zijn. Groeiende ongelijkheid kan, naast door belastinghervorming, ook worden tegengegaan door meer macht te geven aan ondernemingsraden bij het maken van afspraken over een rechtvaardige, maximale verhouding tussen de beloningen aan de top en die op de werkvloer. Daarmee kijken we

niet weg bij ontwrichtende ongelijkheid, maar respecteren we ook 'de soevereiniteit van de eigen kring' van bedrijven.

Bij het saneren van de verhouding tussen lasten op kapitaal, winsten en werk, kan ook de Europese Unie ons van dienst zijn. In plaats van dat Europese landen een onderlinge *race to the bottom* houden en bedrijven belastingen kunnen blijven ontwijken, kunnen we afspraken maken over minimumtarieven bij winstbelasting en over een gezamenlijke aanpak van belastingontwijking. Waar de Christen-Unie op verschillende terreinen pleit voor minder Europa, hebben we hier juist méér Europa nodig. Voor het goed reguleren van de Europese arbeidsmarkt, om zowel verdringing als uitbuiting te voorkomen, geldt dat ook.

Een fiscale manier om eigenaarschap te stimuleren, is door onderscheid te maken tussen de belasting van vreemd vermogen en eigen vermogen. Het huidige belastingstelsel maakt overmatige financiering met vreemd vermogen (schulden) aantrekkelijk, doordat rentelasten belasting-aftrekbaar zijn. Dit leidt tot inefficiëntie, belastingontwijking en een kwetsbaar financieel systeem.⁴ Het besef dat overmatige financiering met vreemd vermogen leidt tot perverse prikkels was al in het Oude Testament tijdens aanwezig (het renteverbod) en is verder uitgewerkt door de Britse wetenschappers Paul Mills en Michael Schluter van het Britse Jubilee Centre, een christelijke denktank.⁵ Het ligt dus voor de hand beide vormen van kapitaal gelijk te belasten.

Deze hervormingen vergen een lange adem, maar wat ons betreft gaat de ChristenUnie de weg wijzen met een agenda op het gebied van werk en belastingen. Waar we verder over na moeten denken om eigenaarschap aan onze economie te verbinden:

1. Gelijke fiscale behandeling van eigen vermogen en vreemd vermogen voor bedrijven, bijvoorbeeld door verdere beperking van de aftrekbaarheid van rentekosten, en het gelijk trekken van de belasting van verschillende vormen van kapitaalinkomen zoals rente, dividend en winst uit eigen onderneming.
2. Verdere hervorming van ons belastingstelsel waarbij arbeid minder belast wordt en vervuiling en kapitaal juist meer.
3. De invloed van ondernemingsraden bij beslissingen over beloningen en de gezonde verhouding tussen beloning van top en werkvloer. Een fiscale optie is om beloningen boven de Balkenende-norm niet langer aftrekbaar te laten zijn van de bedrijfswinsten.
4. Europese minimumtarieven voor winstbelasting en een verdere Europese aanpak van belastingontwijking.
5. Hoe pensioenfondsen, die veel van ons gezamenlijke geld beheren, zich kunnen gaan richten op een duurzame omgang met bedrijven, hun mensen, hun huisvesting en de natuur.

3. Eigenaarschap en wie we zijn – over wat van waarde is en geld niet kan kopen

Zowel liberalen als socialisten kijken door een economische bril naar de samenleving. Liberalen hechten waarde aan privé-initiatief en eigenaarschap. Daarom verwachten zij dat privatisering, door de prikkels van de markt, leidt tot meer welvaart voor iedereen. Het heeft geleid tot 'neo-liberaal' beleid met nogal eens mislukte privatiseringen van publieke diensten en een eindeloos keuzemenu.

Men veel kan kiezen, van zorgverzekeraar tot internetprovider, waarbij liberalen er vanuit gaan dat mensen vanzelf tot weloverwogen en verstandige keuzes komen.

Voor 'links' resulteert die economische bril in de inzet voor een overheid die voor goed onderwijs, goede zorg en goed werk zorgt. Hoe belangrijk dat ook is, daarmee hebben we nog geen sociale cohesie, naastenliefde, zorgzame burens, hechte gemeenschappen en gedeelde waarden. De christelijk-sociale politiek kan aan die economische dimensie iets toevoegen.

In de christelijk-sociale traditie zijn mensen méér dan, iets gechargeerd, klant of burger. Mensen zijn creatieve, verantwoordelijke, relationele en morele wezens, die tot veel goed en kwaad in staat zijn. Dat leidt tot een politieke visie met veel ruimte voor de samenleving, een overheid die rechten beschermt en als marktmeester toeziet op een markt die zijn eigen, beperkte plek kent. Dat moet in de huidige, ontheemde samenleving niet alleen leiden tot een economische visie maar ook tot een nieuwe waardenagenda waarmee we elkaar weer wijzen op onze eerste verantwoordelijkheid: de zorg en ruimte voor elkaar. Een onderdeel daarvan is het geven van meer ruimte om gezamenlijk zorg, energie of de omgeving te beheren via een coöperatie of het *right to challenge*. Wat nu nog bijzonder is – 'bewoners van de Haagse Roggeveenstraat kochten in 2017 samen hun sociale huurhuizen' – moet een toegankelijke optie voor velen worden. Reflectie is nodig op hoe we voorzieningen van de samenleving maken. Niet om te bezuinigen, maar omdat we denken dat ze daar horen.

Het is tijd om opnieuw te bepalen wie wij zijn, wat van waarde is, welke 'wijnstok en vijgenboom' ons gegeven zijn en hoe we daar duurzaam zorg voor kunnen dragen. We moeten weer worden zoals we

zijn bedoeld: verantwoordelijke eigenaars en zorgzame naasten.

Interview met Sander 't Foort

‘We willen leukere en interessantere politiek met de oppositie’

Na de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen bleek de macht in Renswoude, dat elf raadszetels heeft, plotseling verschoven te zijn van het CDA en de SGP naar de ChristenUnie. Waar de ChristenUnie de periode ervoor één zetel had en als kleinste partij met de VVD en Dorpsbelang Renswoude in de oppositie zat, werd ze nu opeens met vier zetels de grootste partij. De drie zetels die de ChristenUnie erbij kreeg, gingen ten koste van het CDA en de SGP. In dit interview met lijsttrekker en sinds kort wethouder Sander van 't Foort gaan we in gesprek over deze verrassende uitkomst en over zijn visie op samenwerking.

Door Tirtsa Kamstra

Wat vormde de basis voor deze overwinning? | “Vlak voor de vorige gemeenteraadsverkiezingen in 2014 besloten we om als ChristenUnie mee te doen in Renswoude. Ik denk dat we ongeveer een half jaar voor de verkiezingen van 2014 gestart zijn. We hadden dus weinig tijd voor een uitgebreide campagne en ook de financiële middelen ontbraken. Door bij mensen aan te bellen en met hen in gesprek te gaan, hebben we toen voldoende ons gezicht kunnen laten zien en hebben we een zetel weten te veroveren. Wat uiteindelijk de basis heeft gelegd voor de overwinning deze verkiezingen, is het permanent campagne voeren. Samen met een groep actieve ChristenUnie-mensen zijn we vanaf de vorige verkiezingen in volle vaart door gegaan. Wat we hebben gedaan? We hebben vier jaar lang acties gehouden, zoals de etentjes die wij hebben georganiseerd voor eenzame ouderen in onze gemeente en de gecombineerde voetbal/FIFA-avond waarbij jongeren in de sporthal zelf konden voetballen, maar ook konden gamen. Geslaagde acties die aantoonde dat wij er echt voor de inwoners zijn. Met andere woorden: ‘niet alleen woorden, maar ook daden’. We hebben acht klankbordgroepen opgericht waarbij we het beleid van de gemeente ook bij inwonersgroepen kunnen toetsen en van hen kunnen horen wat zij belangrijk vinden. We hebben met grote regelmaat bedrijven, instellingen en verenigingen bezocht. En al deze activiteiten hebben we ook kenbaar gemaakt in de pers.” “Het is mooi om te merken hoe mensen het waarderen dat je met ze in gesprek gaat, dat je actief betrokken bent en daadwerkelijk naar ze luistert. Veel van de mensen die wij in het verleden op een of andere manier gesproken hebben, zijn nu actief betrokken bij de ChristenUnie. En dit gaat verder dan ons eigen netwerk of onze eigen achterban, dit zijn bijvoorbeeld ook oud-VVD’ers. Hier merk je ook aan dat men de bijdrage van de ChristenUnie waardeert en men hier onderdeel vanuit wil maken.”

De ChristenUnie staat bekend als een partij die de verbinding zoekt. Zo te horen geldt dat dus ook in Renswoude? | “Dat gaat niet helemaal op. De verbinding met de samenleving, onze inwoners, ondernemers en verenigingen is inderdaad goed en dat blijkt ook wel uit deze verkiezingsuitslag. De verbinding met andere partijen was er de afgelopen jaren zeker niet altijd. Wij zijn het op een aantal belangrijke dossiers inhoudelijk niet eens geweest met de voorgestelde plannen en hebben dat ook duidelijk laten merken. Regelmatig konden de andere partijen zich wel in de plannen van het college vinden en stonden we in onze kritiek alleen. Die kwesties hebben we in de campagnetijd ook zeker ingezet.

PERSONALIA
Sander van 't Foort is wethouder van de ChristenUnie in Renswoude. Daarnaast is hij parttime docent en promovendus bij Nyenrode Business Universiteit en coördinator bij World-connectors.

Dit werd lang niet altijd gewaardeerd door de andere fracties en was zeker niet altijd bevorderlijk voor de samenwerking, maar heeft wel bijgedragen aan onze profilering.”

Na de verkiezingen bleek de Christen-Unie opeens de grootste fractie. Hoe verliep het proces daarna? | “In eerste instantie was er aardig wat wrovel bij diverse partijen. Sommigen partijen hadden er best moeite mee. Ze waren ook op zijn zachtst gezegd not amused over een aantal van onze campagneacties. De verkiezingen hebben – begrijpelijk – ook zeer gedaan bij de voormalige coalitiepartijen, het CDA en de SGP. Het CDA was voorheen de grootste partij en ging nu van drie naar één zetel, de SGP was de tweede partij en ging nu van drie naar twee zetels. Ik merk dat ze nog moesten wennen aan hun nieuwe rol. Dat is bij ons overigens niet anders.”

Hoe verliepen de coalitieonderhandelingen? | “Als grootste fractie mochten wij de onderhandelingen starten en inmiddels zijn deze bijna afgerond. We hebben een informateur (CDA) aangesteld die heeft voorgesteld dat we eerst met de VVD om tafel zouden gaan zitten. Uiteindelijk hebben we ervoor gekozen om de coalitie nog wat verder te verbreden en ook Dorpsbelang Renswoude bij de coalitiegesprekken uit te nodigen. Dit heeft ertoe geleid dat we nu het coalitieprogramma aan onze fracties voorleggen en na hun goedkeuring dit binnenkort in de raad gaan bespreken. Dat de hele voormalige coalitie bestaande uit het CDA en de SGP nu in de oppositie is beland, is voor hen wel een zware dobber. In de pers en op social media zie je dat zij zich soms negatief uitlaten over het proces. Je merkt nu dat deze negativiteit

reacties oproept bij onze inwoners en zij zich hierin niet altijd herkennen. Dat zij juist op een positieve manier een bijdrage willen leveren aan onze gemeente en dat ook dat juist een reden is geweest om op onze partij te stemmen. Ik denk dat dat ook een kracht van de ChristenUnie is: kritisch, maar waar mogelijk wel opbouwend blijven.” “Waar wij vanuit de oppositie in de raad misschien niet altijd verbindend werkten en stevige discussies niet uit de weg gingen, willen we vanuit de coalitie juist wel meer verbinding opzoeken. Het is nu onze ambitie om de partijen bij elkaar te brengen en samen aan de slag te gaan. Wij staan hier voor open en hebben dit in het duidingsdebat vlak na de verkiezingen ook al duidelijk aan de andere fracties aangegeven.”

In een artikel over de democratie stelde Kars Veling in de Groen van maart dit jaar: “Maak een coalitie om te beginnen niet smaller dan noodzakelijk is. En stel er een eer in te besturen met de mentaliteit van een minderheidscollege, ook als dat getalsmatig niet nodig lijkt.”

Hoe ziet u dat? | “Daar kan ik me helemaal in vinden. Het is goed om een coalitie te hebben die breed genoeg is om besluiten te nemen. Wij vinden het daarnaast ook belangrijk dat het niet vier jaar lang ‘wij’ tegen ‘zij’ wordt. Met andere woorden: dat de oppositie nergens bij betrokken wordt en het gevoel krijgt dat zij voor spek en bonen in de raad zitten. Dit is wel hoe wij het de afgelopen vier jaar regelmatig ervaren hebben. We willen ons er voor inspannen dat dat anders wordt. Door te besturen met de mentaliteit van een minderheidscollege zorg je dat de oppositie ook inbreng kan leveren en dat je echt met elkaar eraan werkt om de samenleving te verbeteren en te versterken.

Dat is ook de reden dat wij de oppositiepartijen om input voor het coalitieakkoord dan wel raadsprogramma gaan vragen. Deze nieuwe manier van werken zal voor sommigen wel even wennen zijn, maar dit maakt het voor iedereen een stuk leuker en interessanter.”

Heeft de positie van de landelijke ChristenUnie invloed gehad op de lokale uitslag?

| “Ik heb niet het idee dat de regeringsdeelname veel invloed heeft gehad. Misschien heeft het ons een paar stemmen meer op geleverd, maar veel is het niet. Waar mensen landelijk soms op hele andere partijen stemmen, (VVD, CDA) kiezen ze er hier voor om toch op de ChristenUnie te stemmen. Betrokken zijn en aanwezig zijn in de gemeenschap is en blijft daarbij de kern. Mensen willen toch vooral weten wat jij voor hen gaat doen. Ze willen gehoord worden en zien dat er wat met hun inbreng gebeurt. Goede politici met lokale binding zijn hiervoor essentieel. Wij hebben heel bewust gekozen om onze lijst zo samen te stellen dat veel inwoners zich erin herkennen; een ondernemer, een agrariër, een scriba uit de kerk, een jongere en ga zo maar door. Juist door aan te sluiten bij de groepen die in je samenleving actief zijn, hoor en zie je veel beter wat er speelt. Natuurlijk is het mooi als onze landelijke politici een bezoek brengen aan onze gemeente en in gesprek gaan met inwoners of ondernemers. Dit wordt zeker gewaardeerd en zal vast ook een aantal mensen over de streep trekken, maar een groot effect op de uitslag heeft dat volgens mij niet gehad.”

Wat zijn uw tips voor andere fracties om bij de volgende verkiezingen de ChristenUnie lokaal de grootste te maken?

“De kern zit voor mij in de permanente

campagne. Zorg dat je gedurende alle vier de jaren zichtbaar en aanspreekbaar bent en niet alleen in verkiezingstijd. Blijf communiceren, dus laat je inwoners weten wat je doet en waarvoor. Laat ze weten waar en hoe je met ze in gesprek gaat, bijvoorbeeld middels klankbordgroepen. Stuur persberichten en sociale mediaberichten na bezoeken. Laat zien wat je bereikt hebt, in de gemeenteraad maar ook daarbuiten. Kortom: laat zien dat je er voor je inwoners bent, dan zijn zij er tijdens de verkiezingen ook voor jou!”

Uitnodiging

“In de zoektocht naar herkenbare christelijke politiek ligt de uitdaging in de balans tussen confrontatie en toenadering”, schreef Dico Baars onlangs in het Nederlands Dagblad. Hij vatte daarmee treffend de discussie samen die uw Wetenschappelijk Instituut zocht rondom ‘tegendraadse christelijke politiek’.

Er is veel goeds in onze tijd, het is mooi om dat te erkennen. Maar soms is onze samenleving – waar wij trouwens actief deel van uitmaken – ver weg van hoe God het bedoeld heeft. Hoe weinig plezant dat ook is, het is goed om dat gewoon te blijven benoemen.

In het zoeken naar balans tussen ‘confrontatie’ en ‘toenadering’ is in onze partij de afgelopen jaren wel het een en ander veranderd. Hoe lang is het geleden dat een lijsttrekker kon struikelen over een zondags ijsje? Hoe lang is het geleden dat we in ons verkiezingsprogramma’s voorstelden om grondwettelijk vast te leggen dat de overheid ‘God publiek moet eren’? Vijftien jaar, beste mensen. En een beetje reflectie daarop kan geen kwaad lijkt me.

Elkaar te bevragen over de balans tussen ‘toenadering’ en ‘confrontatie’ is een relevante en waardevolle bezigheid. Met oprechte dankbaarheid constateer ik dat onze volksvertegenwoordigers, ook ten tijde van regeringsdeelname, niet weglopen voor zo’n fundamenteel debat.

Ook het Wetenschappelijk Instituut moet dat debat aan durven gaan. Dico Baars vroeg ons of we ‘confrontatie’ en ‘toenadering’ niet tegen elkaar aan het uitspelen waren. Eerder hielden Bjorn Lous en Gerben Bosscha ons in *Groen* voor zelf veel te veel mee te gaan in de denkkaders van het neoliberalisme. Ik zeg daar maar even niets op terug; soms is het goed over kritiek gewoon na te denken.

De afgelopen maanden mochten wij werken aan een herformulering van de partijbegin-selen. Ook daarvoor geldt: we kiezen onze woorden soms net iets anders dan pakweg vijftien jaar geleden. De tekst kwam tot stand in vele gesprekken, met collega’s, partijleden en kiezers. En het ging daarbij vaak over de balans tussen ‘confrontatie’ en ‘toenadering’. Soms waren gesprekken scherp en verwarrend. Juist dan waren ze verrijkend. En ja, dat mag u lezen als een uitnodiging.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Ja.

Eigenlijk begint de collegevorming al tijdens de verkiezingen. Door uitspraken over elkaar, contact zoeken of juist afhouden, met als ultieme vorm daarvan het elkaar publiekelijk uitsluiten. In Rotterdam was dat ook aan de orde. Met de opkomst van nieuwe partijen Denk, PVV en 50Plus werden bestaande partijen uitgedaagd zich tot deze nieuwkomers te verhouden. Er kunnen redenen zijn het gesprek met anderen niet aan te gaan.

Laten we specifiek kijken naar de PVV in Rotterdam. Het duurde even, maar uiteindelijk was er ook in Rotterdam een lijsttrekker en – in lijn met de landelijke traditie – een programma op één A4. De blikvangers daarin: verbod op Islam, geen enkele opvang voor vluchtelingen en statushouders en afzetten van de 'Marokkaanse moslimsalafistische' burgemeester. Best heftig, maar niet verassend als je de landelijke PVV kent. Als vervolgens die teksten ook krachtig worden herhaald in de debatten dan is het voor mij duidelijk: met zo'n partij ga je niet onderhandelen over een college-akkoord. Is een dergelijk uitsluiten ondemocratisch? Ik denk het niet.

Je trekt voor jezelf en voor je omgeving een eerlijke lijn. Je mag alles vinden en in de democratische rechtstaat mag elke mening een plek hebben in het debat. Maar op het gebied van structurele politieke samenwerking (wat het samen in een collegebootje stappen bij uitstek is) zijn er voor mij grenzen. En het eerbiedigen van de rechtstaat en haar grondrechten voor alle Nederlanders is er daar één van. De kiezer weet zo op voorhand waar hij aan toe is.

Je kunt zeggen: dergelijke punten zijn er toch lokaal uit te onderhandelen zodat de acceptabele zaken overblijven uit het PVV-programma, zoals betere zorg en meer veiligheid. Dat is kort gezegd erg naïef en niet realistisch. Daarbij speelt ook dat een lokale partij niet los te zien is van een landelijke partij, zeker bij een ondemocratische partij als de PVV. De bovengenoemde struikelpunten vormen juist het hart van deze partij, de reden waarom de partij bestaat en floreert. Het gaat dus niet om een aantal punten waar je minder blij mee bent (maar elkaar de ruimte gunt) maar de kern van het politieke programma. De angel, die er niet uitgaat zolang dat ook landelijk niet gebeurt.

Dus je kunt een partij accepteren maar op grond van de standpunten collegevorming op voorhand uitsluiten. Dat is eerlijk, duidelijk en realistisch.

AUTEUR Tjalling Vonk is fractievoorzitter van ChristenUnie/SGP in Rotterdam.

Maar.

Natuurlijk is een coalitie tussen ChristenUnie en bijvoorbeeld de PVV erg onwaarschijnlijk. En natuurlijk mag de verkiezingsstrijd op het scherpst van de snede worden gevoerd. Maar een andere partij bij voorbaat uitsluiten is ondemocratisch.

Ten eerste doe je hiermee de hoogmis van de democratie, de verkiezingen zelf, geen recht. Met het bij voorbaat uitsluiten van een andere partij zeg je tegen alle potentiële stemmers van de andere partij dat als het aan jou ligt, hun stem 'verloren' gaat. Je ontnemt de andere partij – en haar kiezers – namelijk de mogelijkheid om hun ideeën te realiseren. Als dat aanhoudt, werkt dat ongelijkheid en elitisme in de hand.

Ten tweede gaat er van uitsluiten een verkeerde symbolische waarde uit. Het bij voorbaat uitsluiten van een ander betekent dat je iemands bijdrage aan het politieke debat zo weinig serieus neemt, dat je niet de moeite wilt nemen daarover te onderhandelen. Daarmee plaats je de ander buiten de politieke orde en ontsla je jezelf zogenaamd van de plicht met die ander in gesprek te blijven. Dat doet de democratie geen recht, want dat is een politieke vorm die juist gericht is op vrijheid en gelijkheid voor iedereen, hoe zeer je het ook met elkaar oneens bent.

Ten derde is de vraag welk doel uitsluiten precies dient. De kiezer weet ook wel dat samenwerking tussen hele verschillende partijen zeer onwaarschijnlijk is. Hij maakt echter een eigen afweging. Als partijen elkaar vooraf toch uitsluiten lijkt dat eerder een rituele dans van morele zelfverheffing. Niet voor niets volgt na het eerste schaap vaak een hele trits anderen die eenzelfde partij ook uitsluiten. Niemand wil aan de 'verkeerde' kant staan. Als het echt om de standpunten van de ander gaat, val die dan inhoudelijk aan. Door de tegenstelling al te veel in morele termen te benoemen, verdwijnt de gemeenschapsfunctie van politiek naar de achtergrond en verwordt politiek tot 'kijk-mij-eens-toneel'.

Democratie gaat over goede manieren. Ze zou het beste van onze politieke gemeenschap (de stad, het land) moeten laten zien. Het gaat tenslotte om onze 'familiecultuur'. Zelfs voor een verre neef die hele nare dingen heeft gezegd over gasten in jouw huis, moet toenadering mogelijk zijn. De mogelijkheid daartoe moet althans altijd openblijven. Door al vóór zo'n gesprek allerlei voorwaarden te stellen of zelfs te zeggen dat verzoening niet mogelijk is, neem je de ander niet serieus. Dat is niet alleen slecht voor de onderlinge verhoudingen; het slaat ook een modderfiguur voor de familie als geheel.

AUTEUR Lambert Pasterkamp is onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

De goede gemeenschap: katholiek denken over politiek en maatschappij

Paus Franciscus tussen de vluchtelingen op Lampedusa. Dit beeld maakt de oproep van de paus om oog te hebben voor de kwetsbare naaste treffend concreet. Die oproep verwoordt de kern van het katholiek sociaal denken. Die denktraditie, die al zo oud is als de Rooms-Katholieke Kerk zelf, staat centraal in de bundel *De goede gemeenschap*.

Dertien auteurs brachten het katholiek-sociale denken in deze bundel tot leven. Centraal in dit denken staat de oproep om met liefde om te gaan met je medemens en de schepping: een mens is niet geïsoleerd, maar staat altijd in relatie tot anderen – en dat doet een appel op een ieder. De katholieke traditie heeft speciale aandacht voor de armen, en kent sterke pleidooien voor herverdeling van rijkdom. Ze bekijkt andere religies, jodendom en islam voorop, met een positieve blik. Katholiek-sociaal denken is genuanceerd, maar kan ook radicaal zijn waar het gaat om ecologie en de ethiek rondom leven en dood.

Al die schakeringen krijgen in deze bundel een plek. De hoofdstukken vormen een toegankelijke introductie voor iedereen die meer wil weten over deze veelzijdige traditie. Vier dubbelinterviews met een protestant en een katholiek zorgen daarnaast voor debat en reflectie. Zo vertellen onder anderen bisschop Gerard de Korte, journalist Anton de Wit en ChristenUnie-leider Gert-Jan Segers over hoe ze zich tot het katholiek sociaal denken verhouden.

Als donateur van het WI kunt u *De goede gemeenschap* gratis aanvragen via wi.christenunie.nl. (Let op: als u automatisch onze boeken ontvangt, hoeft u dit boek niet apart aan te vragen.) Voor niet-donateurs is *De goede gemeenschap* vanaf 1 juni voor € 22,50 verkrijgbaar in onze webshop.

Agenda.

29 september

Warmlopen voor de raad deel 1, Zwolle en Gouda
christenunie.nl/opleiding/warmlopendvoorderaad

Tot en met 30 september

Solliciteren naar een plaats in de Masterclass christelijk-sociaal denken en doen
christenunie.nl/masterclass

17 september

Het hart van de ChristenUnie
voor kandidaten statenverkiezingen, Gorinchem en Zuidhorn
christenunie.nl/opleiding/hethartvandechristenunie

17 november

Partijcongres

Noten.

p 24-27

1. H. Nauta, (18 mei 2018). Ontwikkelingshulp moet voortaan migratie en terreur voorkomen. Trouw
2. Zie: donortracker.org/country/eu waar bij de zesde vraag de officiële en werkelijke verhouding tussen NGO's en multilaterale organisaties behandeld.
3. B. van Paassen, (23 mei 2018). Verdienen aan de SDGs staat centraal in nota Kaag.
www.hetnieuwe.viceversaonline.nl/geen-categorie/verdienen-aan-sdgs-staat-centraal-nota-kaag
4. Tweede Kamerlid Voordewind was al eerder kritisch over de relatie tussen hulp en handel in de motie Hulp, handel en investeringen, Kamerstuk 33 625, nr. 14 en in een opiniestuk n.a.v. het beleid van oud-minister Ploumen: J. Voordewind en W. Langendoen, (1 mei 2013). Handel voor de allerarmsten geen wondermiddel. Reformatorisch Dagblad.
5. N. Righton en F. Hendrickx, (18 mei 2018). Nederlands ontwikkelingsgeld voortaan naar instabiele regio's nabij Europa. De Volkskrant.
6. Zie: <https://www.christenunie.nl/standpunt/ontwikkelingssamenwerking>

p 28-33

1. ChristenUnie, (2016). Hoopvol realistisch. Voorstellen voor een samenleving met toekomst. Verkiezingsprogramma 2017-2021.
2. De meest recente *assessmentreports* zijn te vinden via <https://www.ipcc.ch/report/ar5>
3. Te vinden via www.climateactiontracker.org
4. J. Delbeke, en P. Vis, (ed.) (2015). *EU Climate Policy Explained*, Oxon: Routledge.
5. ChristenUnie, (2016). Hoopvol realistisch. Voorstellen voor een samenleving met toekomst. Verkiezingsprogramma 2017-2021, p. 89: "De praktijk leert echter dat zodra "Brussel" zich ergens mee bemoeit, ze niet meer los laat"
6. Zie: https://ec.europa.eu/commission/priorities/energy-union-and-climate_en

p 34-39

1. Mattheüs 22: 16-21 NBV.
2. Romeinen 13:7 NBV.
3. Lukas 12:48 NBV.
4. A. Johansson, Ø. B. Skeie, S. Sorbe and C. Menon, (2016). *Tax planning by multinational firms: firm-level evidence from a crosscountry database*. economics departments working papers no. 1355.
5. Europese Commissie. (21 maart 2018). *Fact Sheet Questions and Answers on a Fair and Efficient Tax System in the EU for the Digital Single Market*.
6. Artikel 113, 115, Verdrag betreffende de Werking van de Europese Unie.
7. *Samenwerking JA, Superstaat NEE*. Verkiezingsprogramma ChristenUnie en SGP 2014-2019, p6.
8. 2017/18, 21 501-20, Nr. 1293.
9. P. Blenkinsop (21 maart 2018). EU proposes online turnover tax for big tech firms. *Reuters*.
10. M. de Rooy en A. Brands (5 december 2018). Nederland ligt nog altijd dwars bij EU-aanpak belastingontwijking. NOS.
11. Vrij naar Dienstbaarheid, *Vrijheid, Duurzaamheid* (2011), p14: "Europese samenwerking moet zich richten op de bevordering van publieke gerechtigheid, zowel binnen de Europese Unie als in de rest van de wereld"

p 40-43

1. Voorbeelden van ingewikkelde samenwerkingen: EPP met Forza Italia (Berlusconi/Alessandra Mussolini) en ook Fidesz (Hongarije) wordt bekritiseerd. S&D met SMER (Slowakije), ALDE met MRF (Bulgarije), de Groenen met de Catalaanse nationalistes, GUE/NGL met diverse communistische partijen. Fracties rechts van de ECR (EFDD en ENF) hebben een groot aantal rechts-populisten of rechts-extremisten in hun gelederen.

p 50-51

1. Andere publicaties over dit thema door Rijkema zijn de heruitgave van de oratie van George van de Bergh over de omgang met antidemocratische partijen (2014) en zijn knappe proefschrift Weerbare democratie (2015).

p 78-83

1. Zie: CBS, (18-12-2014). Vermogen van huishoudens fors gedaald.
2. Zie: Oxfam Novib, (2018). Reward Work, Not Wealth.
3. Zie: M. de Rijk, (2018). En de winnaar is... het bedrijfsleven. De Groene Amsterdammer 142(5).
4. B. Jacobs, (7 september 2017). Fundamentele herziening van belastingen op kapitaalinkomen. ESB 102:(4753). Zie ook: CPB Policy Brief Een meer uniforme belasting van kapitaalinkomen, september 2015.
5. Zie M. Schuller & P. Mills, (2012.). After Capitalism, Rethinking Economic Relationships. Jubilee Centre.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 2, nr. 2, juni 2018.
Oplage: 5.900 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij derde nummer: 13 juli 2018.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2018:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2019 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2018 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

'De Europese ziel is volgens Franciscus een christelijk humanisme dat het nooit om zichzelf als idee of cultuur te doen is, maar de menselijke waardigheid als zijn politieke centrum heeft. Die waardigheid is het meest kwetsbare symbool, en wordt als zodanig ook telkens weer geschaad.'

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*Interview met
Ellen ter Gast:
'Betere mensen?'*

Pagina 20

*Hoe voer je een
discussie over
medisch-ethische
kwesties?*

Pagina 32

*'Met mij
gaat het ook
niet zo goed'*

Pagina 50

Gentech:
betere mensen?

Groen is een uitgave van

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 **Maakbaar embryo?**
Door René Franssen
- 14 **'Operatie Supermens' wordt een mislukking**
Door Reinier Sonneveld
- 19 **Voor God spelen**
Column door Frank Bosman
- 20 **Betere mensen?**
Interview met Ellen ter Gast
- 26 **CRISPR-Cas, nieuwe ontwikkelingen, nieuwe vragen**
Door Vincent Kirkels
- 32 **Hoe voer je een discussie over medisch-ethische kwesties?**
Door Maarten Verkerk

Boeken.

- 41 Recensies

Actueel.

- 50 **'Met mij gaat het ook niet zo goed'**
Door Robert van Putten
 - 55 **Vaderlandsliefde moet wel van twee kanten komen**
Column door Wouter Beekers
 - 56 **Risico = kans x impact x blootstelling**
Door Wilhelm Kolkman
 - 62 **Immigratie, islam en integratie**
Tweegesprek met Jesse de Haan en Mart Keuning
 - 68 **Ja/ maar: afschaffen dividendbelasting**
Door Reinier Mulder en Rob Jonkman
-

CRISPR-Cas

“Mijn droom is dat we anders gaan aankijken tegen mens-zijn. Dat we niet langer ons hele leven aan ons DNA vastzitten.” Aan het woord is de jonge Amerikaanse wetenschapper Josiah Zayner, in de documentaire *Dokteren met DNA*. Daarmee zitten we middenin het onderwerp van deze *Groen*: CRISPR-Cas, een booming gentechnologie waardoor we kunnen knippen, plakken en repareren in ons DNA. En die ons voor indringende vragen stelt.

In Psalm 8 staat het heel puntig: we zijn bijna goddelijk gemaakt en God heeft alles aan onze voeten gelegd. Het voor-God-spelen zit als het ware in onze genen. Dat brengt ongekeerde mogelijkheden met zich mee, die we in een techniek als CRISPR-Cas tot uitdrukking zien komen. Is het aanwenden van zo'n techniek een manier van heel-maken en zo een uiting van Gods Koninkrijk, vragen sommigen zich af. Of is het juist uitdrukking van de diepste verleiding, die we zowel in Eden als in Babel pregnant aan het licht zien komen: de mens wil zijn plaats onder God niet kennen.

De theologen-ethici die ik hierover las, gaan geen van allen in op het voor-God-spelen. Ze wijzen daarentegen op wat ik maar de achterkant van ontwikkelingen als CRISPR-Cas noem. Ze vragen zich bijvoorbeeld af hoe zulke technieken ons denken over lijden, onvolkomenheid en gemeenschap beïnvloeden. De Amerikaanse theoloog Stanley Hauerwas stelt bijvoorbeeld dat een christen *out of control* leert leven, in het vertrouwen dat die controle, hoewel zo vaak onzichtbaar, in Gods handen ligt. Hij stelt ook dat dit alleen kan als er in onze wereld een kerk is, die in gemeenschap leert het lijden te dragen. Anderen wijzen op ons soms smalle denken over mensen met een ander lichaam dan de norm. Wat wij zien als een beperking, blijkt vaak genoeg een toegang tot God, voor henzelf of anderen.

Het is echter precair om met zulke redeneringen aan te komen bij iemand die zich wel degelijk beperkt voelt of lijdt. Laten we daarom als samenleving oog hebben voor de impact van hun lijden. En laten we ook oog hebben voor de effecten die nieuwe medische technieken hebben op ons samenleven. In deze *Groen* geven we daarvoor een voorzet.

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen rond gentech

Maakbaar embryo?

Het embryo is sinds de eerste reageerbuisbevruchting, veertig jaar geleden, niet langer een ongezien begin van het leven. Onder de microscoop is het toegankelijk voor wie het wil beoordelen of aanpassen. De laatste tijd volgen ontwikkelingen elkaar snel op. Het embryo is maakbaar geworden en dat zorgt voor nieuwe vragen. De wetenschappers die de nieuwe technieken hebben ontwikkeld, vragen zelf nadrukkelijk om een brede maatschappelijke discussie en kabinet-Rutte III wil die discussie stimuleren. Daarom een overzicht van wat sinds kort kan en van wat ons staat te wachten met daarbij een korte bespreking van de ethische dilemma's die de nieuwe ontwikkelingen oproepen. Hoe ver mogen we gaan bij het ingrijpen in de menselijke voortplanting? Achtereenvolgens behandel ik ontwikkelingen rond CRISPR-Cas, celkerntransplantatie en stamceltoepassingen.

Door René Fransen

CRISPR-Cas | De mogelijkheid om genetisch materiaal in cellen aan te passen werd geïntroduceerd in de jaren tachtig, net voor ivf. De daarna ontwikkelde technieken hebben forse nadelen. Het daarmee aanpassen van genetisch materiaal is doorgaans weinig precies. Dat remt de toepassing van bijvoorbeeld gentherapie bij mensen. Ook is het daarmee tijdrovend en duur om genetisch aangepaste planten of dieren te maken.

Sinds 2013 bestaat er een techniek die veel preciezer en efficiënter is, met de naam CRISPR-Cas. Deze techniek is te vergelijken met de 'zoek-en-ervang' optie van een moderne tekstverwerker. Het veranderen van DNA is met deze methode veel sneller en goedkoper geworden. Door de grotere precisie is toepassing ervan bij de mens ook beter denkbaar. De eerste resultaten bij proefdieren zijn veelbelovend. Toepassing kan op twee manieren: somatisch (in gewone lichaamscellen) en in de germline (de geslachtscellen). In het eerste geval beperken de gevolgen van de aanpassing zich tot de behandelde cellen in het behandelde individu. Bij modificatie in de germline wordt de verandering doorgegeven aan volgende generaties. De gevolgen daarvan zijn dus veel groter en minder goed te overzien.

Met de CRISPR-Cas techniek is het ook mogelijk embryo's in een vroeg stadium te behandelen. De werkzame onderdelen van het systeem zijn namelijk relatief eenvoudig de cellen binnen te smokkelen, wat bij de klassieke technieken niet zo is. Het is nu dus in principe mogelijk om in één keer bij alle cellen van een pril embryo een genetisch defect te repareren, of om een gunstige mutatie aan te brengen.

Er zijn drie wetenschappelijke studies gepubliceerd over het behandelen van menselijke embryo's. De eerste resultaten laten zien dat het maken van aanpassingen mogelijk is, maar nog niet heel efficiënt verloopt. Bij een minderheid van de embryo's slaagt de procedure en ook dan is niet altijd in alle cellen van het embryo de gewenste DNA-verandering aangebracht.

Na de eerste publicatie over de behandeling van menselijke embryo's met CRISPR-Cas in 2015, is door de vakgroepen besloten tot een voorlopig moratorium op proeven met menselijke embryo's, waarna in allerijl een internationale conferentie werd georganiseerd. Op die conferentie is uitgesproken dat de techniek zeker niet te gebruiken is voor voortplanting, maar onderzoek met embryo's zou – mits goed gereguleerd – wel moeten kunnen. In 2017 kwam de National Academy of Sciences (VS) na een internationale consultatie met een rapport¹ dat aangaf onder welke voorwaarden het mogelijk zou kunnen zijn om menselijke embryo's genetisch te modificeren. Kort samengevat: de risico's moeten minimaal zijn en het moet gaan over genetische defecten die tot ernstige ziekten leiden.

AUTEUR
Dr. René Fransen is bioloog, schrijft over onderzoek in bèta-techniek voor de Rijksuniversiteit Groningen en is daarnaast freelance wetenschapsjournalist voor onder andere het *Nederlands Dagblad*.

SAMENVATTING
• Er wordt volop onderzoek gedaan naar gentechnieken met CRISPR-Cas, celkerntransplantatie en stamcellen.

• De ontwikkelingen leveren nieuwe mogelijkheden voor het behandelen van erfelijke ziekten op.

• Ook ontstaan nieuwe vragen over de toepassingen van gentech. Bijvoorbeeld: mogen we het DNA van ons nageslacht aanpassen?

Overwegingen bij CRISPR-Cas | Om de genetische reparatie van embryo's mogelijk te maken, zullen er grote aantallen experimenten moeten worden uitgevoerd met menselijke embryo's. Hoewel de CRISPR-Cas technologie heel nauwkeurig is, kan het reparatiemechanisme onbedoeld het DNA beschadigen. Alle betrokken beroepsgroepen zijn het er over eens dat de veiligheid moet zijn aangetoond voordat de techniek mag worden gebruikt.

Maar er is meer dan alleen de veiligheid. Bij het genetisch aanpassen van embryo's kiezen de ouders gedeeltelijk de genetische opbouw van hun nageslacht en dat van de daarop volgende generaties. Er is dus geen 'informed consent' van het individu bij wie de genetische veranderingen zijn aangebracht.

Verder stellen de huidige richtlijnen dat alleen ernstige aandoeningen op deze manier behandeld mogen worden. De vraag is echter waar de grenzen liggen als er nieuwe mogelijkheden ontstaan. Twee Britten, beiden doof, hoopten op een doof kind en vochten daarom, tevergeefs, de wet aan waarin staat dat bij embryoselectie automatisch het embryo met de erfelijke afwijking wordt vernietigd.² De vragen die deze casus oproept, over de wenselijkheid van invloed van ouders op hun nageslacht, spelen ook bij sommige toepassingen van CRISPR-Cas. Is de vervolgstap, een gezond embryo op verzoek doof maken, denkbaar? Wat betekent dat voor ideeën over gezondheid en onze verantwoordelijkheid daarvoor? Bij een van de experimenten met menselijke embryo's is een mutatie aangebracht die de drager ongevoelig maakt voor het aidsvirus. Is dat het bestrijden van een ernstige aandoening, of een staaltje mensverbetering?

Celkerntransplantatie: drie-ouder-embryo | Cellen van alle dieren en planten

bevatten energiefabriekjes, de 'mitochondriën'. Deze aparte 'orgaantjes' in de cel zijn uniek, omdat ze eigen DNA bevatten. Schadelijke mutaties in het DNA van mitochondriën kunnen zorgen voor ernstige stofwisselingsziekten. Nu is het zo dat de energiefabriekjes van moeder op kind overgaan: de eicel bevat mitochondriën van de moeder, terwijl de zaadcel nauwelijks mitochondriën bevat.

Daarom is de volgende oplossing voor mitochondriale ziekten ontwikkeld: uit een gedoneerde eicel wordt de celkern (met DNA van de donor) verwijderd. Daarna wordt in de donoreicel de celkern van een eicel van de wensmoeder geplaatst. Zo ontstaat weer een complete eicel die dan met zaadcellen van de vader wordt bevrucht. Het embryo heeft het kern-DNA van de wensmoeder en de vader en de mitochondriën (met ook een beetje DNA) van de donor. Er zijn dus genetisch drie personen bij betrokken. De techniek is in enkele landen toegestaan, bijvoorbeeld in Groot-Brittannië. In Mexico en Oekraïne is de techniek toegepast, er zijn nu dus ook daadwerkelijk drie-ouder-kinderen.

Overwegingen bij celkerntransplantatie
De gevolgen van celkerntransplantatie bij mensen zijn nog nauwelijks onderzocht. Het is mogelijk dat er met de celkern toch ook mitochondriën van de wensmoeder meekomen en het kan dan dat deze (met de schadelijke mutatie) na verloop van tijd de overhand krijgen in de cellen van het kind. De stofwisselingsziekte kan dan alsnog optreden.

Verder is dit een verandering die door eventuele dochters ook weer aan de volgende generatie wordt doorgegeven. Daarom is ervoor gepleit om met deze techniek alleen mannelijke embryo's te gebruiken voor implantatie bij de wensmoeder want dat beperkt het effect tot één generatie.

Ten slotte: het is lastig te voorspellen hoe kinderen die op deze manier zijn verwekt zullen reageren wanneer ze horen dat ze met donormateriaal zijn verwekt. Wat is hun relatie met de eiceldonor? In het licht van de vragen die kinderen die verwekt zijn via bijvoorbeeld een spermadonor nu stellen, kan dit ook voor de 'drie-ouderkinderen' een psychologische belasting zijn.

Stamcellen | Tot slot is er nog een ontwikkeling die indirect te maken heeft met embryo-onderzoek: het werken met stamcellen. Cellen in ons lichaam kunnen beperkt delen, na maximaal zo'n twintig delingen gaan ze dood. Stamcellen uitgezonderd, want die kunnen (bijna) eindeloos delen. In het lichaam zorgen stamcellen ervoor dat onze weefsels en organen zich een leven lang blijven herstellen en vernieuwen. Met stamcellen kan men in het laboratorium of in het lichaam van een patiënt weefsels en organen kweken of herstellen. Ze kunnen afkomstig zijn uit het eigen lichaam, of uit dat van een donor.

Stamcellen van embryo's hebben bepaalde voordelen ten opzichte van stamcellen van een (volwassen) donor. Embryonale stamcellen zijn niet of nauwelijks gespecialiseerd. Ze kunnen zich daarom ontwikkelen tot alle mogelijke weefsels en celtypen. Stamcellen van een donor (zelfs een zeer jonge donor) zijn gespecialiseerd en kunnen maar een beperkt aantal weefsels of celtypen vormen. Om embryonale stamcellen te krijgen, is het nodig een embryo uit elkaar te halen en dat maakt het gebruik van deze cellen ethisch problematisch.

Van huidcel naar embryo?

De zogeheten 'geïnduceerde pluripotente

stamcellen' vormen een alternatief voor onderzoek met embryonale stamcellen. Dit zijn gespecialiseerde cellen waarvan de specialisatie is teruggedraaid. Onderzoekers gebruiken hiervoor meestal cellen die gemakkelijk te verkrijgen zijn, zoals huidcellen. Ze krijgen eigenschappen die lijken op die van embryonale stamcellen en die er mogelijk mee samenvallen. In het kabinet-Rutte III is door de coalitiepartners afgesproken om extra in te zetten op dit alternatief.

Toch zitten er diverse haken en ogen aan het gebruik van geïnduceerde stamcellen. Zo rapporteerden wetenschappers begin 2017 dat in een kweekbakje met menselijke geïnduceerde stamcellen, spontaan een embryo-achtige structuur was ontstaan. Verschillende onderzoeksgroepen wisten met stamcellen van muizen een embryo te maken. Dat is ook logisch: hoe meer een stamcel lijkt op een embryonale stamcel, hoe groter de kans dat zo'n stamcel een embryo kan vormen.

Voor onderzoek met menselijke cellen ontstaat de vraag wanneer het leven nu eigenlijk begint. Het lijkt er sterk op dat dit kan zonder bevruchting. Als geïnduceerde menselijke stamcellen kunnen uitgroeien tot een embryo, zouden we die cellen dan als 'menselijk leven' moeten zien?

Mens-dier hybriden.

Ook is het mogelijk om (menselijke) stamcellen te combineren met een ontwikkelend dierlijk embryo. Dit gebeurt nu voor onderzoeksdoeleinden en zou een manier kunnen worden om reserveorganen te kweken. Wanneer je aan een pril varkensembryo menselijke stamcellen toevoegt, gaan die deel uitmaken van het embryo. Wanneer in de varkenscellen via genetische technieken het vermogen om een alvleesklier te vormen wordt uitgeschakeld, zullen de toegevoegde menselijke cellen

deze opengevallen plek innemen: ze maken een menselijke alvleesklier in het varken. Toepassingen zijn nog toekomstmuziek, maar er wordt onderzoek naar gedaan.

Organoïden

Het is mogelijk om stamcellen zo te kweken dat ze de functionele 3D-structuur en eigenschappen hebben van echte organen of weefsels. Omdat deze structuren geen bloedvaten bevatten, kunnen ze niet groter worden dan enkele millimeters. Voor onderzoek naar de werking van organen en weefsels zijn deze zogeheten 'organoïden' nu al zeer nuttig. Door ze te maken met (geïnduceerde) stamcellen van een patiënt, is het bovendien mogelijk om een ziekteverloop in zo'n organoïde te volgen en er medicijnen op te testen.

Met die techniek kun je ook hersenorganoïden maken. Een groep ethici stelde onlangs in het wetenschappelijke tijdschrift *Nature* dat in deze mini-hersenen vermoedelijk geen bewustzijn kan bestaan, maar dat we toch goed moeten nadenken over de gevolgen van het kweken van hersenen in een schaalpje.³

Daarnaast is het mogelijk om weefsel te kweken dat zorgt voor de aanmaak van zaadcellen of eicellen. In Japan lukte het wetenschappers om bij een muis van een huidcel een stamcel te maken en die stamcel weefsel te laten maken dat zaadcellen of eicellen maakt. De toepassing op mensen is er niet, maar het zou een optie kunnen worden voor iemand die zelf geen geslachtscellen kan maken. En op deze manier kan het technisch misschien mogelijk worden dat één persoon zichzelf kan voortplanten, door uit een huidcel zowel ei- als zaadcellen te laten ontstaan.⁴

Overwegingen bij stamcellen | Het gebruik van embryonale stamcellen is ethisch problematisch. Maar ook het 'ethisch alternatief', de geïnduceerde pluripotente stamcel, roept vragen op; fundamentele vragen over het wat het begin is van menselijk leven. Daarnaast zijn er mogelijke toepassingen van stamcellen, het maken van geslachtscellen uit een huidcel of het kweken van mini-hersenen, waarvan de consequenties doordacht moeten worden.

Tot slot | De geschetste ontwikkelingen roepen ethische en maatschappelijke vragen op. De geschiedenis leert dat wat ooit bedoeld was voor specifieke, ernstige gevallen, al snel gemeengoed wordt en zelfs als een recht gezien wordt. Denk aan de manier waarop ivf uitgroeide van een gerichte behandeling voor vrouwen met geblokkeerde eileiders tot een algemene behandeling voor onvruchtbaarheid, of denk aan het oprekken van de criteria voor euthanasie.

Tegelijkertijd is er een aantrekkelijk perspectief op een toekomst waarin embryo's zijn te genezen via genetische ingrepen of waarin we organen en weefsels kunnen herstellen met stamcellen. Het is nodig om vanuit een christelijk perspectief de in dit artikel benoemde mogelijke pijnpunten te doordenken. Een vraag die – opnieuw – doordacht moet worden, is wanneer het menselijk leven nu eigenlijk begint. Er zijn nog steeds goede argumenten om dat begin bij de bevruchting te leggen, maar het recente onderzoek stelt ons voor nieuwe vragen die we niet zomaar terzijde kunnen schuiven. De nieuwe technische ontwikkelingen rond embryo's en stamcellen nodigen uit tot een doordinking waarvoor, naast vakspecialisten, ook ethici en theologen nodig zijn.

Debat

Locatie

Domus Medica
Meracatorlaan 1200, Utrecht

Tijd

Van 14.00 tot 16.30 uur
inloop vanaf 13.30 uur

Gentechdebat

College en debat over kansen en risico's van gentechnologie

Ziekten wegnippen uit menselijk DNA: is dat zorg voor de schepping, of plaatsnemen op de stoel van de Schepper? Op vrijdagmiddag 12 oktober gaan we graag met u in debat over gentechnologie, na een college van René Fransen over de kansen die gentech biedt en risico's die ermee gepaard gaan.

De mensheid is gezegend met de medische wetenschap. Medicijnen verbeteren onze kwaliteit van leven en kunnen levens redden of verlengen. Gentechnologie lijkt in de toekomst bepaalde vormen van ernstig lijden zelfs te kunnen voorkomen. Het lijkt het ultieme medicijn: het verwijderen van ziekten uit onze genetische informatie. Maar deze nieuwe mogelijkheden stellen ons ook voor nieuwe belangrijke ethische vragen. Vragen over het begin van menselijk leven en over de ingewikkelde grens tussen medisch handelen en mensverbetering.

Tijdens het 'Gentechdebat' op vrijdag 12 oktober praat bioloog en wetenschaps-redacteur René Fransen u bij over de laatste ontwikkelingen. Hij beschrijft tijdens het college de mogelijkheden die gentechnologie biedt en mogelijk zal gaan bieden. Maar ook gaat hij in op bezwaren tegen de verschillende technieken. Hij borduurt daarin voort op het artikel dat hij schreef voor deze editie van *Groen*. Aansluitend gaat hij hierover in gesprek met ChristenUnie-Kamerlid Carla Dik-Faber. Wij nodigen u van harte uit aan dat gesprek deel te nemen.

Laat u tijdens het college op de hoogte brengen van de razendsnelle ontwikkelingen in de gentechnologie en ga in gesprek met dr. René Fransen en Carla Dik-Faber. Geef u op via wi.christenunie.nl/gentechnologie of de coupon onderaan bijgaande brief.

‘Operatie Supermens’ wordt een mislukking

‘Operatie Supermens’ werd het wel genoemd: de pogingen om de mens op te waarderen tot een nieuw wezen dat veel intelligenter, sterker en moreler is. En dat via genetische modificatie en versmelting met computertechnieken, waardoor we zogeheten ‘cyborgs’ worden. Inmiddels is de beweging die hierin gelooft groter dan ooit: post- of transhumanisten noemen ze zich en ze inspireren bepaald niet alleen zweverige types of tech-nerds. De vraag is hoe realistisch hun verwachtingen zijn en wat dit betekent voor christenen.

Door Reinier Sonneveld

Eerst maar of het überhaupt kan, een supermens creëren. We zullen de komende jaren een lange serie mediagenieke vindingen zien die suggereren van wel. Er zijn al enkele zeldzame genetische ziekten te genezen met CRISPR-Cas en dat worden er vast honderden. Doven krijgen al jaren implantaten waarmee ze hun gehoor terugkrijgen. Mensen met Parkinson hebben soms een klein naaldje in hun hersenen waarmee hun trillingen zijn te beheersen. De eerste tests zijn er die blinden laten zien; in zeer lage resolutie, maar toch.

We zijn dus al bezig met de genetische modificatie van mensen en de eerste ‘cyborgs’ lopen al rond. Wees niet verbaasd als blijkt dat er inmiddels menselijke klonen rondlopen – of rondkruipen wellicht nog, in China bijvoorbeeld. We zullen allerlei prachtige toekomstbeelden voorgeschoteld krijgen, inclusief de nodige enge, verontrustende en zelfs grappige voorbeelden: een glow-in-the-dark mens of iets dergelijks. Technisch is dat niet ondenkbaar; er moet maar in een of ander land waar de wetgeving achterloopt, iemand zo dwaas zijn.

De vraag is hoe ver dit zal gaan. Wat we nu zien en wat nog jaren doorgaat, betreft vooral het ‘laaghangende fruit’: de relatief eenvoudige problemen, zoals genetische ziekten waarbij een enkel gen betrokken is. Veel genetische ziekten, waaronder je ook veel soorten kanker kunt scharen, zijn echter veel complexer. Maar natuurlijk, er wordt hard gewerkt om ook die te kraken en er zullen nog schitterende, onvoorspelbare doorbraken komen.

Onbetaalbare problemen | Toch is er een diepe wetmatigheid die doet vermoeden dat het na de eerste spectaculaire resultaten, plotseling trager gaat en dat het onderzoek zelfs kan vastlopen.

Dat zien we momenteel gebeuren bij de zelfrijdende auto: die komt er waarschijnlijk wel, maar de ontwikkelingskosten zijn veel hoger dan geraamd en het onderzoek loopt jaren achter op de planning. Het punt is dat de eerste, zeg, negentig procent van de problemen relatief eenvoudig is op te lossen, zoals een stoplicht en verkeersborden herkennen en dergelijke, maar dat er dan een groep problemen komt die veel complexer is en waarvan men het bestaan niet eens vermoedde. Bij de zelfrijdende auto worstelen de ingenieurs nu met vragen als: wat doen we met tieners die net doen alsof ze plotseling gaan oversteken, puur om de computer te pesten? Van die vragen zijn er duizenden, zelden met ook maar het begin van een oplossing.

De diepere wetmatigheid hierachter is dat eenvoudige problemen, uiteraard, het eerst worden opgelost en dat we dus, naarmate de tijd vordert, stuiten op steeds ingewikkelder problemen, tot

AUTEUR
Reinier Sonneveld is theoloog en (scenario) schrijver. Hij publiceerde onlangs *Gids voor de laatste dagen*, waarin hij de technologische ontwikkelingen meetelt in een Bijbelse eschatologie.

we onvermijdelijk vastlopen in een categorie onoplosbare problemen – misschien niet eens principieel onoplosbaar, maar wel praktisch, omdat de resultaten in geen verhouding meer staan tot de hoeveelheid tijd, energie en kosten die nodig zijn. Dát er onoplosbare problemen zijn, betwisten maar weinigen, en de logica zegt dat we die steeds meer naderen.

Dat beginnen we momenteel te voelen. Een van de aanwijzingen is dat het aantal wetenschappers en ingenieurs elk jaar stijgt maar het aantal patenten en andere meetbare output per persoon evenredig daalt. Er gebeurt ontzettend veel, er worden nog steeds prachtige dingen bedacht en uitgevonden, maar het gaat steeds trager. Typerend is bijvoorbeeld dat de twee grote natuurwetenschappelijke ontdekkingen van de laatste jaren, die van het Higgs-deeltje en de zwaartekrachtgolven, gebaseerd waren op voorspellingen uit het midden van de vorige eeuw. Er is kennelijk een groot gat ontstaan tussen wat theoretisch bedacht kan worden en wat nog praktisch uitvoerbaar is.

Alles wijst erop dat dit met 'Operatie Supermens' gebeurt. Het gelijknamige alarmerende boek van Willem Ouweneel stamt al uit 1975 – bijna een halve eeuw verder is die gevreesde supermens er nog niet in het minst. Zeker, we zullen opwindende, enge, spectaculaire veranderingen zien. Honderden ziekten zullen we genezen. Maar meer? En of we ook kunnen verbeteren? Op diverse gebieden is het onderzoek al piepend tot stilstand gekomen, onbetaalbaar geworden, en zitten de wetenschappers al midden in de praktisch onoplosbare problemen.

De toestand op de Olympus | Een van hun diepste problemen is wat eigenlijk 'beter' is. Wat is 'super' in Supermens?

Veel ouders zien hun kind graag intelligent, maar is hoogbegaafd wel 'beter', gezien de vaak sociale problemen die deze kinderen hebben? Hoogbegaafdheid is in elk geval bepaald geen garantie op maatschappelijk succes. Zijn sterke spieren beter? Een goede conditie? Ja, misschien, maar die moeten getraind worden, net als slimme hersenen trouwens, en met sterkere spieren kun je ook effectiever iemand in elkaar slaan en met een goede conditie vervolgens sneller weggrennen. Om dan met die slimmere hersenen 'beter' te liegen tegen de politie.

'Moreler' dan, is een supermens dat? Dan ben ik erg benieuwd wiens moraal wordt geïmplementeerd. De moraal van Mark Zuckerberg, om eens iemand te noemen – ik vermoed dat hij dat zelf fantastisch vindt, maar weinig anderen het ermee eens zijn. De moraal van de Chinese president dan? Of een heel gehoorzame moraal misschien, zodat iedereen klakkeloos achter hem aanloopt? Als we erin slagen toekomstige generaties op genetisch niveau tot bepaald gedrag te dwingen, is de ontwerper van die moraal een soort god.

Dit zijn geen vragen die we kunnen oplossen door maar nóg slimmer na te denken. In zekere zin is het denkexperiment van Operatie Supermens al duizenden jaren geleden uitgevoerd in de mythen. We weten al lang waar dit op uitloopt. De oude Grieken vertellen over hun goden, toch een soort supermensen, die sterker en slimmer dan gewone mensen zijn en bovendien eeuwig leven. De resultaten van hun denkexperiment zijn ontluisierend: de Olympus is een grote soapserie met routineuze #MeToo-problemen. Er wordt aan de lopende band vreemdgegaan, verkracht, vermoord.

De kwestie is dat de meeste technologische ontwikkelingen de mens alleen

maar sterker maken – met hetzelfde hart. We blijven even rancuneus, hypergevoelig, trots als altijd, maar hebben alleen nog sterkere vuisten, een nog beter geheugen, een nog hardere kop. We zijn de mensen die we waren, maar met de middelen van goden. En zoals het gezegde gaat: macht corrumpeert, absolute macht corrumpeert absoluut. Wat dat oplevert, is al duizenden jaren geleden doordacht in de polytheïstische verhalen: want mochten we inderdaad supermensen worden, dan wordt het hier een soort Olympus.

Het veranderen van ons hart was altijd voorbestemd aan de opvoeders, de geestelijk leiders en onze eigen keuzes, waardoorheen God werkte, maar als we dat ook technologisch gaan beïnvloeden, op zoek naar de supermens die tevens zijn krachten kan beheersen, wordt dat een nachtmerrie. Want, zoals ik al aangaf: volgens wiens regels? Wie gaat erover in welke richting we dat gedrag gaan beïnvloeden?

Jezus als 'techneut' | Dus nee, alles wijst erop dat die supermens er niet komt, en mocht het toch in die richting gaan, dan moeten we dat tot het uiterste proberen te voorkomen. Daarmee brengen we zeer diepe intuïties tot uitdrukking, die de oude Grieken al hadden toen ze de diepste menselijke zonde *hybris* noemden, hoogmoed, en hoe de Bijbel de zondeval juist traceert als de verleiding om 'goddelijk' te worden – dát was de belofte waarmee de slang Adam en Eva overhaalde.

De enige gezonde verhouding is dat wij onszelf als beeld van God zien. Die metafoor is vrij letterlijk: bedoeld zijn de standbeelden die een koning overal in zijn rijk zette om zijn gebied aan te geven en zich er symbolisch te vertegenwoordigen. Christelijke denkers hebben dit theoretischer

uitgedrukt door te stellen dat we als mensen in zekere mate God vertegenwoordigen en deels in zijn eigenschappen participeren: God is de ware koning, maar wij delen in zijn taken en zijn Gods gouverneurs (of rentmeesters, in een meer bekende metafoor).

De cultuuroopdracht die we in Genesis 1 en 2 krijgen, gebruikt woorden die technologie veronderstellen: regeren, bewerken, verzorgen. Het ontwikkelen van de mogelijkheden die in de schepping zijn gegeven, hoort bij het goede leven dat God ons aanbiedt. Dat betekent dat we altijd al 'cyborgs' waren: een combinatie van mens en techniek. Maar er is een omslagpunt, waarop cultuur ontspoord en zich moet bekeren. De meest adequate bril is dan theologisch: technologie ontspoord als ze goddelijke trekken krijgt. Als mensen zich niet meer als vertegenwoordiger van God zien maar als god zelf.

Adam en Eva kunnen van alle vruchten eten en zo mogen wij zeer vergaand deze schepping onderzoeken, maar de ene boom waarvan ze af moesten blijven, was die waarbij ze zelf zouden bepalen wat goed en kwaad was om zich dan niet meer door iets hogers te laten corrigeren. De Bijbel heeft er geen enkele moeite mee dat er torens worden gebouwd – het is pas een probleem als die naar de hemel moeten reiken. Jezus zelf was een timmerman, 'teknoon' staat er in het Grieks, 'techneut' zou je het speels kunnen vertalen: onze Redder was techneut. Het werd pas een probleem toen hij, met dezelfde technieken als waarmee hij had gewerkt en schitterende producten had gemaakt – schaven, timmeren, zagen, enzovoorts – zelf werd doodgemarteld.

Autonome wapens | Alles gaat dan dus om de juiste hiërarchie, een gezonde

ordering van prioriteiten. Als christen kunnen we zeer ver meegaan in technologische en culturele ontwikkelingen – tot ze zich als een alternatief evangelie gaan gedragen en zichzelf goddelijke eigenschappen en mandaten gaan toekennen. Je kunt voorspellen, en we zien dat in feite al gebeuren, dat conservatieve geluiden als nadrukkelijk immoreel worden weggezet. Als eerste denk ik dan aan hoe opperatheïst Richard Dawkins onlangs iemand die een Down-kindje verwachtte per Twitter adviseerde: “*Abort it and try again. It would be immoral to bring it into the world if you have the choice.*” Er zullen de sentimenteelste beelden worden ingezet, bij voorkeur van ernstig zieke kindjes, om de bevolking moreel te vermurwen. Iedereen die technologie wil bijsturen, zal met de hoogste morele termen worden veroordeeld.

Als technologie theologisch wordt, laat het zich steeds minder gezeggen en corrigeren. Er is dan immers niets hogers meer. Het is geen ‘beeld van’ God meer, omdat de plek van God vacant is in een seculiere cultuur en iedereen trappelt om op de troon plaats te nemen. Dat zien we nu gebeuren. Het blijkt nauwelijks mogelijk ontwikkelingen tegen te houden. Denk aan het verschrikkelijkste wapen dat de menselijke geest heeft vorgebracht: de atoombom. Zeker, dankzij veel diplomatiek overleg zijn de aantallen afgenomen: we kunnen niet meer vijf, maar slechts vier keer de volledige aarde vernietigen. Maar de verspreiding gaat maar door, naar steeds kleinere en labielere regimes: inmiddels heeft Noord-Korea ze en Iran volgt waarschijnlijk snel.

Ontluisterend was de uitkomst van de oproep van vele duizenden experts in de robotica en de kunstmatige intelligentie: ze vroegen aan de veertig staten die momenteel autonome wapens ontwikkelen –

drones en tankjes die zelfstandig beslissen of ze iemand doden of niet – om hiermee te stoppen en geen van die veertig staten heeft ook maar het geringste veranderd. Als iemand weet wat er mis kan gaan zijn het die experts, maar de betreffende regeringen stoppen de vingers in de oren en willen er niet van weten.

We zijn tovenaarsleerlingen | Dat is typisch ‘theologisch’ gedrag, in die zin, dat blijkbaar de ontwikkeling zo belangrijk wordt geacht dat er geen correctie meer op denkbaar is. Dat is dan uiteraard exact het moment dat die correctie er moet komen. Als iets doet alsof het niet meer is bij te sturen, juist dan moet je het bijsturen. Als je iets niet meer kunt bevragen – bevrage het.

De taak van de politiek wordt steeds meer om rigoreus bepaalde vakgroepen, wetenschappers en ingenieurs terug te fluiten en aan banden te leggen. Dit is in eerste instantie immens impopulair, je zult voor van alles worden uitgemaakt, maar het is uit te leggen. In feite zijn de oude Griekse mythen waarin de goden zich als beesten gedragen al die uitleg en is vrijwel alle sciencefiction waarin technologie ontspooit een grote culturele voorbereiding op dergelijke maatregelen. Er zijn intern-christelijke argumenten, maar ook seculiere in overvloed.

Diep van binnen weten we als mensen dat we tovenaarsleerlingen zijn, dat we een immense, bijna magische kracht hebben gekregen en dat het elk moment uit de hand kan lopen. Onze roeping is dezelfde als duizenden jaren terug: beseffen dat we nog steeds leerlingen zijn van de Toveraar, dat niet alle magie veilig is in onze handen, en dat het pas werkelijk goed komt als de Toveraar terugkomt van zijn lange, lange reis.

Voor God spelen

‘Je mag niet voor God spelen,’ is wellicht het meest gehoorde argument van christenen tegen moderne medische technieken als genterapie, DNA-manipulatie en prenatale screening. En als christenen dit argument niet uitspreken, komt dat dikwijls omdat zij geleerd hebben hun religieuze bezwaren in seculiere woorden te vervatten. Een tactiek die ik overigens toejuich: niemand had de ChristenUnie in een kabinet willen hebben als we ons in de radzalen van Nederland net zo hadden gedragen als in onze kerken.

Niettemin is het niet-voor-God-spelen-argument nogal lek. In de aflevering *Best Friends Forever* (2005) van de satirische animatieserie *South Park*, overlijdt het kereltje Kenny door een auto-ongeluk. Overigens naar Gods wil, want Hij heeft Kenny in de hemel nodig in de strijd tegen Satan. Satan van zijn kant doet alles om de in coma liggende Kenny in leven te houden. En over Kenny’s hoofd vechten aanhangers van *pro life*, onder leiding van de duivel, en *pro choice*, onder leiding van Jezus, met elkaar.

Uiteindelijk realiseert Kyle, één van Kenny’s vrienden, zich wat er aan de hand is. En zonder het te weten voert hij Gods wil uit door te zeggen: ‘We speelden al voor God toen we Kenny aan de beademing legden’. En zo is het. Met elke bril, elke stok, elke gevulde kies, elke inenting, elke keizersnee spelen we voor God, grijpen we in in Zijn schepping. Bij genterapie, DNA-manipulatie en prenatale screening lijkt dat enorm, maar feitelijk zijn we al heel ver gegaan op deze weg.

Ik vind dat overigens een uitstekende zaak, ook als gelovige. God schiep de mens naar Zijn beeld en gelijkenis, als created co-creator, als geschapen medeschepper. Wij moeten gehoor geven aan onze goddelijke roeping, vanaf de schepping in onze ziel gebrand. Zoals de reclame van de Praxis ons onbewust voorhoudt: We zijn gemaakt om te creëren. Om wat stuk is, heel te maken. Om wat niet af is, mooi te maken. Om alles wat we bedenken, uit te voeren. Wij zijn immers gemaakt om te maken.

En zo zullen wij doen.

COLUMNIST Dr. Frank Bosman is cultuurtheoloog

Interview met Ellen ter Gast

Betere mensen?

“Nu kunnen we tatoeages zetten, straks versieren we onszelf met een staart”. In de Tegenlicht-aflevering *Dokteren met DNA* zag iemand het al helemaal zitten. Filosoof en bioloog Ellen ter Gast moet altijd een beetje zuchten van zulke voorstellingen van wat gentech vermag. Het zijn praktisch onuitvoerbaar ideeën die behoren tot het rijk van de sciencefiction. Waarover we het wel moeten hebben: over wat betere mensen zijn. Zijn ze mooier, slimmer, sterker?

Door Mirjam Kosten

Bent u blij met de ontdekking van CRISPR-Cas? | “Het is al sinds de jaren tachtig mogelijk om DNA in zoogdieren te veranderen. In vergelijking met de technieken die we hadden, is CRISPR-Cas trefzeker, relatief eenvoudig, efficiënter en goedkoper. Als bioloog vind ik het interessant omdat er veel nieuwe mogelijkheden zijn om onderzoek te doen, dingen te veranderen en DNA beter te begrijpen. Het is fascinerend hoe de natuur werkt en dat we DNA kunnen veranderen om zicht te krijgen op de mogelijkheden die er zijn om problemen aan te pakken. Als filosoof denk ik dat gentech iets zegt over wat leven is en hoe het werkt. Het feit dat wij DNA kunnen uitwisselen met dieren, zegt iets over soortgrenzen en over onze positie op deze aardkloot.”

Wat zijn mogelijk toepassingen van CRISPR-Cas? | “Het klassieke voorbeeld is de modificatie van de malariamug, zodat die mug minder effectief wordt in het verspreiden van malaria. Dat lijkt me een mooie toepassing. Voor de duidelijkheid: er is verschil tussen somatische- en kiembaangentherapie. Bij somatische toepassingen beïnvloedt je één individu, bij kiembaantoe toepassingen zijn de wijzigingen erfelijk. Somatische toepassingen van genetisch eenvoudige ziekten bij mensen worden wellicht een optie: stel je voor dat we bij iemand met suikerziekte de lichaamseigen cellen zo modificeren dat die weer insuline gaan aanmaken. Ook wordt er onderzoek gedaan naar het boosten van het immuunsysteem. Misschien dat straks iemand met het eigen immuunsysteem kankercellen beter zou kunnen aanvallen; dat zou geweldig zijn!”

En veranderingen in de kiembaan, om genetische ziekten uit te bannen? | “Om de kiembaan te veranderen, moet je bij een eencellig embryo DNA wijzigen. Ik vraag me echt af: welke gek wil zo'n experiment doen? Wie wil als eerste een kind baren dat eigenlijk een wetenschappelijk experiment is? De kans is best groot dat er schadelijke gevolgen zijn. Ik zou dat niet willen en ik kan me niet voorstellen dat iemand dat wel zou willen. Ook een gentechbaby is een mens als wij, een kind is geen experiment. Maar er is nog iets als het gaat om erfelijke ziektes uitbannen. Het kan alleen bij ziektes die genetisch eenvoudig in elkaar steken. De meeste ziektes worden veroorzaakt door meerdere genen die we niet tegelijk aan kunnen pakken. Het is niet dat we er niet slim genoeg voor zijn; het is biologisch te complex. En dan denk ik: waarom zou je modificeren als je ook kunt selecteren? Simpele defecten kun je ook uitbannen door je selectief niet voort te

PERSONALIA
Dr. Ellen ter Gast is medisch bioloog en filosoof. Ze schreef *De Dappere kijker. Waarom Netflix ons meer te bieden heeft dan Kant* (2018).

planten als je drager van een bepaald gen bent. Dat vind ik wat cru, dus dan zou ik zeggen: doe pre-implantatiediagnostiek. Anders biedt je een *hightech solution* met heel veel risico's waar een heel simpele andere oplossing voor is. In Europa zie ik daarom genetische modificatie van embryo's absoluut niet gebeuren. Het is te gevaarlijk, en er is een goedkoper en veiliger alternatief. Los daarvan, het gaat tegen alle mensenrechten in. Dat embryo kan immers zelf niet kiezen.”

De Engelse bio-ethicus John Harris zegt: “mensverbetering is een verplichting”. Misschien zijn de technieken ervoor straks beschikbaar. Hoe ziet u dat? | “Harris betoogt: we willen altijd al slimmer, sterker en beter worden. Dat is waarom we onze kinderen naar school sturen. Dat is wat we willen en als we dat met techniek kunnen bereiken, is dat alleen maar goed. Ik vind dat heel slordig gedacht. Allereerst: biologisch is het allemaal niet zo simpel. Intelligentie zit niet op maar één gen dat je aan kunt passen en heeft ook met opvoeding en het trainen van de hersenen te maken. Maar er is nog iets anders dat me dwarszit aan dit soort theorieën. Het gaat altijd over betere mensen. Maar ze vergeten eerst de belangrijkste vraag te stellen: wat is een betere mens? Slimmer, sterker, mooier? Daar ben ik het niet mee eens. Zullen we het dan eerst even hebben over wat een betere mens is? Daarna kun je je afvragen of gentechnologie ons daarbij kan helpen. Om eerlijk te zijn: ik denk het niet. Wat mij betreft is een betere mens: aardiger, loyaler, niet gewelddadig. Een betere mens in mijn ogen – ik ben geen christen – is een vredelievend mens die niet de hele tijd in de spiegel staat te kijken; iemand die om zich heen kijkt, geen ruzie maakt,

met mate leeft en zich verantwoord voortplant. Ik noem maar wat dingen. In Harris' verhaal kom ik die eigenschappen niet tegen.”

Een gezondere mens dan, is dat niet nastrevenswaardig? | “We zijn al steeds gezonder en dat heeft voor tachtig procent met lifestyle te maken: gezonder eten en meer bewegen. De gemiddelde leeftijd is in honderd jaar met twintig jaar toegenomen. Dat komt niet door genetica, maar door betere hygiëne en het Rijksvaccinatieprogramma.”

Gentech helpt ons dus niet bij het bereiken van perfectie? | “Wat is dat dan, perfectie? Perfecte mensen zijn saai wat mij betreft. We willen onszelf verbeteren, hoor je vaak. Prima, ik heb dat gedaan. Als je mijn twee dochters ziet, dan zou je echt zeggen: jij hebt jezelf verbeterd. Ze zijn perfect, het zijn mijn kinderen en daarom de leukste van de wereld. Ik zeg dat objectief en hoop dat iedere ouder dat van zijn kind zegt. De leukste kat? Woont bij mij in huis. De leukste boot? Die heb ik. En waarom is dat? Omdat ze van mij zijn, het zit in de verbinding! Kan genterapie daarin wat veranderen? Nee. Iemand vroeg me pas: maar als je nu een kind met blauwe ogen wilt? Ik kan me sowieso niet voorstellen dat je dat belangrijk vindt. En als je dat wel vindt, moet je maar een beetje opletten bij het selecteren van je partner en gaan daten in Zweden. Veel mensen zijn geobsedeerd door uiterlijk. Daarvoor hebben we de mode-industrie en Photoshop. En als die obsessie nog verder gaat, heb je een psychisch probleem en raad ik je aan om naar een therapeut te gaan en om Instagram van je telefoon halen. Accepteer jezelf; gentech is hiervoor niet bedoeld.”

Stel dat agressie op één gen zat en dat we het uit konden zetten. | “Door iets in het drinkwater te doen? Dat is manipulatie, daar ben ik geen voorstander van. Grote revoluties zitten niet in de techniek maar in hoe we denken en hoe we ons gedragen. Dat kun je niet met een pilletje of spuitje aanpassen. Ik houd niet van de *easy quickfix*; dat is luiheid in het echt willen aanpakken van problemen. Bovendien: gaan we mensen aan systemen aanpassen of moeten we ook systemen tegen het licht houden? Over systemen gesproken, met somatische genterapie beïnvloed je de evolutie altijd op een negatieve manier. De imperfecte mens wordt weer opgelapt, met plastische chirurgie, een brilletje, een gehoorapparaat en straks gentech. De druk op de genen neemt daardoor af en je krijgt, genetisch gezien, een mindere populatie. De mens is wat dat betreft de meest gemankeerde diersoort op aarde. In het oerwoud zie je alleen perfecte exemplaren rondlopen. Maar mensen hebben die evolutie weten te omzeilen met hulpmiddelen. Als er geen brillen bestonden, zou de populatie uiteindelijk beter zien.”

Het heeft toch wel wat, mensen met brillen? | “Zeker. En het laat zien: we zijn niet alleen een biologisch wezen maar ook een cultuurwezen dat apparaten kan maken.”

We hebben CRISPR-Cas. Moet daar een maatschappelijke discussie over komen? Hoe vindt zo'n discussie plaats? “Die discussie over de inzet van de CRISPR-Cas technologie moet per specifieke toepassing apart gevoerd worden. Er is verschil of je het gaat toepassen in een laboratorium of daarbuiten. Per geval

zijn er andere risico's en andere belangen. Wie zijn de belanghebbenden van de techniek? Gaat deze techniek leiden tot een tweedeling in de samenleving? Als het over de agrarische sector gaat: kunnen alle boeren die producten betalen of ontstaat er een monopolie? Wie gaat profiteren, wie maakt winst? Hoe beïnvloedt iets het milieu, hoe is de verdeling van voor- en nadelen? De techniek *an sich* is niet de vraag, maar de toepassing, die moeten we doordenken. Dat zijn vragen voor experts. Dat gesprek blijft ook bezig want het kan goed zijn dan we over vier jaar door een gebeurtenis anders over iets denken dan nu.”

Waar komt het publieke debat dan om de hoek kijken? | “Als ik het met mensen over thema's als gentech heb, hebben ze meestal geen idee. Er is nauwelijks publiek debat. Toch is het wel belangrijk dat we het hierover hebben en dat begint met goed biologieonderwijs. Mensen weten echt weinig over biologie, over de werking van hun eigen lichaam. Je moet toch weten hoe het werkt en wat het verschil is tussen een virus en een bacterie? Dan vind ik biologie net iets belangrijker dan Duits. Niet heel Nederland hoeft mee te denken bij elke specifieke toepassing, maar we moeten wel in gesprek blijven over wat betere mensen zijn, over wat perfectie is. Als we die onderwerpen in het publieke debat bespreken, is dat winst. Nu gaan debatten over gentech te vaak over science fiction.”

In het nadenken over medische ethiek wordt het debat vaak tussen christenen en niet-christenen gevoerd. Kan dat beter? | “Vaak gaat het gesprek daardoor niet de diepte in, blijven debatten aan de

buitenkant gevoerd worden. Het creëert een tegenstelling: de christenen zijn goed en tegen en de niet-christenen blijkaar fout en voor.”

Of: christenen zijn ouderwets en tegen. Dat hoor ik misschien vaker. | “Ook dat hoor je. Maar met die tegenstellingen zijn we nodeloos aan het polariseren. Wat we dan niet doen, is vragen waarom bepaalde waarden zo belangrijk voor de ander zijn. Ik vind dat het debat goed gevoerd moet worden. Dus niet: ‘Ik ben christen, dus...’. Of: ‘Ik heb gelezen in de Bijbel, dus...’. Nee, leg me dan uit waarom je overtuigd christen bent. Het gaat er mij niet om dat je elke dag in de Bijbel leest, maar dat je kunt uitleggen waarom je dat een goed boek vindt, en waarom je het eens bent met God. In zo'n gesprek zal je tot de verrassende conclusie komen dat ik de dingen die jij belangrijk vindt, ook belangrijk vind. Alleen heb ik ze niet van God, maar om een andere reden zo bedacht. Het debat polariseert anders onnodig en blijft aan de oppervlakte.”

Wat geeft u de ChristenUnie mee op het thema van gentech? | “Jullie baseren je op uitgangspunten van de Bijbel. Dat document is geschreven in een tijd waarin deze technologie er nog niet was. Je kunt dus niet aan de Bijbel vragen: mag CRISPR-Cas? Het is jullie taak om de geest van die tekst te vertalen naar nu en vervolgens te kijken of een bepaalde toepassing van technologie daar wel of niet bij aansluit. Dat lijkt mij behoorlijk lastig en het vereist creativiteit. Maar er zijn wel termen die je kunt gebruiken. Rentmeesterschap is een bruikbaar concept. Als je rentmeesterschap als uitgangspunt neemt, zijn er heel wat toepassingen die je kunt

uitsluiten terwijl sommige toepassingen juist wel daarbij aansluiten. Over de technologie heeft God geen uitspraak gedaan; je kunt wel kijken naar de geest van de technologie. Ingewikkeld is dat wel, want het zijn teksten die je op verschillende manieren kunt interpreteren. Maar blijf over de waarden praten, dat is jullie grote uitdaging. En bedenk dat er technische toepassingen zijn die iets goeds kunnen betekenen. Een anti-technologisch standpunt is naïef.”

Bij de ChristenUnie hebben we het niet zo op het concept 'maakbaarheid', wat vindt u daarvan? | “De mens is van nature een wezen dat dingen maakt; we willen altijd vooruit. We willen dingen beter maken en dat is volgens mij ook een heel christelijk concept. Een idee van het goede waarnaar je streeft. In die zin is maakbaarheid ook verbonden aan het christendom. Waar jullie denk ik jeuk van krijgen – en ik ook – is als dat maakbare staat voor een oppervlakkig beeld van perfectie. Glossy-perfectie.”

CRISPR-Cas, nieuwe ontwikkelingen, nieuwe vragen

In de tweede helft van de twintigste eeuw heeft onze kennis over erfelijkheid en DNA een revolutionaire ontwikkeling doorgemaakt, die in 2002 resulteerde in de ontrafeling van het menselijk genoom. Zelden is een term als DNA, een begrip uit de wetenschappelijke wereld, zo snel bij het grote publiek gemeengoed geworden. Dit zal voor CRISPR-Cas waarschijnlijk ook gaan gelden. Maar zoals bij elke nieuwe, opzienbarende wetenschappelijke ontwikkeling, roept deze techniek nieuwe vragen op. We moeten niet alleen kijken naar het nut van deze ontwikkelingen maar ook over de toelaatbaarheid en wenselijkheid van toepassingen. Daarbij gaat het om twee vragen. Ten eerste of humane embryo's gecreëerd mogen worden voor onderzoek en ten tweede of veranderingen aanbrengen in de kiembaan toelaatbaar is.

Door Vincent Kirkels

De eerste wetenschappelijke publicaties over de CRISPR-Cas techniek in 2012 trokken wereldwijd de aandacht. Met deze techniek bleek het mogelijk om, preciezer dan met eerdere technieken, stukjes uit het erfelijk materiaal, het DNA, te verwijderen en andere stukjes toe te voegen. Door gericht het DNA te veranderen, kan men sleutelen aan erfelijke eigenschappen. Deze techniek opent in theorie ongekende mogelijkheden. Het betekent dat met deze techniek ongewenste en schadelijke erfactoren uit het genoom kunnen worden verwijderd, om vervangen te worden door stukjes DNA die wel het gewenste gen hebben. Op een eenvoudige manier voorgesteld is bij CRISPR-Cas de 'Cas' de schaar die de DNA-keten knipt, aangestuurd door 'CRISPR', waarna een ander stukje DNA kan worden ingevoegd. Het is een 'knippen en plakken' techniek.

Er zijn twee mogelijke toepassingen: het veranderen van het genetisch patroon van somatische cellen en het ingrijpen in de kiembaan. In het eerste geval worden stamcellen, afkomstig van een patiënt, gemodificeerd. Vervolgens worden de met CRISPR-Cas behandelde cellen, waarin het gen is gerepareerd, ingebracht bij de patiënt. Deze cellen zullen dan de functie van de zieke cellen overnemen, bijvoorbeeld bij bepaalde vormen van leukemie.

Kiembaanmodificatie, het veranderen van genen in de geslachtsellen of in het eerste stadium van een embryo, is veel ingrijpender want dit zal zijn doorwerking hebben in alle volgende cellen. Dit ingrijpen in de kiembaan zorgt voor aanpassingen van het erfelijk materiaal die overdraagbaar zijn en hun doorwerking zullen hebben in alle nakomelingen van het behandelde embryo. Het gaat dus ook om toekomstige generaties. Dat maakt toepassing van de techniek denkbaar bij het uitbannen van erfelijke ziekten zoals de ziekte van Huntington.

Op tijd nadenken over CRISPR-Cas | Gezien het verstrekkende karakter van het veranderen van het DNA in de kiembaan en door de blijvende consequenties voor het nageslacht, lijkt terughoudendheid geboden. Al in 1997 is er op Europees niveau in wetgeving vastgelegd dat het verboden is om het DNA van embryo's te wijzigen en zo veranderingen aan te brengen in het genoom van nakomelingen. Dit is in 2013 in de Conventie van Oviedo door wetenschappers nog eens bevestigd. Grote voorzichtigheid werd hierbij bepleit, omdat het menselijk genoom wordt gezien als onderdeel van het menselijk erfgoed. Overigens zijn de standpunten in de verschillende landen niet eensluidend.

Zoals te verwachten valt, zijn er zowel voor- als tegenstanders

AUTEUR

Dr. Vincent Kirkels was gynaecoloog (niet meer praktiserend) en universitair docent in Nijmegen. Daarnaast is hij medeoprichter van het Tijdschrift voor Gezondheidszorg en Ethiek en was hij voorzitter van de Medisch ethische commissie van het Bernhoven ziekenhuis.

SAMENVATTING

- Door nieuwe techniek CRISPR-Cas is opnieuw vraag naar verruiming van de Embryowet zodat embryo's gekweekt mogen worden voor onderzoek.

- Het genoom van menselijke embryo's is als onderdeel van het menselijk erfgoed in zijn geheel beschermwaardig.

- Somatische toepassingen van CRISPR-Cas zijn goed denkbaar; eventuele toepassingen in de kiembaan zijn ethisch problematisch.

van het toepassen van CRISPR-Cas technieken bij embryo's. De voorstanders wijzen erop dat het in de toekomst in principe mogelijk zal worden specifieke monogenetische aandoeningen, die berusten op een enkel gen, bijvoorbeeld bij taaislijmziekte, uit het eencellig embryo te elimineren. De tegenstanders daarentegen maken zich zorgen over toepassingen in de toekomst die verder gaan dan de preventie of behandeling van bepaalde ziekten; het gaat dan over mensverbetering. Bovendien zijn nadelige bijeffecten en schadelijke bijwerkingen nog totaal niet te overzien. Zowel voor- als tegenstanders zijn zich er terdege van bewust dat het nog een hele tijd zal duren voordat daadwerkelijke klinische toepassingen van CRISPR-Cas in de kiembaan zullen plaatsvinden.

Dit neemt niet weg dat er wereldwijd in veel laboratoria uitgebreid onderzoek wordt gedaan naar de CRISPR-Cas techniek om deze te verbeteren. Dat betekent ook dat het volgens de wetenschappers noodzakelijk is om humane embryo's ter beschikking te hebben voor fundamenteel onderzoek. Wetenschappers ervaren het als een grote belemmering dat het volgens de huidige Nederlandse wetgeving niet toegestaan is om humane embryo's in het laboratorium te creëren ter wille van dit wetenschappelijk onderzoek. Dat is waarom we nu, dus al voor eventuele toepassingen, moeten nadenken over deze techniek.

Verbod op creëren van embryo's

Al jaren wordt er aangedrongen op het verruimen van de mogelijkheden voor het gebruik van menselijke embryo's en het creëren hiervan in het laboratorium. De Gezondheidsraad heeft in 2017 een advies uitgebracht om het verbod op het creëren van menselijke embryo's speciaal voor het

verrichten van wetenschappelijk onderzoek op te heffen.¹ Dit zou, onder strikte voorwaarden, wetenschappelijk onderzoek mogelijk maken voor het verbeteren van IVF technieken en voor het onderzoek naar technieken als CRISPR-Cas. Dit rapport is destijds aan de minister van VWS en aan de Tweede Kamer aangeboden. Minister Schippers kondigde hierna plannen aan om de embryowet op dit punt enigszins te verruimen. De Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (KNAW) daarentegen bracht in 2016 naar voren dat ze de tijd nog niet rijp achtte voor het veranderen van menselijke kiembaancellen en embryo's met technieken als CRISPR-Cas.² Hiermee sluit de KNAW aan bij Europese wetgeving.

Het is niet voor niets dat de wetgeving over de creatie van menselijke embryo's voor wetenschappelijk onderzoek terughoudend is. De bevruchte eicel heeft gevoelsmatig een bijzondere status. Dit is onder meer terug te vinden in de embryowet waar deze status als zodanig wordt benoemd. Waar ook vraagtekens bij geplaatst kunnen worden is het instrumentele gebruik van embryo's met als doel het ontwikkelen van nieuwe behandelingsmethoden voor bepaalde ziekten. Dit instrumentele gebruik vind ik een inbreuk op de morele status van het embryo en draagt alle kenmerken van 'het doel heiligt de middelen'.

Beschermwaardig genoom?

De argumentatie over de beschermwaardigheid van het menselijk embryo raakt ook aan de beschermwaardigheid van het genoom. Men kan er niet omheen dat vanaf de conceptie sprake is van een menselijk wezen in wording, met een uniek genoom met daarin alle basisvoorwaarden voor uitgroei tot een uniek persoon. Volgens een

gangbare morele benadering wordt de mate van respect voor het humane embryo gekoppeld aan een toenemende beschermwaardigheid, omdat het embryo verandert, toeneemt in omvang en de vormen herkenbaar worden. Is er dan ook zo iets als toenemende beschermwaardigheid van het genoom? Dat ligt niet voor de hand. Immers, het genoom is een vaststaand uniek gegeven dat niet verandert tijdens de groei van het embryo. Het stuurt alle processen aan. Men kan hieruit afleiden dat het genoom in zijn geheel vanaf het eerste begin beschermwaardig is en niet, zoals van het embryo gezegd wordt, in toenemende mate.

Vragen bij designerbaby's | Het veranderen van het DNA in het humane embryo roept vragen op omdat het gaat om een blijvende (want erfelijke) verandering in het humane genoom. Voorlopig zal het alleen gaan om het verwijderen van een enkel gen of mutatie die verantwoordelijk is voor het ontstaan van een ziekte zoals bijvoorbeeld taaislijmziekte. Men mag aannemen dat op termijn met de CRISPR-Cas methode geleidelijk aan steeds meer genetische eigenschappen kunnen worden veranderd. Dit heeft al geleid tot speculaties over het ontwerpen en construeren van zogenaamde 'designer baby's'.³ Wat moeten wij ons daarbij voorstellen? Gaan we mensen creëren met bijzondere eigenschappen in uiterlijk, vitaliteit, lichaamsbouw en intelligentie?

De centrale vraag die gesteld moet worden is: welke kinderen willen we met deze technieken tot stand brengen? En verder: worden mensen op maat gemaakt? Mogen ouders onomkeerbare keuzes maken voor hun kinderen? Bestaat het gevaar dat de mens zo maakbaar wordt, dat hij als 'een zaak' wordt beschouwd, die op een

gewenste manier moet worden samengesteld en waarbij de menselijke waardigheid steeds minder wordt gerespecteerd?

Open toekomst | Ook zal aandacht besteed moeten worden aan de vraag naar de rechten van een kind dat voortkomt uit een kiembaanmodificatie van een embryo in het eencellige stadium. Hoe zit het dan met het recht op zelfbestemming en een open toekomst? Mogen ouders beslissen over ingrepen in de kiembaan, uitgaande van een reproductieve autonomie die gebaseerd is op rechten, geënt op medisch ethische principes?

Schadelijke bijwerkingen | Het veranderen van monogenetisch bepaalde erfelijke eigenschappen is nog enigszins te overzien. Wanneer het gaat om ziektebeelden of eigenschappen die op meerdere erfactoren berusten, zoals lichaamsbouw, lijkt dit onmogelijk. Maar mocht het zover komen, dan worden ook deze effecten aan volgende generaties doorgegeven. Bovendien is er momenteel nog totaal geen zicht op de veiligheid en de bijwerkingen van het toepassen van deze technieken. Ook deze schadelijke bijwerkingen zullen aan volgende generaties worden doorgegeven. Denk bijvoorbeeld aan kankerverwekkende mutaties. Het is de vraag of het handelen dat binnen de huidige generatie als ethisch wordt beschouwd, door toekomstige generaties anders wordt beoordeeld.

Maatschappelijke gevolgen | Er moet worden nagedacht over de effecten van deze ontwikkelingen op de samenleving. Het gevaar bestaat dat er een tweedeling in de samenleving ontstaat tussen mensen die wel en die geen toegang hebben tot

deze technieken. Ook kan de acceptatie van gehandicapt leven steeds meer onder druk komen te staan en zullen verzekeringstechnische zaken een rol gaan spelen als bij de geboorte al veel kennis over gezondheid voorhanden is.

Tenslotte | De ontwikkeling van de CRISPR-Cas techniek heeft ongekende mogelijkheden geopend voor het beïnvloeden en veranderen van het humane genoom en van de voortplanting. Het is een fascinerende ontwikkeling die niet meer is weg te denken en die zal doorgaan, los van de ethische vragen die zich hierbij aandienen. Het gebruik van deze technieken voor de behandeling van ziekten, gericht op het veranderen van het DNA van somatische cellen, is een grote vooruitgang. Het gaat dan om het genezen, het beter maken van de mens. Dit hoeft ethisch niet problematisch te zijn en is vergelijkbaar met andere medische behandelingen.

Bij kiembaanmodificatie ligt dit anders. Het gaat dan om het verbeteren van de mens, het veredelen van de menselijke soort waarbij de eugenetica, rasverbetering, op de loer ligt. De twee belangrijkste problemen van dit moment zijn ten eerste de vraag naar het creëren van embryo's voor instrumenteel gebruik en ten tweede de toepassing van CRISPR-Cas in de kiembaan. Respect voor het menselijk leven vanaf het begin zal steeds een rol moeten blijven spelen. Het creëren van humane embryo's, louter en alleen voor wetenschappelijk onderzoek past volgens mij hierbij niet. Het verbod op het kweken van embryo's dient dan ook gehandhaafd te blijven.

Kiembaanmodificatie is problematisch omdat het genoom kan worden gezien als onderdeel van het menselijk erfgoed, waarvoor we collectief verantwoordelijk

zijn, juist ook voor volgende generaties. Kiembaanmodificatie met een therapeutisch oogmerk zou onder strikte voorwaarden overwogen kunnen worden, maar zal niet moeten worden toegestaan voor niet-gezondheidsdoeleinden.

Het nadenken over deze vragen is niet iets dat nu pas moet beginnen. Vaak wordt gesteld dat ethische beschouwingen achter de technologische ontwikkelingen aanlopen. Bij de CRISPR-Cas techniek is het in elk geval zo dat hierover al langer wordt nagedacht. Gezien de veelomvattendheid van de problematiek is het een dwingende opdracht de ontwikkelingen kritisch te blijven volgen.

Hoe voer je een discussie over medisch-ethische kwesties?

Wetenschappers willen graag dat het Nederlandse verbod op embryokweek wordt versoepeld. In deze regeerperiode wordt nagedacht over hoe gentechologieën in wet- en regelgeving moet worden vastgelegd. De medische interesse in embryokweek en gentech is goed te begrijpen. Onderzoekers kunnen door onderzoek op embryo's werken aan betere behandelingen tegen onvruchtbaarheid en Gentech biedt mogelijkheden om ernstige erfelijke ziekten te voorkomen. Uiteindelijk komt regelgeving door politiek debat tot stand en daarom is het belangrijk dat dit debat goed gevoerd wordt. In dit artikel bespreek ik ethische benaderingen en geef ik een aantal handvatten voor dit politieke debat.

Door Maarten Verkerk

Vanuit medisch-ethisch perspectief lopen we bij onderwerpen als het kweken van embryo's voor onderzoekdoeleinden en het ingrijpen in de genetische structuur tegen veel vragen aan. Ik noem er enkele. Als eerste: wat is de morele status van een embryo? Wat betekent beschermwaardigheid in deze situatie? Wanneer weegt die morele status zo zwaar dat je moet stoppen met experimenteren? Bij de conceptie, bij de innesteling, na 24 weken (strafrecht grens voor abortus), of na de geboorte? Als tweede: welke prijs moeten we betalen voor dit soort technieken? Wat zijn de neveneffecten? Wat zijn de effecten op lange termijn? Begrijpen we de complexiteit wel? Ten slotte: wat is de invloed van dit soort technologieën op het beeld dat we van onszelf en de maatschappij hebben? Wordt de idee van de maakbaarheid van het leven versterkt? Lukt het ons om de toepassing van deze techniek te beperken tot ernstige erfelijke ziekten? Of dendert de trein uiteindelijk toch door naar het volgende station: mensverbetering?

In dit artikel wil ik handvatten aanreiken voor een ethische discussie. Ik begin met enkele Bijbelse noties, daarna bespreek ik drie gangbare benaderingen in de medische ethiek, vervolgens geef ik het breed geaccepteerde handvat van de 'vier vragen' en presenteer ik het Triple I model. Daarna laat ik zien hoe deze handvatten in de politieke dialoog gebruikt kunnen worden.

Maar eerst nog even de begripsbepaling: in het dagelijkse taalgebruik worden de woorden 'moraal' en 'ethiek' vaak door elkaar gebruikt. Bij 'moraal' denken we aan de opvattingen van mensen over wat goed en wat kwaad is. Onder ethiek verstaan we 'wetenschappelijke reflectie' op de moraal. Als we de woorden 'medische ethiek' gebruiken, dan gaat het om een wetenschappelijke reflectie op morele vragen in de gezondheidszorg.

Bijbel als richtsnoer? | In hoeverre kun je de Bijbel in dit soort discussies gebruiken? Is de Bijbel dan ook 'een licht op ons pad?' (Psalm 119). En, is het wel gewenst om in het publieke debat de Bijbel te hanteren? Al dit soort vragen zijn relevant voor de christelijke politiek.

Laat ik met de eerste twee vragen beginnen. De Bijbel is ontstaan in een geheel andere cultuur dan de onze. De medische wetenschap stond in die tijd nog in de kinderschoenen. Er was weinig kennis over het menselijke lichaam en er waren nauwelijks effectieve behandelingen. Vanuit dat perspectief gezien, overvragen we de Bijbel als we er ethische richtlijnen aan willen ontleen met betrekking tot vragen over het kweken

AUTEUR
Prof. dr. Maarten Verkerk is bijzonder hoogleraar Christelijke Wijsbegeerte aan de Technische Universiteit Eindhoven en Universiteit Maastricht.

SAMENVATTING
• De ontwikkelingen rond gentech vragen om nieuwe politieke debatten en besluiten.

• De Bijbel biedt geen kant-en-klare argumenten, Bijbelse waarden bieden wel aanknopingspunten voor in debat.

• Het politieke debat is een morele dialoog waarin de vraag naar onderliggende waarden gesteld moet worden, bijvoorbeeld via het Triple I model.

van embryo's en het modificeren van genetische structuren. Maar dat wil niet zeggen dat de Bijbel geen belangrijke rol kan spelen in onze overwegingen. Mijn inziens is de meest vruchtbare manier door de vraag te stellen naar de Bijbelse waarden die relevant zijn. Als het over dit soort medisch-ethische vragen gaat, dan spelen waarden als 'zorgen voor de ander', 'beschermwaardigheid van het leven' en 'rentmeesterschap' een belangrijke rol. De uitdaging is om de betekenis van deze waarden bij de verschillende ethische vragen te doorgronden. Het behoeft geen betoog dat het dan gaat over wegen en afwegen, duiden en begrijpen, zoeken en tasten.

Ik kom nu tot de laatste vraag, over de wenselijkheid om in publiek debat de Bijbel te hanteren. Nederland is steeds meer een seculier land geworden. Het gezag van de Bijbel is sterk afgenomen en de jongere generaties kennen haar boodschap niet meer. In het publieke debat wil je elkaar bereiken. Dan moet je woorden en begrippen gebruiken die iedereen kan begrijpen. Sterker nog, je probeert je argumenten zo naar voren te brengen dat je de ander in principe zou kunnen overtuigen. Vanuit dat perspectief is het in het algemeen ongewenst om een direct beroep te doen op de Bijbel, uitzonderingen daargelaten.

Drie traditionele benaderingen in de ethiek | In de ethiek vind je verschillende perspectieven op het handelen van mensen. Het eerste perspectief vraagt naar de persoon die handelt. Dan gaat het om de vraag of die persoon een goede of een slechte inborst heeft. Het tweede perspectief gaat over de handeling zelf. Is datgene wat je doet goed of is dat slecht? Ten slotte, het derde perspectief gaat over het

resultaat van een handeling. Is dat goed of is dat slecht? In de geschiedenis van de ethiek zijn de bovengenoemde perspectieven in de loop van de tijd uitgekristalliseerd. Het eerste perspectief wordt de deugdeethiek genoemd, het tweede de regelethiek en de derde de doel- of gevolgenethiek; hierna bespreek ik deze drie benaderingen.

Deugdeethiek. De deugdeethiek concentreert zich op de vraag welke persoonlijke kwaliteiten of deugden nodig zijn om een goed leven te leiden. Volgens veel klassieke filosofen zijn deugden als matigheid, dapperheid, verstandigheid en rechtvaardigheid van belang. In de vroegchristelijke traditie kwamen daar deugden als geduld, geloof, hoop en liefde bij. In de politiek worden lef en integriteit vaak genoemd. De gedachte achter de deugdeethiek is dat deugdzame mensen in alle omstandigheden goede keuzes maken.

Regelethiek. De regelethiek, ook wel plichtethiek of deontologie genoemd, richt zich op de regels of normen waaraan het handelen van een individu moet voldoen. Zo vormen de Tien Geboden een indrukwekkende samenvatting van de belangrijkste regels voor christenen. De kern van de regelethiek is dat je sommige dingen nooit zult doen, ook al zijn de gevolgen nog zo prettig. De gedachte achter de regelethiek is dat je een goed mens bent als je leeft volgens deze regels.

Doelethiek. De doelethiek, ook wel aangeduid als gevolgethiek of consequentialisme, richt zich op het doel dat iemand wil bereiken. Is dit doel ethisch wel of niet aanvaardbaar? Een bekend criterium uit de doelethiek is 'zoveel mogelijk mensen zo gelukkig mogelijk maken'. De gedachte achter de doelethiek is dat je handelen goed is als de gevolgen ervan goed zijn.

Deze klassieke benaderingen in de ethiek zijn bijzonder waardevol. In de ene situatie is het vruchtbaar om je te richten op de gevolgen. Dat gebeurt bijvoorbeeld bij nieuwe belastingmaatregelen waarbij wordt gekeken naar de effecten voor de verschillende groepen. In een andere situatie is het beter om je te richten op deugden. In het openbaar bestuur spelen de deugden transparantie en integriteit een grote rol. En in weer andere situaties staat de handeling zelf centraal. Als ik een verkeersregel overtreed, krijg ik een boete. Het komt ook regelmatig voor dat je een situatie ethisch alleen goed kunt beoordelen als je twee benaderingen gebruikt en soms heb je ze alle drie nodig.

Vier principes voor de zorg | In de medische ethiek wordt vaak gebruik gemaakt van de vier morele principes van de ethici Tom L. Beauchamp en James F. Childress. Deze auteurs, die zich baseren op de regelethiek en de gevolgethiek, hebben vier principes of waarden geformuleerd voor het handelen in de zorg:

- 1) *respect voor autonomie*: je moet de wens van een patiënt zo veel mogelijk respecteren;
- 2) *niet-schaden*: je mag patiënten geen schade toebrengen;
- 3) *weldoen*: zo veel mogelijk het welzijn van patiënten bevorderen, inclusief hun leven beschermen;
- 4) *rechtvaardigheid*: de ene patiënt niet anders (minder of beter) behandelen dan de andere patiënt met dezelfde behoefte.

Deze vier principes geven een mooi handvat voor het maken van ethische keuzes. Zo is er geen bezwaar om iemand van tachtig jaar een nieuwe heup te geven als de patiënt lichamenlijk gezond

is en menselijkerwijs er nog veel jaren gebruik van zal maken. In deze situatie is de schade die wordt toegebracht (operatie) veel kleiner dan de positieve effecten (weldoen). Maar een kwetsbare tachtigjarige zal men in het algemeen geen zware oncologische behandeling meer geven: de schade is veel groter dan de positieve effecten. Soms lukt het niet om deze vier principes tegelijkertijd goed toe te passen. Dan kunnen er spanningen of dilemma's optreden. Soms wil een patiënt een behandeling (autonomie) die een arts onverantwoord vindt omdat de schade veel groter is dan het positieve effect.

Triple I model | De zogenaamde 'normatieve praktijkbenadering' is door christelijke filosofen ontwikkeld om meer zicht te krijgen op vragen als 'welke normen spelen een rol' en 'waar zitten waarden'. De benadering kan toegepast worden op verschillende praktijken: zorgpraktijk, politieke praktijk, onderwijspraktijk, productiepraktijk, enzovoorts. Van dit model heb ik een variant ontwikkeld om de toepassing te vergemakkelijken: het 'Triple I model'. Dit model biedt drie verschillende invalshoeken of brillen om naar een praktijk te kijken.

Identity and intrinsic values. De eerste I gaat over de identiteit van een praktijk en de intrinsieke waarden die het handelen in die praktijk vormgeven. Toegespitst op de zorg: wat is de identiteit van de zorg, welke waarden zijn kenmerkend voor de zorg en aan welke normen moet het handelen van zorgprofessionals voldoen?

Interests of stakeholders. De tweede I gaat over de belangen van betrokkenen. Zo spelen in de zorg de *stakeholders* familie, zorgverzekeraar en beroepsverenigingen een grote rol. Door welke waarden

worden ze gedreven? Welke normen willen ze aan de zorg opleggen? Zijn deze waarden en normen in overeenstemming met die van de zorg zelf (eerste I) of bot- sen ze er misschien mee?

Ideals and basic beliefs. De derde I gaat over de idealen en diepe overtuigingen die invloed hebben op de zorgpraktijk. Deze I is duidelijk gelaagd: het gaat over de idealen en overtuigingen van de zorgprofessionals, van de organisatie en die van buitenaf komen (cultuur, tijdgeest).

Het Triple I model helpt ons om te onderzoeken waar bepaalde waarden en normen vandaan komen en de rol die ze spelen in de zorgpraktijk. Ook maakt dit model duidelijk waar spanningen en dilemma's vandaan kunnen komen. Bijvoorbeeld, als zorgverzekeraars zich echt met de inhoud van de zorg gaan bemoeien dan ontstaat er een spanning met de professionals. Ook zien we dat vanuit de samenleving (cultuur) de roep klinkt dat de professional de zorg moet leveren die de patiënt wil. En de wens van de patiënt kan loodrecht staan op de eigen ethiek van de arts.

Morele dialoog | In de politiek voert men een morele dialoog die gekenmerkt wordt door pluriformiteit. Kun je als christenpoliticus een goede bijdrage leveren aan dat debat? Welke soort argumenten breng je naar voren? Eerder schreef ik al dat je in het publieke debat alleen argumenten naar voren moet brengen die de ander kan begrijpen. Hoe bruikbaar zijn de bovenstaande benaderingen voor het experimenteren met embryo's en het debat over genetische manipulatie?

Drie klassieke benaderingen. In dit soort debatten 'werkt' de deugdethiek vaak

minder goed. Je gaat er immers vanuit dat de andere partners in het debat oprecht zijn en het goede voor de samenleving zoeken. Ook ga je ervan uit dat artsen het goede voor de mensheid willen.

De regelethiek is belangrijk, maar het punt is dat de verschillende partijen van mening verschillen of iets mag of niet mag, of je iets wel of niet moet doen. Het is vaak lastig om elkaar hier te overtuigen. Vaak kun je het best je toevlucht nemen tot de gevolgethiek. Het gaat dan om de 'what if' vraag. Wat gebeurt er als we x of y toestaan? Bijvoorbeeld: leidt de verruiming van het experimenteren met embryo's tot druk op vrouwen om eicellen te 'leveren'. Kan het manipuleren van genen op de lange termijn leiden tot schadelijke gevolgen voor de betreffende persoon?

Vier principes. De vier principes leveren net een andere invalshoek. De eerste is natuurlijk: wat wil de patiënt of de betrokkene zelf. Een patiënt mag een behandeling weigeren. Ook is men het er in het algemeen wel mee eens dat bij verschillende alternatieven de patiënt mag kiezen. Het tweede principe is een heel belangrijke. Een behandeling mag niet tot schade leiden bij de patiënt. Of beter: de schade moet in goede verhouding staan tot de voordelen van de behandeling. Dit principe ligt op het vlak van de gevolgethiek (zie boven). Het gaat natuurlijk altijd om het derde principe: weldoen aan de patiënt. Het laatste principe is politiek belangrijk: als je een behandeling toestaan en vergoedt, dan moet je die toestaan en vergoeden voor alle andere patiënten in een vergelijkbare situatie.

Triple I model. Het Triple I model kan soms heel spannend zijn. Dit model schept ruimte om de vraag te stellen wat goede en wat slechte zorg is (intrinsieke

waarden). Het maakt ook de belangen van de verschillende betrokkenen duidelijk. In dit verband: de wetenschappers die graag onderzoek willen doen. Daar is op zich niets mis mee, maar die belangen mogen geen negatieve invloed hebben op de zorgpraktijk. Ook de derde I is spannend. Christenen wordt vaak verweten een bepaald geloof te hebben dat onwrikbaar is. Maar hoe is dat bij anderen? Wat zijn idealen en diepste overtuigingen? Gaan anderen niet vaak uit van autonomie, het geloof in het 'ik' en het geloof in de maakbaarheid van de mens? Hebben die overtuigingen vaak niet evengoed een sacraal karakter? Kortom, deze benadering biedt ruimte om idealen en diepe overtuigingen bloot te leggen en dat is wat we nodig hebben in het politieke debat over medische ethiek.

Dynamiek in het debat | Ten slotte, hoe verhouden de verschillende benaderingen zich tot de dynamiek in het politieke debat? Daarin zijn drie situaties mogelijk.

Aanvulling. In een open en constructief debat kan elke politicus zijn of haar eigen invalshoek kiezen. De verschillende benaderingen kunnen dan gebruikt worden om de meest relevante argumenten te identificeren. Zo'n debat maakt duidelijk dat elke benadering een eigen inhoudelijke bijdrage aan het debat kan leveren.

Botsing. In een fel politiek debat kunnen de verschillende benaderingen gemakkelijk leiden tot botsingen. In het debat over medisch-ethische onderwerpen zie je vaak zo'n botsing tussen doelethische argumenten (zoals: het voorkomen erfelijke ziekten) en een benadering vanuit idealen en diepe overtuigingen (grenzen van het medisch handelen). Soms is een botsing vruchtbaar en leidt het tot een

breder debat. In andere gevallen leidt het tot een patstelling waarin je elkaar niet meer bereikt. Dan kun je nog proberen met de benadering van de ander mee te gaan, de voorgestelde doelen te bevragen en alternatieven aan te dragen (bijvoorbeeld: geen kinderen krijgen). Soms kun je zo laten zien dat de doelen die je kiest, mede worden bepaald door idealen en diepe overtuigingen.

Uitsluiting. Als een politiek debat ont-aardt, dan kan het zomaar gebeuren dat een bepaalde benadering *de facto* van het debat uitgesloten wordt. Het debat wordt dan bijvoorbeeld beheerst door het voorkomen van erfelijke ziekten, de belangen van universiteiten en mogelijke economische gevolgen. In dat geval is het vaak de enige mogelijke optie om mee te denken met de ander en van binnenuit problemen en risico's naar voren te brengen.

Verdiepen.

Rob van Hattum, VPRO Tegenlicht
Dokters met DNA | Website: www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleringen/2017-2018/Dokters-met-DNA.html

In deze documentaire worden de techniek en de mogelijkheden van CRISPR-Cas besproken. Aan het woord komen de onderzoekster die de techniek ontdekte, een jongetje dat samen met zijn moeder hoopt dat de toepassingen er op tijd zal zijn om zijn progressieve genetische aandoening te genezen en een Californische *biohacker* die doe-het-zelf-pakketjes voor gentech maakt. In Nederland overigens niet zomaar te gebruiken.

Peter-Paul Verbeek
Op de vleugels van Icarus
Rotterdam: Lemniscaat 2014

In de mythologie was het Icarus die vleugels maakte om te kunnen vliegen. Hij mocht niet te laag vliegen, want dan zouden zijn vleugels de zee raken en niet te hoog, want dan zouden ze smelten in de zon. Dit boek bespreekt de relatie tussen techniek en ethiek. Een volmondig 'ja' tegen techniek noemt Verbeek overmoedig. Een 'nee' noemt hij lafheid. Blijft nog over de hoe-vraag.

Daniel Boomsma (red.)
Over medische ethiek gesproken
Mr. Hans van Mierlostichting, D66, 2018

Deze recente bundel behandelt de ontwikkelingen rond CRISPR-Cas. "De zelfbeschikking van het individu vormt voor sociaal-liberalen het uitgangspunt bij het vaststellen wie bepaalt welke technologie we gebruiken, maar staat naast gedeelde (of collectieve) waarden als diversiteit en verbondenheid, toekomstbewaking en kanselijkheid. De samenleving als geheel heeft een taak om de ethische vragen rond wat *mag* en wat *moet* te bediscussiëren." (66).

Rathenau Instituut
Regels voor het digitale mensenpark
Den Haag: Rathenau Instituut 2017

Dit rapport bespreekt het 'temmen' van mensen en het 'telen' van mensen en brengt zo twee belangrijke ontwikkelingen bij elkaar: de digitale beïnvloeding van de mens anno nu en de toekomstige mogelijkheden om het genoom van embryo's te wijzigen naar niet-ziek-zijn of richting beter-zijn. Het Rathenau Instituut pleit voor betere regels om mensen te beschermen tegen vergaande technologische ontwikkelingen.

Tsjalling Swierstra
Waarom de zachte gevolgen van techniek belangrijk zijn
CDV Herfst 2016

De wetenschappelijke instituten weten filosoof Tsjalling Swierstra te vinden; hij hield een lezing voor Bureau de Helling (GroenLinks) en schreef een artikel voor CDV (CDA). Daarin laat hij zien dat het soms aan taal ontbreekt om zachte maatschappelijk gevolgen en niet te kwantificeren effecten van techniek mee te wegen. De keynote bij het congres 'Kan techniek ook links zijn' van Bureau de Helling is ook de moeite van het terugkijken waard.

Boeken.

42 Wat is er Nederlands aan Nederland?

Recensie: *Waartoe is Nederland op aarde? Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land*

44 Te veel democratie

Recensie: *Overspannen democratie. Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen*

Wat is er Nederlands aan Nederland?

Door Mart Keuning, bestuurskundige

Gabriël van den Brink (red.)

Waartoe is Nederland op aarde? Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land

Amsterdam: Boom 2018

360 pagina's

Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land. Met die ondertitel van de bundel *Waartoe is Nederland op aarde?* geeft de samensteller de auteurs een brede vraag te beantwoorden. De titelvraag doet vermoeden dat men voor Nederland een aparte rol zien weggelegd; een specifiek onderscheid ten opzichte van andere landen dat ons bestaansrecht geeft. Maar is een land een land omdat het een missie heeft ten opzichte van andere landen.

In de inleiding blijkt dat de ambitie nog verder reikt dan de titel al deed vermoeden. De auteurs willen antwoord geven op de vraag: Wat is Nederland? Waarom zijn we er, of, wat onderscheidt ons zo van andere landen dat we internationaal een rol kunnen spelen? Verder willen de ze bijdragen aan een nieuwe benadering ten opzichte van het Angelsaksische model, een publiek debat over de grote vragen van deze tijd aan-zwengelen, verrijken én beantwoorden, en belanghebbende partijen kennis en een taal geven waarmee ze om kunnen gaan met prangende kwesties. Die ambities zijn zelfs voor een verder prima leesbare en inhoudelijke bundel als deze te groot.

Waartoe is Nederland dan op aarde? Op zoek naar het antwoord wordt in elf artikelen de eigenheid van Nederland van verschillende kanten belicht. Tussen de artikelen door zijn in interviews met

experts thema's als strafrecht, gezondheidszorg en diversiteit verder uitgediept.

De sterke bijdragen van Maarten Prak en Bas van Bavel zijn het uitlichten waard. Prak beschrijft hoe de organisatie van de Republiek ruimte bood aan burgers om zich te ontplooien, om mee te beslissen en invloed uit te oefenen. Het artikel laat mooi zien hoe die Nederlandse bestuurscultuur ontstond, maar ook wat de prijs is van decentralisatie en burgerparticipatie. Wie een uniform land wil, kan niet tegelijkertijd bevoegdheden naar lokale overheden delegeren. Wie macht wil decentraliseren, bijvoorbeeld omdat Europese integratie en migratie vraagstukken creëert die niet op nationaal niveau kunnen worden opgelost en dus meer aan burgers wil overlaten, kan weer geen uniforme uitkomsten verwachten.

Bas van Bavel, geïnterviewd door Jelle van Baardwijk, laat zien dat de dynamiek van marktwerking de overheid machteloos kan maken voor de ongelijkheid die door de markt ontstaat. Hij ziet, naar analogie van het zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederland, sociale polarisering ontstaan door de vrije markt, en laat zien dat die fase historisch gezien vaak uitmondt in onvrijheid en economische neergang. Ook in de zestiende eeuw concentreerde bezit zich, waardoor mensen afhankelijker werden van arbeid, terwijl de markt door een kleinere groep rijken werd gedomineerd. Daardoor raakten mensen hun vrijheid kwijt door de dynamiek van de vrije markt. Het artikel is, zonder deterministisch te zijn, een mooie schets op vliegerpapier, waar het huidige Nederland van Rutte doorheen schijnt.

De artikelen worden door Gabriël van den Brink bij elkaar gebracht in een kenschets van Nederland langs zes lijnen: veiligheid, gelijkwaardigheid, stoffelijkheid, vrijheid, eerlijkheid en zorgzaamheid.

In de bundel wordt goed duidelijk wat ze hiermee bedoelen, en de kenschets is niet te vrijblijvend en evenmin te rigide. Toch mist een duidelijk zicht op de implicaties van dat beeld van Nederland voor bestuur en samenleving. Het had bij de aspiratie van de schrijvers gepast daar preciezer in te zijn.

De bijdragen geven het boek de subtiliteit die het thema nodig heeft. Een zoektocht naar nationale identiteit en eigenheid kan iets krampachtigs hebben als naar de onveranderlijke kern wordt gezocht, waarbij iedere definitie van inclusie in die kern ook exclusief werkt. De zoektocht kan ook abstraheren naar nietszeggende noties waar geen enkele eigenheid meer van uitgaat. De auteurs omzeilen deze valkuilen vaardig. Allereerst doordat ze de gezochte eigenheid beschrijven vanuit gewoonten, alledaagse gedragingen in de dagelijkse omgang van Nederlanders. Daarnaast benadert de bundel het eigene van het heden als een passage tussen verleden en toekomst. Daarmee laten de auteurs goed zien dat onze eigenheid ergens vandaan komt en, hoe contingent ook, evenmin arbitrair als onveranderlijk is.

Door het heden te benaderen als doorgang van wat was naar wat komt, schemert de roep om een gematigd conservatisme, om voortbouwen op wat is en het matigen van veranderdwang. Tegelijk laten de auteurs zien dat de geschiedenis ons brengt waar we zijn, zonder onze toekomstige afslagen te bepalen.

Ondanks die gematigd conservatieve lijn weten de samenstellers zich niet te ontworstelen aan nieuwerwetse identiteitsdwang: de in het boek geïnterviewde experts moesten om niet nader uitgelegde redenen allen vrouw zijn. Misschien is dat wel het krachtigste beeld van het Nederland van nu in de hele bundel.

Te veel democratie

Door Mirjam Kosten, eindredacteur Groen

Gijs van Oenen

*Overspannen democratie.
Hoge verwachtingen,
paradoxale gevolgen*

Amsterdam: Boom 2018

256 pagina's

Op de dag van het schrijven van deze recensie ontvang ik een persbericht van de stichting 'Meer democratie'. Deze stichting wil 'alle Nederlanders veel meer zeggenschap geven in politiek en samenleving' en voert actie voor de invoering van bindende referenda, volksinitiatieven en direct gekozen bestuurders. Daarnaast wil ze een 'eerlijker kiesstelsel' en 'actieve burgers'. Een sterker contrast met de boodschap van *Overspannen democratie* is nauwelijks denkbaar. Gijs van Oenen beschrijft in dit boek hoe de roep om democratisering de samenleving opbreekt.

Eind jaren zestig ontstaat de opvatting dat democratisering een feestje is. Democratisering wordt door Van Oenen breder ingestoken dan alleen op bestuur; eerder gaat het om vormen van zeggenschap voor burgers in allerlei posities. Van 'cliënt' worden burgers 'mededragers van de instituties' waarin ze worden geacht te participeren. Om tot participeren in staat te zijn worden ze paradoxaal genoeg weer bijgestaan door instituties; het vraagt namelijk behoorlijk wat om maatschappelijk betrokken te zijn. In de woorden van Van Oenen: de burger wordt gedomesticeerd en gedisciplineerd en leert de vaardigheden die nodig zijn om mee te timmeren aan de democratie. Bestuurders en instituten leren steeds meer te luisteren en draagvlak te zoeken voor beleid.

In vijf hoofdstukken geeft Van Oenen een originele beschouwing over de ontwikkelingen van onze hedendaagse democratie.

Het gegeven dat alleen al in 2015 en 2016 zo'n tien beleidsdocumenten verschenen over het functioneren van de democratie, geeft – los van de vaak genuanceerde inhoud van die stukken – toch de suggestie dat er veel te verbeteren valt. En daar zit het probleem met democratisering en de gelijktijdige oproep aan bestuurders om beter te luisteren. Het kan namelijk altijd democratischer; luisteren kan ook altijd beter. De last van de democratie leidt tot wat in het vierde hoofdstuk 'democratische metaalmoeheid' genoemd wordt. Wat de democratie het meest bedreigt, volgens Van Oenen, is haar eigen succes. Nu zou je kunnen betogen dat het wel meevalt met die democratische belasting. De stembussen zijn maar af en toe open. Maar het gaat over veel meer dan alleen stemmen. Van Oenen betoogt dat gezag minder gemakkelijk geaccepteerd wordt en vaker wordt uitgedaagd dan voorheen. Als voorbeeld daarvan noemt hij het kiezen van de burgemeester. Vinden voorstanders van de gekozen burgemeester de functies van niet-gekozen burgemeesters onder de maat? Dat valt wel mee; het gaat erom de burgemeester 'onder eigen gezag' te brengen. En zo geldt dat voor meer vormen van bestuur en instituties. Het niet meer willen handelen volgens externe voorschriften vraagt om voortdurende doordenking en meebepalen. Van Oenen citeert Habermas om te laten zien hoe zwaar de opgave is die er ligt voor de samenleving: "alleen die handelingsnormen [zijn] geldig waarmee alle mogelijke betrokken personen zouden kunnen instemmen als deelnemer aan rationale discoursen". Aanpassen aan bestaande instanties en instituten lukt niet meer; we staan er steeds mee in wisselwerking en geven ze mede vorm. Van Oenen ziet de democratische metaalmoeheid als tragische uitkomst van de Verlichting en de daaruit voortvloeiende emancipaties.

De auteur noemt verschillende gevolgen van democratische vermoeidheid. Vooral van belang lijkt me de teleurstelling in het representatieve van de democratie. Het zijn de gestegen verwachtingen – en nogmaals: democratisering kan altijd beter – die ervoor zorgen dat er teleurstelling ontstaat in de representatie. Immers, de beste uitkomst van participatie is dat jouw unieke inbreng de uitkomst bepaalt. Dat dat niet haalbaar is, wordt nog wel begrepen omdat er meerdere belangen spelen. Echter, er wordt wel gerekend op verantwoording van, bijvoorbeeld, raadsleden. Waarom is er niets gedaan met mijn inbreng? Dat is praktisch ingewikkeld, maar Van Oenen wijst ook op een principiële probleem: verantwoording van representatie kan alleen in algemene termen; anders houdt de representatie op.

Overspannen democratie is geen eenvoudige kost. De veelvuldige verwijzingen naar bijvoorbeeld filosoof Michel Foucault veronderstellen bekendheid met diens werk. Toch was dit boek, dat genomineerd is voor de Prinsjesboekenprijs 2018, hard nodig. Om de vaak genoemde kloof tussen burger en politiek te ontcrachten – burger en politiek staan eerder te dicht bij elkaar volgens Van Oenen. Om te onderbouwen waarom de burger niet per se gelijk heeft, alleen omdat hij de burger is. Om als leeswijzer te dienen bij het werk van Staatscommissie Remkes. Om aan te tonen dat slogans als 'dit land kan zoveel beter' ons misschien vooral heel moe maken. En wat dichterbij huis: om naast het recente pleidooi voor meer eigenaarschap en verantwoordelijkheid te leggen. Soms is wat we hebben goed genoeg; hoewel het een politieke doodzonde lijkt om dat te zeggen.

Gesignaleerd.

Sophie van Bijsterveld en Hillie van de Streek (red.)
Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving, 1883-2018
Nijmegen: Valkhof Pers 2018 | 224 pagina's

Journalist Tijs van den Brink kreeg online de wind van voren toen hij voorstelde om in 2017 de honderdste verjaardag kiesrecht te vieren. Het echte algemene kiesrecht begon volgens zijn critici een jaar later, toen ook vrouwen stemrecht kregen. In dit boek wordt in dit jubileum uitgebreid stilgestaan bij de betekenis van het vrouwenkiesrecht.

Paul van Tongeren
Willen sterven. Over de autonomie van het voltooide leven
Kampen: Uitgeverij Kok 2018 | 80 pagina's

"Ik zal in ieder geval niet tornen aan wat ook voor mij als een evidentie geldt, namelijk dat niemand mag beslissen over leven en dood van een ander. Ik vermoed alleen dat dat niet betekent dat we daar zelf wél over kunnen beslissen. De genoemde evidentie maakt mijn vraag vreemd en misschien irritant, het vermoeden dwingt me haar toch te stellen."

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid
Regie over migratie. Naar een strategische agenda
Den Haag: WRR 2018

Prof. dr. Leo Lucassen en prof. dr. Paul Scheffer schreven in deze essaybundel elk een essay met hun visie op immigratiebeleid. Prof. dr. Ernst Ballin gaf daarop een reactie. Scheffer: "We hebben het eerder vastgesteld: de onmacht die zegt dat migratie niet kan worden gestuurd, doet afbreuk aan de maatschappelijke opdracht van integratie en acceptatie van nieuwkomers." (105).

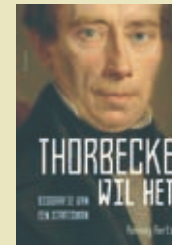
Michiel Meijer (red.)
Overtuigd en toch onzeker. Over de rechtvaardiging van 'onze' moraal
Nijmegen: Valkhof Pers 2018 | 120 pagina's

Terroristische aanslagen worden door politici nogal eens een 'aanval op onze manier van leven' genoemd. Onze manier van leven is beter dan terrorisme; dat voelen we wel aan. Maar wat is die manier dan precies? En waarop is de onderliggende moraal geschoeid? In deze uitgave van het Thijmgenootschap wordt nagedacht over het nut van het funderen van onze moraal en de mogelijkheden daarvoor.

Paul Frissen
Staat en taboe. Politiek van goede dood
Amsterdam: Boom | 200 pagina's

Paul Frissen stelde in het eerste nummer van *Groen* "De staat mag stelen en moorden. Ik koester me gelukkig in een land te leven waar die bevoegdheden bij de staat liggen; (...). Omdat we dat aan de staat toestaan, is het geen goed idee om die staat met hetzelfde machtsmonopolie toegerust in mijn private domein of tot mijn morele oordelen toe te laten." Met die blik op de staat bekijkt Frissen de relatie tussen staat en leven en dood van haar burgers, relevant door de vraag naar wetgeving voor voltooid leven.

Remieg Aerts
Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman
Amsterdam: Bert Bakker 2018 | 885 pagina's

"Hij liep vlug, met een energieke, wat hoekige motoriek. Hij had er duidelijk een hekel aan als iemand voor hem treuzelde in de altijd drukke straat. Dan moest hij er voorbij, want hij kon niemand voor zich dulden. Was het nog in de ochtenduren, dan liep hij naar het Rapenburg of sloeg een hoek om en verdween uit zicht. Dan ging de professor college geven" (206).

Alex Brenninkmeijer
Moreel Leiderschap
Amsterdam: Amsterdam University Press 2018 | 220 pagina's

Dat sterke leiders in opkomst zijn weten we nu wel en misschien begrijpen we zelfs wel een beetje waarom. Is er ook een alternatief voor leiderschapsstijlen als die van Trump en Putin? Prof. dr. Brenninkmeijer pleit voor moreel leiderschap. Een boek voor iedereen die in het klein of groot moreel leiderschap wil tonen.

Matthew Kaemingk
Christian Hospitality and Muslim Immigration in an Age of Fear
Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company 2018 | 338 pagina's

Tussen angstig nationalisme en romantisch multiculturalisme zoekt theoloog Kaemingk als Amerikaanse evangelical naar een manier van samenleven tussen moslims en christenen. Kaemingk grijpt terug op Nederlandse denkers als Bavinck en Kuyper en analyseert de situatie in Nederland. In de laagste twee delen van het boek staat de vraag centraal op welke manier christenen vredestichters kunnen zijn.

Actueel.

50 'Met mij gaat het ook niet zo goed'

Door Robert van Putten

55 Vaderlandsliefde moet wel
van twee kanten komen

Column door Wouter Beekers

56 Risico = kans x impact x blootstelling

Door Wilhelm Kolkman

62 Immigratie, islam en integratie

Tweegesprek met Jesse de Haan en Mart Keuning

68 Ja/ maar: afschaffen dividendbelasting

Door Reinier Mulder en Rob Jonkman

Politieke actie tegen prestatiedruk, stess en burn-out?

‘Met mij gaat het ook niet zo goed’

‘Met mij gaat het goed, maar met ons niet’. Met deze befaamde typering gaf Paul Schnabel, oud- directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), aan het begin van deze eeuw de sociale staat van Nederland weer. Dat ‘ons’ betreft de samenleving als geheel, waarover veel onbehagen was en is; het ‘mij’ heeft betrekking op het individuele welbevinden – en daarover leken we wel tevreden. Wie echter afgaat op recente onderzoeken naar en berichtgeving over prestatiedruk, stress en burn-out, ontkomt niet aan de indruk dat de huidige toestand van het individuele welbevinden voor velen ondertussen sterk verslechterd is. De SCP-typering lijkt geamendeerd te moeten worden: ‘ook met ‘mij’ gaat het niet zo goed’.

Door Robert van Putten

Hoewel zeker al sinds het begin van dit decennium prestatiedruk, werkstress en burn-outklachten een groeiend probleem zijn, wordt het slechts langzaam en vooral pas recent een publiek thema. Documentairemaakster Sarah Domogala was in 2011 een van de eersten met haar documentaire *Alles wat we wilden*, waarin indringend de keerzijde van het tijdperk van de ogenschijnlijk grenzeloze mogelijkheden werd getoond. In de jaren die erop volgden, verscheen een stroom aan (zelfhulp)boeken en plaatsten diverse kranten noodkreten, maar daar bleef het bij. Een ferme poging voor agendering deed in 2017 het BNN-programma *Sophie in de mentale kreukels*, en afgelopen voorjaar maakte ook de NOS er reportages over. Waar in de documentaire van Domogala vooral hoogopgeleide dertigers uit de creatieve sector geportretteerd werden, blijkt uit deze recente reportages dat prestatiedruk, angst en stress veel breder in de samenleving leven. Al met al gaat het niet om een probleem in de marge, maar om een omvangrijke ‘sociale kwestie’ – om deze grote term maar van stal te halen. De statistieken zijn zorgwekkend. Inmiddels lijdt één op de zeven werknemers aan prestatiedruk, werkstress en burn-outklachten; dat is zo’n veertien procent van de beroepsbevolking. En afhankelijk van de leeftijdscategorieën en beroepssectoren lopen de cijfers op tot in de dertig procent – vooral in onderwijs en zorg, en onder twintigers en dertigers. Studenten vormen een bijzonder kwetsbare groep, en prestatiedruk blijkt inmiddels ook basisschoolkinderen bereikt te hebben. Werkstress en burn-out zijn misschien wel de belangrijkste beroepsziekten van onze tijd geworden. De Duits-Koreaanse filosoof Byung-Chul Han heeft terecht geconstateerd dat we hard op weg zijn een ‘vermoeide samenleving’ te worden, zoals hij beschreef in zijn gelijknamige essay (2012).

Het is stil in de politiek | Het thema mag inmiddels uit de private zones van het bestaan zijn getreden en met toenemende vrijmoedigheid op televisie besproken worden, in de politiek blijft het ondertussen nog opvallend stil rond dit thema. Zo hyperactief als politici en beleidsmakers kunnen reageren op een aangespoelde potvis, omgevallen hijskraan of een klein percentage fipronil in eieren, zo kalm is het in beleidsland wat betreft prestatiedruk en burn-out. Verkiezingsprogramma’s voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 besteden aan dit thema geen aandacht. Ook het regeerakkoord van Rutte III zwijgt over dit thema. Dat ligt in de lijn der verwachting als het in verkiezingsprogramma’s niet voorkomt – hoewel, je weet het maar nooit tegenwoordig. In de achterliggende jaren zijn slechts twee

AUTEUR
Robert van Putten werkt als promovendus en docent aan afdeling bestuurswetenschap & politicologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij schrijft zijn proefschrift over maakbaarheid en bescheiden bestuur en daarnaast schrijft en spreekt hij regelmatig over prestatiedruk en het belang van rust.

noemenswaardige studies verschenen waarin werkstress en burn-out een serieus thema zijn – en die studies komen van instituten op afstand van de directe politiek. In 2014 deed het SCP onderzoek naar burn-out op de werkvloer, en concludeerde dat overheidsbeleid rond om ‘het nieuwe werken’ daarop negatieve invloed bleek te hebben. In 2016 verscheen van de Sociaaleconomische Raad een studie over combinaties van werk, gezin en zorg voor de toekomst, waarin de problematiek een plaats heeft.¹ In ‘Den Haag’ is van serieuze probleemdiagnose, beleidsvorming en politieke actie nauwelijks sprake. De antwoorden op de enkele Kamervragen over prestatiedruk in het onderwijs tonen dat bewindspersonen vooral naar ‘het veld’ wijzen voor oplossingen². Ook binnen christelijke politieke partijen staat dit thema niet op de kaart. Zowel de Christen-Unie als de SGP verwezen in hun verkiezingsprogramma bij de TK-verkiezingen slechts terloops naar stress rond werk en gezin. Positieve uitzondering op dit stilzwijgen is de bijdrage van Perspectief-voorzitter Jarin van der Zande eerder dit jaar in *Groen* (nr. 2: *Prestatiedruk? Zeur niet!*).

Dat prestatiedruk en burn-out zo moeilijk doordringen tot de politieke agenda is gelet de omvang van het vraagstuk verbazend, maar gelet op de aard van het fenomeen en de politiek-ideologische context niet verrassend. Wat betreft de aard van het fenomeen: prestatiedruk, stress en angst zijn maar moeilijk grijpbare en concreet te maken gevoelens, die bovendien voor anderen die het niet ervaren ook weer lastig te begrijpen zijn. Dat geldt nog sterker voor burn-outklachten. Hierdoor is het voorstelbaar dat agendering en beleidsontwikkeling niet zomaar op gang komen. Maar er is meer aan de hand – en hier komt de politiek-ideologische context

om de hoek kijken. In *Coöperatiemaatschappij* (hoofdstuk 2) hebben Wouter Beekers en ik betoogd dat er sprake is van een ‘vitaliteitsmythe’. Centraal in de taal en voorstellingswereld van beleid en politiek is de idee van de actieve burger, die enthousiast en blij werkt en de *civil society* vormgeeft en overloopt van energie om zich voor de samenleving in te zetten. Rond de participatiesamenleving hing een roze wolk, beleidsrapporten liepen over van *newspeak* aangaande de vitaliteit van burger in de *civil society*. Alsof menselijke energiebronnen niet uitgeput kunnen raken. Tegen de achtergrond van dit discours dringen diagnoses die het tegendeel aanwijzen maar moeilijk door, daar raken we dan blind en doof voor. Enerzijds is het een reactie op geklaag over het consumptisme van de moderne burger, maar het is vooral ook gevolg van de onderliggende ideologie van het neoliberalisme. Daarop hebben auteurs als Han en de Vlaamse psychiater Paul Verhaeghe uitvoerig gewezen. In de neoliberale ideologie wordt de volle verantwoordelijkheid bij het individu gelegd. Mensen zijn dan ‘prestatiesubjecten’, die hun potentieel moeten maximaliseren en die het beste zouden gedijen in voortdurende competitie; het is de *you can do it*-mentaliteit die ons hier parten speelt.

Een verwelkende samenleving | Het wordt tijd om de vitaliteitsmythe verder te doorbreken en de thematiek van prestatiedruk en burn-out hoger op de politieke agenda te plaatsen. Vanuit christelijk-sociaal perspectief zijn er verschillende redenen om het thema verder op de kaart te zetten. Het goede (samen)leven draait om wat Nicholas Wolterstorff aanduidt met het Hebreeuwse woord ‘shalom’, het gaat om *flourishing* (bloeien) van de samenleving. Wat momenteel dreigt is het

tegendeel. Het ‘bloeien’ dreigt om te slaan in ‘verwelken’. Niet alleen de burn-out-cijfers geven aanleiding voor deze stelling. Ook de verhalen over de impact die een burn-out heeft op het welbevinden, ook nadat men is opgekrabbeld, geven reden tot zorg. Hoewel sommigen zeggen dat zo’n periode je levenslessen bijbrengt (over prioriteiten en over wat echt van waarde is) kan burn-out toch moeilijk gezien worden als iets goeds en waar je ‘gewoon doorheen’ moet (omdat het mede gevolg is van door politiek geschapen maatschappelijke structuren, zie verderop). Deze positie heeft alles te maken met een tweede motief, het principe van rentmeesterschap; een begrip dat we vaak in verband brengen met roofoverval op de ons omringende natuur. In een vermoeiende prestatie maatschappij plegen we roofoverval op onszelf. Het wordt tijd het principe van rentmeesterschap nadrukkelijker op onszelf toe te passen. Het is een vorm van rentmeesterschap om prestatiedruk en burn-out tegen te gaan – als zorg voor onszelf en elkaar als onderdeel van de schepping. Een nog politieker argument kan ontleend worden aan de vandaag de dag populaire politiek filosoof Hannah Arendt (1906-1975). Wat in een vermoeide samenleving volgens haar ook op het spel staat, is wat zij ‘de wereld’ noemt en de gemeenschappelijke zorg voor die wereld. De essentie daarvan is dat we in staat zijn om verbindingen met elkaar te leggen en door gezamenlijke actie als burgers in het publieke domein op te treden. Maar dat vermogen staat sterk onder druk in een vermoeide samenleving. Wanneer we aan deze dimensie van het sociale en politieke bestaan niet toekomen door vermoeidheid, dreigt het risico dat we een belangrijke dimensie van onze menselijke waardigheid verliezen. Wanneer we geheel opgeslokt en uitgeput worden door de wereld van het werk,

staat, om met de katholieke filosoof Josef Pieper te spreken, de humaniteit van ons bestaan op het spel.

Onrust en existentiële ongedurigheid: kan het anders? | De prangende vraag is vervolgens: valt hier politiek en beleidsmatig iets aan te doen? Het antwoord is tweeledig: we kunnen er wel iets aan doen, maar slechts ten dele. Het is niet mijn ambitie om hier concrete oplossingen aan te dragen, het gaat me erom te verkennen wat de (on)mogelijkheden van een politieke agenda zijn. Die worden helder wanneer we meer zicht krijgen op de onderliggende problemen. Mijn stelling (die ik elders uitvoeriger heb uitgewerkt³) is dat we de rust hebben uitgebannen en dat dit problematisch is. We zijn een hyperactieve prestatie maatschappij zonder remmen geworden. Dit is deels resultaat van veranderingen in de maatschappelijke structuur en beleid, deels gevolg van culturele ontwikkelingen. Tegen het eerste valt met politiek en beleid iets te beginnen, met het tweede niet.

Wat betreft de maatschappelijke structuur: de term neoliberalisme is al gevallen. Prestatiedruk en burn-out komen deels voort uit de meritocratie en de geglobaliseerde en geflexibiliseerde arbeidsmarkt, die geïnspireerd zijn door de neoliberale ideologie. Deze politiek-economische constellatie draagt bij aan een *rat race*. Typering in termen van maatschappelijke structuur en ideologie kunnen de oorzaken gemakkelijk abstract maken, alsof het iets is dat ons is overkomen. Dat is niet het geval. De neoliberale ordening is resultaat van doelbewuste economische politiek, zoals Roel Kuiper ook in zijn boek *Privatiseringsverdriet* (2011) heeft laten zien. Anders gezegd, het is resultaat van beleid en het is

daarom ook mogelijk om ander beleid te ontwikkelen.

Tegelijkertijd moeten de mogelijkheden voor politieke actie niet overschat worden. Prestatiedruk, stress en burn-out hangen ook samen met grote culturele ontwikkelingen die veel dieper in de moderniteit geworteld zijn dan de politieke koers van de laatste dertig jaar en die ten principale het domein van politiek en beleid overstijgen. Om dit inzichtelijk te maken is een onderscheid dat de Belgische filosoof Ignaas Devisch in zijn boek *Rusteloosheid* (2016) maakt zinvol: enerzijds hebben we 'onrust', anderzijds is er 'rusteloosheid'. Onrust gaat over de feitelijke hectiek van het bestaan, rusteloosheid over een existentiële ongedurigheid. De onrust is in belangrijke mate ook 'gemaakt', als gevolg van inrichting van de economische orde, begeleid door sociaaleconomisch beleid. Het tweede, de rusteloosheid, valt geheel buiten de categorie van maakbaarheid, maar is ook volgens Devisch wel de bron voor de onrust. De existentiële onrust hangt samen met processen van secularisering en individualisering, met het *You Only Live Once*-principe (#YOLO) en met het ideaal van zelfontplooiing. Dan gaat het om een culturele druk die we onszelf zonder overheidsdwang opleggen en die ervoor zorgt dat innerlijke 'remmen' tot rust en relativering van prestaties en activiteit zijn gaan ontbreken. Hier kan politieke interventie niets tegen doen, want betreft de moderne menselijke conditie.

Kortom, wat politiek en overheid kunnen doen is – volgens klassiek christelijk-sociaal inzicht – de juiste sociale, economische en juridische condities bevorderen. In de eerder genoemde bijdrage doet Jarin van der Zande een aantal voorzetten. Veelbelovend is ook de aankondiging van Gert-Jan Segers om

de strijd tegen het neoliberalisme aan te binden. Daarin krijgt het begrenzen van de gekmakende meritocratie hopelijk een plaats, evenals bescherming van de schaarse 'instituten van de rust' – daarmee bedoel ik activiteiten, tradities, momenten en faciliteiten die stimuleren het werk te stoppen, waaronder de klassieke zondagsrust. Dat is broodnodig, want wat dreigt is een 'uitgebluste mens'. Wat zou het mooi zijn als de christelijke politiek op dit thema een voorhoede zou vormen.

Vaderlandsliefde moet wel van twee kanten komen

'Vaderlandsliefde is iets prachtigs, maar ze moet wel van twee kanten komen.' De korte, maar krachtige formule is van schrijver Frans Kellendonk, van wie wel wordt gezegd dat hij als een van de eersten het multiculturele drama adresseerde.

Kijk, je kunt moeilijk van nieuwkomers vragen onze cultuur van gelijkheid en gelijkwaardigheid te omarmen, als je hen zelf wegzet als achterlijke, tweederangs burgers. Ik heb wat dat betreft wel bewondering voor mensen als Sylvana Simons die hun nek uitsteken om dit probleem aan te kaarten en met nieuwe politieke bewegingen een dikke streep zetten onder het eerste artikel van onze grondwet. In Rotterdam hebben we nu al vijf jaar het islamitisch geïnspireerde NIDA en in Den Haag gaat de geschiedenis van de Islam Democraten nog verder terug.

Met de oprichting van DENK lijkt deze beweging landelijk door te breken. In een kleine vijftien gemeenten deed de partij mee, met toch wel enig electoraal succes. En de partij was erop gebrand het succes om te zetten in coalitiedeelname. Partijleider Tunahan Kuzu werd in Rotterdam met voorkeursstemmen gekozen. En accepteerde zijn zetel: 'om te zorgen voor een mooie coalitie', 'voor een stad van verbinding'. 'Denkend aan Nederland' droomt de partij van een 'verdraagzame samenleving, waarin wij elkaar accepteren'.

Tja, geen woorden, maar daden, zeggen we dan in Rotterdam. En wat als die mooie woorden gepaard gaan met het beschimpen van collega politici, soms in hun gezicht, vaak achter hun rug? Als je op social media je achterban rustig bij elkaar verzint, als die nog niet groot genoeg is? Als je uitspreekt dat Nederlanders die zich niet meer thuis voelen in bepaalde wijken maar moeten oprotten? Is het dan echt verbazingwekkend dat het nergens tot een samenwerking komt?

We kunnen allemaal blijven hangen in het tekort van de ander. Het lijkt me vruchtbaarder om de vaderlandsliefde te beschouwen als een appel geadresseerd aan ons allen. Want als de vaderlandsliefde van twee kanten komt dan is zij iets prachtigs.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Risico = kans x impact x blootstelling

We weten dat volledige veiligheid niet mogelijk is, maar verwachten vaak toch dat de overheid die ons kan bieden. Wanneer we als burgers en bestuurders een aantal veiligheidsconcepten en beperkingen beter begrijpen, kunnen we beter met dit veiligheidsdilemma omgaan en voorkomen dat we doorschieten in ineffectief veiligheidsbeleid. In dit artikel schets ik dilemma's rond veiligheid. Ik gebruik daarbij ook mijn eigen ervaring in onzekerheids- en risicomanagement in geologie en techniek. Daarbij wil ik een aanzet geven om tot een beter gebalanceerd perspectief op veiligheid, aansluitend bij recente publicaties over veiligheid zoals onlangs van prof. dr. Beatrice de Graaf in *Heilige Strijd* (2018) en *Veiligheid en verbondenheid* (2017) van dr. Ronald van Steden.

Door Wilhelm Kolkman¹

De imperfectie van veiligheid en andere veiligheidsdilemma's | Om te beginnen de algemene definitie van 'risico': een mogelijke gebeurtenis in de toekomst, die een positieve of negatieve impact (kans of bedreiging) kan hebben op een doelstelling. Veiligheid gaat dus vooral om negatieve risico's, bedreigingen. Hoe groot zo'n risico uiteindelijk zal zijn, wordt bepaald door de kans dat die gebeurtenis werkelijk plaatsvindt, de impact (consequentie) van die gebeurtenis en hoe lang de blootstelling duurt. In formule vorm ziet dat er zo uit: Risico = kans x impact x blootstelling.

De kern van risicomanagement is het beheersbaar maken van risico's en het voorkomen of beperken van materiële en immateriële schade. Laten we autorijden als voorbeeld nemen om te zien wat de mogelijkheden van risicomanagement zijn. Je kunt het risico *accepteren* (toch auto rijden), *reduceren* (rij alleen in een erg veilige auto), *wegnemen* (gebruik alleen OV) of *overdragen* (aan de verzekering). Risicomanagement bestaat altijd uit een combinatie van preventieve maatregelen (barrières) om de kans op het risico te verkleinen (verkeersregels) en verzachtende, reactieve maatregelen om de impact van een risico te verkleinen en beheersbaar te houden voor het geval dat de gebeurtenis alsnog plaatsvindt (autogordels).

Risicomanagement vereist dus van alle betrokkenen keuze, actie en middelen. Maar het volledig elimineren van risico is niet altijd noodzakelijk of mogelijk, zeker ook omdat we onze beperkte middelen vaak moeten verdelen over meerdere risico's. Geen enkele barrière is echter helemaal effectief en dus het hele systeem evenmin. Omdat de werkelijkheid vaak te complex is om met techniek te ondervangen, omdat er externe onverwachte factoren kunnen optreden en omdat mensen fouten kunnen maken. Het 'Gatenkaasmodel' van James T. Reason (1990) visualiseert dit: een ongeluk gebeurt dan wanneer de gaten in de verschillende barrières, de gaten in de kaas, in elkaars verlengde komen te liggen.

De ervaring leert dat elke barrière naast voordelen ook altijd nadelen heeft: een veiligheidsdeur in de cockpit helpt tegen vliegtuigkaping zoals op 9/11, maar diezelfde deur werkt veiligheid juist tegen bij een depressieve piloot met zelfmoordneigingen.

Een volledig veilige samenleving levert een voorspelbare en controleerbare 'Big Brother is watching you'-samenleving op. Een ander negatief neveneffect is dat onverwachte kansen (positieve risico's, een financiële meevaller, of een uitvinding) dan ook niet meer mogelijk zijn. Verder zou zo'n samenleving op gespannen voet met onze rechtsstaat komen te staan, die immers uitgaat

AUTEUR
Ir. Wilhelm Kolkman MBA is lid van het curatorium van het Wetenschappelijk Instituut en werkzaam als Principal Geologist & Project Manager in de internationale olie en gas industrie, met speciale interesse in onzekerheids- en risicomanagement.

SAMENVATTING

- Risico's en onzekerheden bij het leven horen bij het leven; we kunnen ze niet allemaal elimineren.

- Veiligheid begint met regels, maar te veel regels leiden juist weer tot onveiligheid.

- De christelijk-sociale traditie biedt aanknopingspunten voor een evenwichtiger en effectiever veiligheidspectief.

van de burgerrechten en de vrijheden van de mens.

We zullen dus restrisico's moeten accepteren: een ongeluk zit nog steeds in een klein hoekje. Ingenieurs kennen dit als de Wet van Murphy (alles wat fout kan gaan, zal ooit fout gaan), voor gelovigen heet dat het 'leven in een gebroken wereld'.

Waarom veiligheidsdenken vaak meer kapot maakt dan ons lief is | Hoe nu met deze imperfectie en dilemma's om te gaan?

De Graaf stelt in haar boek *Heilige strijd*, evenals meerdere auteurs in *Groen* (juni 2017), dat het hedendaagse veiligheidsdenken is doorgeschooten. De typische reactie op een echte of vermeende onveilige situatie is om *nog* meer regels te maken, de zogenaamde risico-regel-reflex.² Bovendien eisen burgers niet alleen dat politici en bestuurders wat doen aan concrete gevaren, maar ook aan waarschijnlijke en verbeelde gevaren. Dit resulteert in een vicieuze cirkel waarin verwachtingen van burgers en de reacties van politici daarop elkaar versterken.³

Een ander nadeel van het zoeken naar zekerheid en veiligheid in procedures is dat daarmee elke individuele maatwerkoplossing (de 'menselijke maat') vaak onmogelijk wordt.⁴ Vooral in regelvolle beroepen als de zorg, onderwijs zien we de nadelige gevolgen hiervan steeds duidelijker. We bereiken vaak niet het oorspronkelijke doel (goede en veilige zorg), kosten en bureaucratie nemen juist toe, professionaliteit komt niet meer tot zijn recht en professionals verliezen de motivatie voor hun werk.⁵ Uiteindelijk is het de vraag of een regel-luwe zorg of onderwijs wel kans van slagen kan hebben wanneer bestuurders en burgers mogelijke risico's of onzekerheden nauwelijks willen tolereren. Het

lijkt ook niet echt mogelijk persoonlijke en maatschappelijke ethiek volledig in regels te vangen. Kockelkoren, voormalig AFM bestuurder, stelt: "Onze samenleving kan niet functioneren als je alle ethiek verschuift naar wetgeving: uiteindelijk eindig je dan in een onwerkbare en schijnveilige wet-en-regelbrei".⁶

Binnen de industriële veiligheid (vooral luchtvaart en olie en gas) vond in het verleden een vergelijkbaar plaats: meer regels en systemen bleken niet tot een daling van het aantal ongevallen te leiden. Onderzoek maakte duidelijk dat bij (te) veel regels mensen de verantwoordelijkheid buiten zichzelf leggen en niet meer nadenken of en hoe de regel het beste toegepast kan worden. In vakjargon heet dat 'richtlijnenethiek'. Driscoll⁷ komt na onderzoek van de olieramp in de Golf en de financiële crisis in de VS tot eenzelfde conclusie: alleen regels leiden onherroepelijk tot '*regulatory failure*'. De beoogde verbetering in veiligheid werd vervolgens wel bereikt toen de focus werd verlegd op het winnen van de '*hearts & minds*' van mensen voor veiligheid, ondersteund door op veiligheid gericht leiderschap, gedrag en cultuur. Recentelijk heeft de luchtvaart het succes hiervan nog laten zien met geen enkel ongeval met een groot vliegtuig in 2017.⁸

Een aanzet tot veiligheid met meer balans tussen *securitas* en *certitudo*

Voor veiligheid in de samenleving zijn regels en systemen (te vergelijken met het idee van *securitas* van De Graaf en Van Steden in de eerder genoemde publicaties) alleen niet genoeg. We hebben ook veiligheid door gedrag, principes, een veilig gevoel en vertrouwen (te vergelijken met hun idee van *certitudo*) nodig. Ook de Bijbel en de christelijke traditie kunnen ons

inspireren om van een regel- naar een meer principe-gebaseerde veiligheidsaanpak te gaan: van de tien geboden van Mozes, via 613 geboden in de Thora, eindigen we toch weer bij twee geboden. Het principe is eenvoudig, het doel is duidelijk, hoe deze toe te passen en uit te voeren is aan de gelovige zelf in de specifieke situatie.

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat het vooral de uitdaging is dit idee van *certitudo* in de bestuurlijke praktijk vorm te geven. Daartoe zou ik de volgende drie uitgangspunten willen voorstellen aan christelijk-sociaal bestuurders en politici. Hopelijk stimuleert dit tot verder onderzoek en discussie binnen de ChristenUnie over hoe dit te vertalen in concreet veiligheidsbeleid.

Uitgangspunt 1: Wees realistisch en hoopvol

| De toekomst is per definitie onzeker en ongekend. Dat is soms lastig en bedreigend maar heeft ook positieve kanten. Er is keuzevrijheid, ruimte voor verandering, innovatie en kansen. En ook die horen bij het leven. Een onverwachte meevaller kan ook weer de negatieve impact van een tegenvaller goedmaken. Veiligheidsmanagement zal allereerst weer moeten gaan om het beheersbaar maken van risico's en dus niet over door regelgeving alle risico's en onzekerheden willen elimineren. Immers, zo'n proces leidt immers vaak juist niet tot meer veiligheid maar wel tot bovengenoemde negatieve neveneffecten. Het is niet nodig noch verstandig om elke onzekerheid als een bedreiging te zien. Een onzekerheid is immers iets dat dat nu nog onbekend is, bijvoorbeeld door gebrek aan data, ambiguïteit (wordt het een bedreiging of juist een kans?), of omdat het nog lang niet zeker is dat iets echt gebeurt. Niet voor niets is het gezegde: 'De mens lijdt meestal het meest door het lijden dat hij

vreest, doch nooit zal opdagen'. Scenario-modellering is vaak een betere manier om met onzekerheden om te gaan.

Uitgangspunt 2: Besteed meer aandacht aan veiligheidsgedrag en –cultuur

Meer aandacht geven aan het juiste veiligheidsgedrag, professionaliteit, ethiek en veiligheidscultuur heeft zich bewezen als een effectieve methode om rest-risico's verder te reduceren en vertrouwen (*certitudo*) terug te winnen. Daarbij is leiderschap essentieel gebleken: hoe een leider zich gedraagt en veiligheidsbeleid uitvoert, is essentieel voor geloofwaardigheid en draagvlak. Als leidinggevende moeten we ook weten dat onze laagste standaard in de praktijk al snel de hoogste van onze ondergeschikte wordt (en dus soms niet hoog genoeg zal blijken): als wij als ouder af en toe door rood fietsen, zal ons kind dat waarschijnlijk nog vaker doen.

Het willen leren van ongelukken is ook een essentieel onderdeel van een goede veiligheidscultuur. Onderzoek kan het best door een onafhankelijk instituut, met een focus op feiten vergaren, leren en verbeteren (zoals de USA-NTSB of Nederlandse Onderzoeksraad voor Veiligheid). Het is van belang om zo'n onderzoek gescheiden houden van eventuele juridische vervolgtrajecten of claims. Het onderzoek naar het mortier-ongeval in de Mali missie is een goed voorbeeld en het rapport doet nuttige aanbevelingen om herhaling te voorkomen. Het is daarom hoopvol om te zien dat dit steeds wordt toegepast, ook omdat deze aanpak het meest geschikt lijkt om de kans te verkleinen op zgn. secundair-risico management. In geval van een incident gaat de aandacht vaak naar het aantonen dat regels en protocollen gevolgd zijn, en dat dus niemand verantwoordelijkheid kan of hoeft te nemen voor de negatieve impact van het

primaire risico. Dit wordt vaak ervaren als 'verschuilen' achter regels en protocollen, om zo het secundaire risico, namelijk het bestuurlijk falen en het daaraan gekoppelde risico voor eigen positie, af te dekken. Dit creëert vaak een schijn-veiligheid, die de burger doorziet en juist tot nog minder vertrouwen leidt. In ons huidige politieke 'afreken-klimaat' zal deze cultuur en gedragsverandering wel degelijk bestuurlijke moed vereisen en ze kan alleen slagen als bestuurders, burgers en media(!) accepteren dat leren van incidenten, en dus ook betrekken een tweede kans geven, een veel productievere weg tot meer veiligheid is.

Het introduceren van 'principe-gebaseerd-toezicht' zal wel een uitdaging zijn voor toezichthouders en bestuurders: het controleren op naleven van een bepaalde ethiek vereist immers een andere aanpak dan het verifiëren van regels en protocollen.

Uitgangspunt 3: Veiligheid kan niet zonder de gemeenschap

Zoals De Graaf en Van Steden ook aangeven: een bijzondere uitdaging lijkt het borgen van gemeenschapszin en -gedrag in onze individualistische samenleving; immers een veilige samenleving is een samenleving in verbinding. Winsten privatiseren (tot voordeel van het individu) en verliezen socialiseren (ten laste van de gemeenschap laten komen) is geen model voor een duurzame gemeenschap en risicomanagement gebleken en dit moeten we dus tegengaan. Naast het weer op de agenda zetten van morele aspecten, kunnen we dit juiste en veilige gedrag soms ook effectief 'inbouwen', bijv. door er voor te zorgen dat alle spelers aan hetzelfde risico (bonus en malus) blootstaan. Nassim Taleb werkt dit principe verder uit als 'Skin-in-the-Game'⁹, wat volgens mij verdere bestuuring verdient. Om dat principe inzichtelijk

te maken een kleine anekdote: om hun inzet voor veiligheid in een kolenmijn geloofwaardig en effectief te laten zijn, hoefden mijnmanagers volgens mijnwerkers maar één veiligheidsregel te implementeren, namelijk dat het kantoor van het management zich in de mijn zelf zou bevinden.¹⁰

Een gemeenschap is ook essentieel voor het geven en ontvangen van 'morele ondersteuning' en 'noaberschap', zodat de impact van risico's samen draagbaar gemaakt kan worden: medelijden en meeleven doen elk mens goed en gedeelde smart is immers halve smart. Mijn ervaring is dat een goed georganiseerde buurt-app-groep hier aan kan bijdragen: zo leer je je burens beter kennen en het is goed te weten dat men voor elkaar een oogje in het zeil houdt. Tot slot is nodig dat bestuurders verschillende veiligheidsrisico's en dilemma's eerlijk en open bespreken met de betrokken gemeenschap, dat alle belanghebbenden, inclusief de mogelijk minder assertieve, gehoord worden in het bepalen van een acceptabele veiligheid. Helsloot¹¹ stelt een primamethodiek voor om de opbrengsten, kosten en rest-risico's van maatregelen af te wegen en te overleggen met belanghebbenden. In Gouda past men dit toe met het 'de buurt bestuurt' concept, om zo het gewenste veiligheidsbeleid in een buurt vorm te geven. Zo zien we een moderne invulling van een bij uitstek christelijk sociaal concept als Soevereiniteit-in-eigen-Kring. Het draagt bij aan *securitas* en *certitudo*, doordat zo'n methode verantwoordelijkheid zo dicht mogelijk bij een gemeenschap en direct belanghebbenden legt, maatwerk levert, en draagvlak creëert.

Een tweegesprek met columnisten Jesse de Haan
en Mart Keuning

Immigratie, islam en integratie

Jesse de Haan (l) schreef voor het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie een maandagmiddagcolumn. Daarin betoogde hij dat de ChristenUnie in haar immigratiepolitiek rekening moet houden met de groei van de islam in Nederland. Collega-columnist Mart Keuning hoorde in die oproep Wilders' 'minder minder', en vond dat niet passen bij de ChristenUnie. Columns zijn geschikt voor het agenderen van zo'n onderwerp, maar minder voor een verdiepend gesprek. Daarom nodigden we hen uit om dit gesprek met elkaar en ons te voeren.

Door Lambert Pasterkamp en Mirjam Kosten

Wat was precies het punt van die eerste column?

De Haan: “De titel en oproep van mijn column was ‘anticiperen op meer islam’.¹ In de column presenteerde ik het onderzoek van het PEW research instituut. In het rapport *Europe’s growing Muslim population* (2017) staat dat bij het onmiddellijk sluiten van de grenzen de moslimpopulatie tot 2050 zou groeien van vijf naar zevenenhalf procent. Bij het huidige migratiebeleid zou het aantal moslims verdubbelen naar elf procent van de bevolking in Nederland. Die cijfers en dat rapport vond ik belanghebbend genoeg om voor het voetlicht te brengen. We zijn in de partij met veel nette bestuurlijke dingen bezig, maar hier mis ik de urgentie. Omdat het politieke midden er te stil over is, loopt rechts ermee weg. Ik dacht: ‘dat terrein moeten we ons niet laten ontglippen.’ Dat kan natuurlijk netter dan in vierhonderd woorden. Graag had ik een zinnetje gewijd aan de vele vredelievende moslims die we allemaal kennen. Die moeten we niet tekort doen. Maar we moeten ook niet om de olifant in de kamer heenlopen en zorgelijke ontwikkelingen rond de islam in Nederland kritisch duiden.”

Welke spanningen rondom islam in Nederland bedoelt u dan?

De Haan: “De zelfbewuste islam verhoudt zich heel moeilijk tot de democratische rechtsstaat en waarden. Denk terug aan de toestanden in de Schilderswijk enkele jaren terug. Dat vind ik problematisch. En als je naar een oplossing zoekt, begint het volgens mij bij immigratie omdat ongeveer de helft van de immigranten in Nederland moslim is. Als ik constateer dat er spanningen zijn rondom de islam in Nederland en als onderzoek laat zien dat het aantal moslims in Nederland de komende decennia zal verdubbelen bij gelijke migratie, dan is het niet zo ingewikkeld om te bedenken dat de al aanwezige spanningen zullen vermeerderen. Die spanningen hoeven niet per se te verdubbelen, maar een toename vind ik toch een logische verwachting.”

Die stellingname lokte een stevige reactie uit. Waarom?

Keuning: “Dat er spanningen zijn rond de islam in Nederland zie ik. Het voorstel om problemen met de islam in Nederland via immigratiepolitiek op te lossen vind ik alleen absoluut onjuist. Daarin resoneert voor mij, zoals ik schreef, de suggestie van ‘minder, minder’.² Wil je echt met immigratiepolitiek gaan selecteren op religie en via die politiek regelen dat er minder moslims Nederland binnenkomen? Dan haal je volgens mij een aantal dingen door elkaar die je moet scheiden. Er is het vraagstuk van immigratie: wie laten we binnen en op basis waarvan? Hoe is

PERSONALIA:

Jesse de Haan is voorganger van de baptistengemeente in Maastricht en nr. 36 op de lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2018.

Mart Keuning was van 2012 tot 2018 fractievoorzitter van de ChristenUnie in Leiden. Hij werkt bij institutioneel vermogensbeheerder MN.

dat de laatste jaren in Nederland gegaan en zijn we daar tevreden mee? Wat is de impact van immigratie: wat doet een hogere herkomstdiversiteit met ons? Welke effecten heeft dat, economisch en sociaal? De tweede vraag is voor mij: hoe gaan we om met godsdienstvrijheid, met het gegeven dat je in Nederland mag geloven wat je wilt – en daarbij dat we soms zien dat mensen zich op religieuze gronden niet altijd aan de grenzen van de rechtsstaat houden? Ik vind je te snelle conclusies trekt als je zegt: we zijn ontevreden over elementen van islam in Nederland en dus gaan we door immigratie zorgen voor minder moslims want dan zijn er minder problemen. We kunnen toch niet op geloof gaan selecteren aan de grens?”

De Haan: “Het woord ‘selecteren’ heb ik bewust niet genoemd. Wat je zegt vind ik interessant, maar het werpt ook wel een rookgordijn op rondom de kern van de zaak: dat er spanningen zijn rondom moslims in Nederland en Europa. Ik denk dan bijvoorbeeld aan IS-gangers vanuit Maastricht. Dat ligt heus niet aan een grote herkomstdiversiteit maar aan vooral één variabele: de islam. Ik denk niet dat we moeten gaan selecteren, maar misschien is doseren van migratie wel een optie. De wal keert het schip in Europa. Kijk naar de uitslag van de verkiezingen in Denemarken en Italië. Let op wat er in september in Zweden gaat gebeuren: ik verwacht een electorale aardverschuiving omdat de sociaaldemocraten met goede intenties onevenredig veel nieuwkomers binnenlieten. Hun goede idealen worden ingehaald door een weerbarstige realiteit. Ook Nederland heeft een ruk naar rechts gemaakt, de gedachten van Fortuyn en Wilders zijn gemeengoed geworden en afgelopen verkiezingen werd Wilders bijna de grootste. Als je deze demografische ontwikkelingen ziet en problemen

vaststelt, vind ik dat je proactief moet handelen. We moeten niet over tien jaar of in 2050 aan *damage control* gaan doen.”

Hoe ziet dat proactief handelen eruit?

De Haan: “Er is bewustwording nodig en daarom koos ik dit thema als onderwerp van mijn column. Ik ben een jonge voorganger uit Maastricht en vind het ergens wel treurig dat ik dit moet agenderen. Is het wel aan mij om dit precaire thema aan te snijden? Maar ik ben een betrokken lid van de ChristenUnie en laat daarom van me horen. Mijn oproep aan de ChristenUnie is: wees proactief, kijk vooruit en wees niet reactief. Dat is meer een aanmoediging dan een concrete invulling. Daartoe voel ik me niet echt bevoegd.”

Keuning: “Op veel gebieden ben ik het met je eens. Maar als jij zegt: er moet iets gebeuren, het moet met immigratie te maken hebben en het doel moet zijn minder moslims, dan gaan mijn nekharen overeind staan. Een politicus zou zeggen: boter bij de vis. Ik ben oprecht benieuwd naar jouw ideeën. In jouw voorstel zie ik maar twee opties. Eén: je staat een bepaalde mate van immigratie toe maar selecteert daar moslims uit. Of twee: sowieso veel minder immigratie, omdat je vindt dat we anders te veel moslims binnenlaten. Stel dat op een gegeven moment op basis van het huidige Vluchtelingenverdrag nog eens 60.000 mensen terecht asiel aanvragen in Nederland en jij was premier. Zou je ze dan op basis van hun moslim-zijn de toegang weigeren?”

De Haan: “We moeten met elkaar na moet denken over een aantal dat haalbaar is voor Nederland. Dus niet *lastminute*, wanneer die situatie zich voordoet, maar nu. En dan gaat het over het aantal immigranten in z'n totaliteit. De moslim-factor

speelt altijd voor de helft mee en daarom moet je die mijns inziens meewegen.”

Keuning: “Daar zeg je nogal iets: iemands religie meewegen. Zou er een moment kunnen komen waarop je het Vluchtelingenverdrag opzegt omdat je niet wilt dat er moslims het land binnenkomen? Je kunt je toch niet uitspreken tegen een religie?”

De Haan: “We moeten erover nadenken wat behapbaar is. Dat zou ik liever niet als minister-president doen maar als betrokken ChristenUnie lid kan ik daar wat over zeggen. Denk daarover na. Wat is haalbaar, wat is onze internationale plicht daarin en wat kan onze samenleving aan qua aantal?”

Mart Keuning, u schreef in reactie op het betoog van De Haan dat debatten over islam, integratie en immigratie apart en in samenhang met elkaar bezien moeten worden. Wat is die samenhang dan?

Keuning: “Ik zie wel dat het af en toe best kan botsen met de islam in Nederland. En ik ben trots op hoe de ChristenUnie daarop reageert. Maar ik vind ook dat immigratie in Nederland en Europa nog wel een paar tandjes strakker mag.”

De Haan: “Dus toch wel? Je kunt licht afkeurend zeggen: ‘nou dat neigt naar minder minder immigratie’, maar wat is het alternatief?”

Keuning: “Laat me dat rechtzetten: ik ben geen tegenstander van strengere immigratie. Als je zegt: we willen solidair zijn, dan moet je je rekenschap geven van de gevolgen van die solidariteit in de samenleving. Daar zit een grens aan. Als je dat constateert, moet je definiëren wie je wel en wie je niet binnenlaat. Daarvoor is er het Vluchtelingenverdrag, dat iets zegt over wie we als

vluchteling asiel verlenen. Dat antwoord is allang verzonnen. Als je gereede angst hebt voor je leven, dan ben je vluchteling. Anders ben je gewoon een arbeidsmigrant. Dat onderscheid moeten we scherp maken. We kunnen niet iedereen binnenlaten die, hoe legitiem ook, een betere toekomst zoekt. De andere kant is dat we niet het vluchtelingenverdrag kunnen schenden omdat je minder moslims wilt.”

De Haan: “Het is goed elkaar hierover te spreken. Nu hoor ik je voor het eerst zeggen: ik ben niet tegen scherpere immigratiepolitiek.”

Keuning: “We moeten heel goed kijken wie ons land wel of niet in kan. Maar juist omdat het zo’n precair thema is, moeten we het debat goed voeren en opletten welke oplossing je biedt. Als er geen oplossing en geen keuzes aan vastzitten, vind ik dat je niet bijdraagt. Ik zie ook wel dat immigratie in algemene zin, en de islam maakt daar onderdeel vanuit, gevolgen heeft voor onze samenleving en dat we ons daar rekenschap van moeten geven. De probleemanalyse deel ik dus, maar de oplossingsrichting niet. Daarover zou ik me op een andere manier uitspreken en ik vind dat we dat op een hele goede manier doen als ChristenUnie. Dan denk ik aan voorstellen over het stoppen van de financiering van bepaalde geloofsgemeenschappen uit onvrije landen, misschien een verbod op gezichtsbedekkende kleding, en het bestrijden van huwelijksdwang. Volgens mij leg je dan precies de vinger op de zere plek. Dat is de grens van waar je je hier, in dit land, aan moet houden, daaroverheen dulden we niet. Dat verhoogt natuurlijk ook de kans dat je een *modus vivendi* vindt waarin we, ondanks alle verschillen, kunnen samenleven. Tegelijkertijd zie je dat immigratie effecten heeft en daar moet je

je rekenschap van geven. Immigratie kan nooit eindeloos zijn.”

Hoe kunnen we als ChristenUnie blijven werken aan een samenleving waar het voor iedereen goed toeven is?

De Haan: “Het is niet voor niets dat de ChristenUnie en de SGP tegen verwachting in wat gegroeid zijn de afgelopen verkiezingen. Mensen zien dat wij het goede leven voor inwoners zoeken; voor ons is dat het goede leven met een verwijzing naar God. De fundamenten van de democratische rechtsstaat zijn verankerd in het geloof in een Schepper die mensen gelijk maakte en op basis daarvan gelijke rechten geeft. We hebben de uitgelezen kans om ons met volle inzet, trouw en respectvol voor de samenleving in te zetten. In het evangelie worden genade en waarheid samen genoemd. Dat betekent dat we liefdevol maar ook kritisch moeten zijn. In dit debat zie ik voor ons de rol om de polen enigszins te verenigen. Ik las laatst een uitspraak van Groen van Prinsterer, dat de revolutionairen wel de vruchten van het evangelie genieten maar de grondslagen ervan niet erkennen. Dat is sindsdien alleen maar erger geworden. Dat leidt tot een wel heel uitgehold waardenbegrip. De ChristenUnie kan vrede brengen door wie ze is en door in te zetten op gezin, gemeenschapszin en door het opnieuw invullen van die uitgeholde waarden.”

Keuning: “Een aantal zaken is belangrijk. Allereerst: pas op met te precies te definiëren wat het is om Nederlander te zijn. Alles wat je definieert, heeft ook een uitsluitende werking. Tegelijkertijd is er het gevoel van nabijheid dat mensen hebben bij hun familie, straat, stad, omgeving en land. Dat gevoel moet je politiek niet delegitimeren. Het is juist belangrijk in een globaliserende wereld te weten wat

je na staat, dus doe niet krampachtig over zoiets als ‘trots op Nederland’. Grote veranderingen zorgen voor gevoelens van ontheemding. Dat ligt niet alleen aan immigratie maar ook aan andere grote veranderingen in de wereld. Ik geloof in het belang van continuïteit, ook in de fysieke omgeving. Dat maakt gemeentepolitiek zo leuk. Gooi een stad niet te snel overhoop met asfalt en beton; dat geeft een gevoel van vervreemding. En dan wat breder: ken waarde toe aan wat historisch gegroeid is. Ook zonder dat je wetenschappelijk kunt duiden dat iets goed is, zit er vaak in hoe dingen gegroeid zijn een soort volkswijsheid. Je kunt mensen geen thuisgevoel geven, maar het ze niet afnemen, door wat conservatisme, kan geen kwaad. Laat veranderingen niet te groot zijn en niet te snel gaan; houd daarmee rekening in de manier waarop je politiek bedrijft.”

Ja.

Ik ben geen enthousiast aanhanger van de afschaffing van de dividendbelasting. Mijn tegenzin werd groter toen duidelijk werd dat de effectiviteit minimaal lijkt te zijn terwijl de maatregel duurder uitpakt dan verwacht. Het is een duur cadeau voor buitenlandse overheden en investeerders. Vormen die constatering een reden om het akkoord aan te passen? Dat zou uitzonderlijk zijn maar is vaker voorgekomen. We kunnen ons, heel loyaal, aan het akkoord houden; we kunnen er, heel principieel, uitstappen. Of we kunnen slim onderhandelen. Een pragmatische omgang met het regeerakkoord door de ChristenUnie is volgens mij gewenst.

Je kunt de afschaffing van de dividendbelasting willen afschaffen maar dan verliest het regeerakkoord haar evenwicht. Concreet betekent dit dat we de verworven pluspunten voor de ChristenUnie in het huidige akkoord in de waagschaal zetten of zelfs het hele regeerakkoord en daarmee de coalitie. Is het onderwerp dat ons waard? Dat vind ik een lastige afweging. Uit de praktijk weet ik dat aanpassingen nooit kostenneutraal gaan en dat het proces van geven en nemen ook nieuwe discussies oplevert voor de uitvoering van de door de ChristenUnie ingebrachte punten. Bij de kiezers van de ChristenUnie mag dan ook nog verder worden geïnvesteerd in nuchterheid, rust en uitleg over hoe politieke processen werken.

Juist nu de VVD op dit punt onwrikbaar en principieel opereert, zou het goed zijn als de ChristenUnie pragmatisch redeneert. Ik pleit ervoor om radicaal de netten aan de andere kant uit te gooien. Want nieuwe feiten bieden nieuwe onderhandelingsmogelijkheden. Ik zie mogelijkheden om juist op onderwerpen die voor de ChristenUnie belangrijk zijn ruimte in te nemen en op te eisen. Collega's van de VVD u wilt dit cadeautje voor het grootbedrijf? Wij willen een extra impuls voor de ambitieuze gezondheidsagenda van Staatssecretaris Paul Blokhuis. Of: wij willen meer snelheid om de psychiatrische zorg te verbeteren en wachtlijsten aan te pakken. Wij willen meer mogelijkheden voor passende oplossingen in het primair en middelbaar onderwijs. Kortom, deze lijst kan moeiteloos bedacht en aangevuld worden door onze bewindsliden of de Haagse Fractie.

Nu de premier zijn hakken in het zand gezet heeft, ben ik ervan overtuigd dat de tijd is gekomen om de agenda van de ChristenUnie binnen de coalitie te versterken, door meer ruimte in te nemen op de terreinen die de ChristenUnie belangrijker vindt. Ik verwacht niet anders dan dat in de wandelgangen van Den Haag de komende tijd daar hard aan wordt gewerkt.

AUTEUR Reinier Mulder, raadslid ChristenUnie in Zwolle

Maar.

Sinds het aantreden van het huidige kabinet is er rumoer over het afschaffen van de dividendbelasting. Is het wel terecht is om deze maatregel ter discussie te stellen? De afschaffing is in het regeerakkoord als onderdeel van een totaalpakket aan fiscale maatregelen opgenomen. De onderhandelaars van de vier betrokken partijen hebben onder het akkoord een handtekening gezet. Kunnen er zich dan omstandigheden voordoen waarbij de afspraak niet hoeft te worden nagekomen? Er zijn immers allerlei argumenten door tegenstanders ingebracht die wellicht hout snijden. Belangrijker dan dat is dat de ChristenUnie een betrouwbare coalitiepartner moet zijn.

In de gemeente waar ik wethouder mag zijn, nemen wij al een aantal jaren deel aan het college. De eerste keer dat een beroep op ons als ChristenUnie werd gedaan om mee te doen, hebben wij de voorwaarde gesteld dat de winkels op zondag gesloten zouden blijven. De andere partijen, waaronder een grote lokale partij, gingen hiermee akkoord. Een coalitieakkoord voor vier jaar werd overeengekomen. Al snel nadat de nieuwe coalitie was begonnen meldden diverse ondernemers zich bij raad en college. Men betoogde dat klanten naar andere gemeenten gingen om daar in te kopen, dat de werkgelegenheid in gevaar kwam, ja zelfs dat faillissementen dreigden als de deuren op zondag gesloten moesten blijven. In de loop van de vier jaar werd het koor van ontevreden ondernemers alleen maar groter. Vooral de lokale partij, met driemaal zoveel zetels als de ChristenUnie en voorstander van de zondagsopening, werd onder vuur genomen in de hoop dat deze in de raad met de oppositie zou meegaan. Deze was volledig voor openstelling op zondag. Ook al vonden alle niet-christelijke partijen dat onze argumenten voor de sluiting niet valide waren, onze coalitiepartners bleven achter de tekst in het coalitieakkoord staan. Afspraak is afspraak en in de Bijbel vinden wij dit terug in de bekende tekst in Jacobus 5 vers 12: laat uw ja ja zijn en uw nee nee.

Er valt veel af te dingen op de maatregel om de dividendbelasting te schrappen, maar het is nu eenmaal een onderdeel van een bereikt compromis. De oppositiepartijen in de Tweede Kamer proberen een wig te drijven tussen de regeringspartijen. Als één van de vier besluit om het regeerakkoord open te breken, is het vertrouwen in elkaar verdwenen en zal de huidige coalitie geen lang leven meer beschoren zijn. Vertrouwen is essentieel als je in de politiek met elkaar samenwerkt. Laat de ChristenUnie de laatste zijn om dat te beschamen...

AUTEUR Auteur Rob Jonkman, wethouder voor de ChristenUnie in Opsterland

Nieuwe serie vanaf januari 2019

Fellowsprogramma

In januari 2019 begint een nieuw cursusjaar van het Fellows-talentenprogramma, met sprekers als Gert-Jan Segers en bisschop De Korte. Het Fellowsprogramma is een introductie in het christelijk-sociale denken voor twintigers. Om het christelijk-sociale denken van de ChristenUnie te ontdekken, of om bestaande kennis verder te verdiepen.

Leg je oor eens te luisteren bij invloedrijke denkers uit onze christelijk-sociale traditie. Wat heeft het werk van Augustinus te zeggen voor de politiek van vandaag? Wat betekent Dooyeweerd's publieke gerechtigheid, en wat maakt dat een christelijke notie? En wat kan Thomas van Aquino ons zeggen over veiligheid en vrede? Het WI biedt jonge denkers graag de gelegenheid zich te laten inspireren door nieuwe én oude politiek denkers.

Investeren in de toekomst | In het Fellows-programma leg je een basis voor je denken over politiek en maatschappij, en doe je kennis en vaardigheden op waar je een leven lang baat bij hebt. Veel van de deelnemers van eerdere jaren hebben tegenwoordig een functie waarin zij de opgedane kennis en vaardigheden kunnen inzetten ten bate van de samenleving. Sommigen binnen de ChristenUnie, sommigen op een andere plek in de maatschappij. De Fellows zijn bovendien waardevolle en inspirerende gesprekspartners voor het WI, bijvoorbeeld over lopende onderzoeksprojecten.

Het programma | Aan de hand van teksten van vooraanstaande politieke denkers gaan de cursisten een jaar lang maandelijks in gesprek over verschillende thema's binnen de christelijke politiek. Iedere avond wordt geopend met een introductie door een deskundige. Dit jaar zijn dat onder meer partijleider Gert-Jan Segers en bisschop De Korte. De avonden worden geleid door cursuscoördinator Trineke Palm, zelf Fellow van het WI en post-doctoraal onderzoeker aan de Universiteit Utrecht. Cursisten worden uitgedaagd een mening te vormen over politieke en maatschappelijke thema's en worden getraind die te verwoorden in opiniërende teksten. Het schrijven van een essay vormt de eindopdracht van het programma.

Nieuwsgierig? | Kijk op wi.christenunie.nl/fellows2019 voor meer informatie.

Solliciteren | Stuur vóór 1 december je motivatiebrief en cv naar wi@christenunie.nl.

Deelnemersbijdrage | Voor studenten € 125,-. Voor werkenden € 250,- (incl. maaltijden).

Agenda.

1 oktober

Uiterlijke sollicitatiedatum Masterclass
wi.christenunie.nl/masterclass

12 oktober

College gentech

2 november

Gezinscongres, Amersfoort

24 november

38e partijcongres, Zwolle

1 december

Uiterlijke sollicitatiedatum Fellowsprogramma
wi.christenunie.nl/fellows

Voor bestuurders en/of besturen

5 oktober

Waterschapsbijeenkomst, Lemmer

6 oktober

Regionale Bestuurdersdagen

November

Het hart van de ChristenUnie
voor kandidaten Provinciale Staten en Waterschappen
Assen (19e); Bussum (22e); Nijmegen (26e); Zwolle en Dordrecht (29e)
christenunie.nl/opleiding/hethartvandechristenunie-psws2019

27 november

Statendag, Brussel

Noten.

p 6-11

1. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, (2017). *Human Genome Editing: Science, Ethics, and Governance*. Washington, DC: The National Academies Press.
2. G. Hinsliff and R. McKie, (9 maart 2018). This couple want a deaf child. Should we try to stop them? *The Guardian*.
3. N.A. Farahany, H. T. Greely e.a., (2018). The ethics of experimenting with human brain tissue. *Nature* 556(7702), 429-432.
4. A. Regalado, (7 augustus 2017). A New Way to Reproduce. *MIT Technology Review*.
Zie ook het rapport van ZonMW hierover: ZonMW, (2012). *Reageerbuisdebat Over de maakbaarheid van de voortplanting*.

p 26-31

1. Gezondheidsraad, (2017). *Ingrijpen in het DNA van de mens, Morele en maatschappelijke implicaties van kiembaanmodificatie*. Bilthoven: Commissie Genetische Modificatie.
2. Rinie van Est e.a., (2017). *Regels voor het digitale mensenpark. 'Telen' en 'temmen' van de mens via de kiembaanmodificatie en persuasieve technologie*. Den Haag: Rathenau Instituut.
3. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, (2016). *Genome Editing, Visiedocument*. Amsterdam.

p 45

1. A. ten Cate, A. Fountain en G. J. Segers, (2018). Wijnstokken en Vijgenbomen. Over ontheemding, nieuw eigenaarschap en een economie van de samenleving. Groen juni 2018. Zie ook: L. Pasterkamp en L. Wijmenga, (1 augustus 2018). Burger, neem je verantwoordelijkheid. *Nederlands Dagblad*.

p 50-54

1. Patricia van Echteld (red), *Burn-out: verbanden tussen emotionele uitputting, arbeidsmarktpositie en Het Nieuwe Werken*. Sociaal Cultureel Planbureau, 2014; *Een werkende combinatie. Advies over het combineren van werken, leren en zorgen in de toekomst*, Sociaal Economische Raad, 2016.
2. Netwerk studentenwelzijn, *Actieplan studentenwelzijn*, 2018; Antwoorden ministerie OCW 31-3-2016; Antwoorden ministerie OCW 10-7-2017.
3. Robert van Putten (2014), 'De uitgebluste mens. Over de vermoeiende prestatimaatschappij', *Wapenveld* 64(4), 30-36; Robert van Putten (2016), 'Waarom is rusten zo moeilijk?', *Sophie* 6(4), 48-52; Robert van Putten (2017), 'Tussen werken en uitrusten. Lessen van Josef Pieper over rust', *Wapenveld* 67(2), 12-17.

p 56-61

1. Met dank aan Anthonie Drenth, Thera de Haan, Paulus Steenkamp voor advies en discussie.
2. M. Trappenburg, (2011). *Veiligheid boven alles? Essays over oorzaken en gevolgen van de risico-regelreflex*. Den Haag: Boom Lemma.
3. B. de Graaf, (2017). *Heilige Strijd. Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad*. Utrecht: Boekencentrum.
4. Nieuwjaarsrede Jaap Smit, Commissaris der Koning Zuid Holland (2017). Beschikbaar als download via: www.zuid-holland.nl/15620/commissaris-jaap/.
5. R. Oosterom, (16 oktober 2017). Waarom 'ontregelen' in zorg en onderwijs steeds mislukt. *Trouw*.
6. P. Couwenbergh, (26 mei 2015). Theodor Kockelkoren: "Wie ethiek geen rol wil geven moet veel regels accepteren". *Financiële Dagblad*.
7. G.P. O'Driscoll Jr, (12 juni 2010). The Gulf Spill, the Financial Crisis and Government Failure. *The Wall Street Journal*. Website: www.wsj.com/articles/SB10001424052748704575304575296873167457684.
8. Daily Chart, Graphic Detail. (2 januari 2018). 2017 was the safest year on record for commercial passenger flights. *The Economist*. Website: www.economist.com/blogs/graphicdetail/2018/01/daily-chart-0?fsrc=scn/tw/te/bl/ed/.
9. N.N. Taleb, uitgewerkt in 'De zwarte zwaan' (2006), 'Antifragiel' (2012) en Skin-in-the-Game (2018).
10. Naar een cartoon van Sage Stossel, (april 2010) *The Mine Safety Solution*. Website: www.sagestossel.com/2010/04/the-mine-safety-solution/.
11. I. Helsloot. (2017). Over de (on)wenselijkheid van symboolpolitiek in veiligheidsbeleid. *Groen* 2017(3).

p 62-67

1. J. de Haan, (11 juni 2018). *Anticiperen op meer islam*. Website: wi.christenunie.nl/page/46020.
2. M. Keuning, (18 juni 2018). *Minder, minder*. Website: wi.christenunie.nl/page/46021.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 2, nr. 3, september 2018.
Oplage: 5.900 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij derde nummer: 15 oktober 2018.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2018:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2019 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2018 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

'We zijn gemaakt om te creëren. Om wat stuk is, heel te maken.
Om wat niet af is, mooi te maken. Om alles wat we bedenken,
uit te voeren. Wij zijn immers gemaakt om te maken.'

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*Gevulde
democratie*
Pagina 6

*Interview met
prof. dr. Alex
Brenninkmeijer*
Pagina 20

*Reactie op de
Groenlezing:
Ontheemding en het
verlangen naar een
thuis in deze tijd*
Pagina 52

Democratie:
geest en stelsel

Groen is een uitgave van

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 **Gevulde democratie**
Door Roel Kuiper
- 12 **De politieke partij tussen samenleving en staat**
Door Gerrit Voerman
- 19 **Leve de echt gekozen burgemeester!**
Column door Ton van Brussel
- 20 **Over het huis van de democratie en zijn bewoners**
Interview met prof. dr. Alex Brenninkmeijer
- 26 **Een weerbare democratie. Hoe houden we autocraten tegen?**
Door Mirjam Kosten
- 32 **'Democratie is een daad van liefde'**
Interview met prof. dr. Luke Bretherton

Boeken.

- 41 Recensies

Actueel.

- 52 **Ontheemding en het verlangen naar een thuis in deze tijd**
Door Hans Teerds
 - 59 **Laat uw pardon pardon zijn**
Column door Wouter Beekers
 - 60 **Toen Israël een kind was, toen hield ik van hem**
Door Ton van Brussel
 - 64 **Ja/ maar: Kernenergie**
Door Gerben Dijksterhuis en Carla Dik-Faber
-

Een luisterend hart

Regelmatig beluister ik preken uit St Martin-in-the-Fields, een kerk in het hart van Londen. Vaak klinkt daar een woord dat de uitdagingen van deze tijd raak weet te verbinden aan Gods eeuwenoude woorden. Zoekend naar een passende insteek voor dit decembernummer over democratie, kwam ik als vanzelf uit op een parafrase van zo'n preek:

“Wanneer God aan Salomo vraagt wat de jonge koning verlangt, dan antwoordt Salomo dat hij de wijsheid van een ‘opmerkzame geest’ zou willen om goed te kunnen regeren. Die ‘opmerkzame geest’ kunnen we ook vertalen als een ‘luisterend hart’. Geen beter denkbare start voor een koning zo lijkt het: in nederigheid, liefde en trouw, zijn eigen zwakheden kennend, open voor de raad en zegen van God. En met een hart dat luistert, naar God en naar de noden van Zijn volk. Was onze wereld maar vol van zulke leiders.

Maar we weten ook dat alles uiteindelijk niet zo goed afloopt als het begon. Het ideaal van een koningschap dat trouw is aan het verbond met God, bezwijkt onder de druk van Salomo's koninklijke voorrechten en macht. De wijsheid die Salomo uiteindelijk ontbeert, is oog te hebben voor hen die Gods oogappel zijn. De wijsheid waar God naar verlangt, is de wijsheid van gelijkheid en gerechtigheid, van zorg voor weduwen, wezen en vreemdelingen. Hoe zou onze wereld eruitzien als dit de diepste zorgen waren van hen die ons regeren?

Gods wijsheid is voor ons voorhanden als een roepstem, diep in ons binnenste. In welke omgeving we ook werken of voor welke uitdaging we ook staan: Hij vraagt ons te wandelen in rechtvaardigheid, met integriteit, zorg en compassie, open voor de noden van anderen. Als wij echt met God in verbinding staan, in vlees en bloed, in brood en wijn, in onze alledaagse levens, dan vormt Hij ons als mensen met een luisterend hart. Een luisterend hart voor God, voor elkaar, voor de ware noden van deze wereld die boven haar rumoer en lawaai uit klinken.”

Deze maand vieren we het luisterend hart van onze God, die mens werd. Gezegende kerstdagen!

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Gevulde democratie

“Wat als we de democratie afschaffen?” Met deze vraag als vertrekpunt schreef journalist Melle Garschagen in *NRC* onlangs een beschouwing over een politiek bestel zonder verkiezingen.¹ Gaat het wel goed met de democratie zoals wij die kennen? In 2015 analyseerde David van Reybrouck het ‘Democratisch Vermoeidheidssyndroom’ in zijn boek *Tegen verkiezingen. Is de democratie in crisis? Wat als?* In dit essay kijk ik naar de grondleggers van het christelijke politieke denken. Welke democratie zouden zij tot bloei willen brengen en welke voorwaarden moeten daarvoor vervuld worden? En hoe kan de ChristenUnie een bijdrage leveren aan het huidige debat over de staat van de democratie? Is er wat aan het brede besef van malaise te doen?

Door Roel Kuiper

Exercities als die van Garschagen en Van Reybrouck zijn niet meer uniek. Opvallend is de groeiende reeks aan analyses over het verval van de democratie. De Amerikaanse journalist David Runciman schreef dit jaar het boek *How Democracy Ends*. Grote catastrofes en existentiële bedreigingen van de westerse samenlevingsvorm brengen de democratie om zeep, meent hij. De opkomst van leiders als Erdogan en Trump, die rechtsstaat en parlement het liefst aan de leiband hebben, vergroten de angst dat het democratisch bestel zomaar kan omvallen. Journalist Marcel ten Hooven kwam dit jaar met zijn boek *De ontmanteling van de democratie*. “Neergang van de democratie als beschavingsvorm is als dat giftige, reukloze gas dat van onder de deur vandaan komt: het duurt een tijdje voor je in de gaten hebt dat er iets niet in orde is”, schreef hij.²

Al deze auteurs hebben het gevoel dat er iets niet in orde is. Maar wat? Welk begrip hebben zij van ‘de’ democratie? Wat zijn de oorzaken van het verval? Op dit punt lopen de antwoorden uiteen. Volgens Ten Hooven wordt het verval aangewakkerd door polarisatie, intolerantie en het niet meer willen luisteren naar elkaar. Hij legt er de nadruk op dat een democratisch systeem een beschaving veronderstelt en die is in het geding. De voortdurende verontwaardiging en het wij-zij-denken keren zich eenmaal tegen de parlementaire democratie zelf, het instrument waarmee de ‘elite’ regeert, zo wordt gevreesd.³ Garschagen legt de nadruk op het falen van partijpolitiek en van politici die kiezers naar de mond praten en niet in staat zijn urgente problemen op te lossen. Van Reybrouck acht de legitimiteit van het via verkiezingen in het zadel geholpen politieke bestuur problematisch. Waar moeten we nu aan denken?

De pijlen worden in deze analyses gericht ofwel op het systeem ofwel op het gedrag. Voorgestelde oplossingen liggen in het verlengde hiervan. Wie juist meent dat het aan het systeem ligt, stelt systeemverbeteringen voor. In Nederland doet D66 dat al vele jaren. Van Reybrouck komt met het revolutionaire voorstel het lot vaker te laten beslissen, en niet de stembus. In Nederland is momenteel de beweging *Code Oranje* actief, die het partijpolitieke systeem wil omzeilen. Wie meent dat het aan het gedrag ligt, wil een debat voeren over waarden en deugden die ons moeten leiden. Christelijke partijen zijn doorgaans aan deze kant van het spectrum te vinden. De democratie is immers meer dan een beslissysteem, de democratie is een uitdrukking van belangrijke waarden die om erkenning vragen, ook in ons gedrag. Zonder tolerantie en de erkenning van het recht van de ander, bestaat geen democratie.

Als er sprake van verval is, wat is er dan precies in verval?

AUTEUR
Prof. dr. Roel Kuiper is fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Eerste Kamer. Daarnaast is hij rector van de Theologische Universiteit Kampen en aan die universiteit hoogleraar Christelijke Identiteit.

Hapert het besluitvormingssysteem en wel zodanig dat de kwaliteit van de besluitvorming eronder lijdt? Of hapert de democratische cultuur en daarmee ook de bereidheid om met elkaar oplossingen te zoeken voor samenlevingsproblemen? Mij is gevraagd iets te zeggen vanuit het perspectief van de grondleggers van het christelijke politieke denken. Welke democratie zouden zij tot bloei willen brengen en welke voorwaarden moeten daarvoor vervuld worden? En hoe kan de ChristenUnie een bijdrage leveren aan het huidige debat over de staat van de democratie? Is er wat aan het brede besef van malaise te doen?

De democratische impuls van de Reformatie | De democratie zoals wij die kennen, is een modern fenomeen. Ze krijgt een constitutionele vorm in de negentiende eeuw, maar heeft wortels in de zestiende eeuw. In die 'vroegmoderne' tijd had democratisch denken al de steun van de reformators, die op eigen wijze een bijdrage leverden aan de vernieuwing van het politieke denken. Vooral bij Calvijn is er steun voor de gedachte dat een samenleving een *res publica* (zaak van allen) is en ook door belanghebbenden bestuurd moet worden. Het calvinisme heeft zich dikwijls kritisch opgesteld tegenover absolutistisch vorstenbestuur en werd een motor voor democratisering in kerk en samenleving. *Checks and balances* werden als belangrijke rem op de macht gezien. De democratie die beoogd werd, ging over zeggenschap, rechtmatige invloed en de mogelijkheid verantwoordelijkheid te dragen voor eigen zaken. Dat blijkt ook wel uit het 'recht van verzet' dat in protestantse landen ontwikkeld werd om zeggenschap te verwerven over cruciale kwesties, zoals de vrijheid van godsdienst.

Er ging dus een democratische impuls uit van vroegmoderne protestanten. Zij waren uit op het vergroten van volksinvloed. Volgens sommigen loopt er een rechte lijn van dit vroege denken over volksinvloed naar het idee van 'volkssoevereiniteit', zoals dat in de achttiende eeuw door Rousseau wordt geformuleerd. Van politieke besmetting zal ongetwijfeld sprake zijn geweest.⁴ Rousseau was op de hoogte van calvinistische democratische denkbeelden. Toch was de transformatie te groot om de directe lijn te trekken. Voor protestantse denkers kwam niet het soevereine volk met een eigen wil op de eerste plaats, maar het gezag, het aan ieder toekomende recht en de vrijheid en dat alles verbonden met de dienst aan God, die aller Soeverein is.

Van geloofsvrijheid naar politieke vrijheid | Die gedachte van Gods soevereiniteit bepaalde dus het karakter van de democratische impuls. Maar waar kwam die impuls zelf vandaan? Het antwoord daarop is: uit de erkenning van de innerlijke vrijheid van ieder mens. De reformatie maakte ruimte voor ieder individu om een eigen geloofsovertuiging te mogen aanhangen. Niet de kerk of de overheid bepaalt wat mensen mogen geloven, daarover gaan ze zelf. Het beroep dat Luther deed op zijn geweten op de Rijksdag in Worms, had enorme politieke implicaties. Zijn mensen vrij om te geloven wat zij willen en dienen ze daarin gerespecteerd te worden, dan is dit het begin van een nieuwe politieke vrijheid. Die uit zich niet alleen op het vlak van de gewetensvrijheid, maar ook op het vlak van de godsdienstvrijheid, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vergadering. Uit de erkenning van de gewetensvrijheid is zo een hele reeks van andere vrijheidsrechten voortgekomen.

Vandaar dat zowel Groen van Prinsterer als Abraham Kuyper in de negentiende eeuw verkondigden dat het calvinisme 'oorsprong en waarborg' van 'onze constitutionele vrijheden' is geworden.⁵

Deze vrijheden zouden er niet zijn als er geen morele consensus was over een te respecteren mensvisie. De vrijheid van de ander, zijn of haar recht om mee te spreken en mee te beslissen, wordt in die mensvisie erkend als een recht dat die ander ook daadwerkelijk toekomt, een verantwoordelijkheid behorend bij ieders menselijke waardigheid. De erkenning hiervan komt voort uit een houding van respect en naastenliefde. De aanvaarding van de ander, ook al denkt en handelt hij op een manier die ik niet goedkeur – echte tolerantie dus – is gebaseerd op deze waarden. Volgens Marcel ten Hooven is 'gematigdheid' een essentiële democratische waarde. Deze waarde helpt om onszelf te beheersen en er met anderen uit te komen.⁶ Maar uit de formulering blijkt wel dat er een andere waarde onder zit: het respect voor de persoon als persoon en ruimte voor de ander. Deze waarde is niet goed denkbaar zonder het christelijk liefdegebed.

Herpositionering in een liberale democratie | De democratische impuls van het protestantisme had de tendens om de kring van politiek bevoegden uit te breiden naar ieder individu. Dat ging met horten en stoten, met stapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht, met de insluiting van vrouwen in het electoraat en de verlaging van de leeftijdsgrens. Uiteindelijk kreeg iedere volwassene met zeggenschap over eigen leven, ook politieke zeggenschap, wat tot uitdrukking komt in het actief en passief kiesrecht. Toch liepen christelijke partijen in deze beweging niet

steeds voorop. Het passief kiesrecht van vrouwen is nog altijd omstreden binnen de SGP en aanvankelijk hadden ook de antirevolutionairen daar reserves bij. Toch is het moeilijk weerstand te bieden aan de tendens tot uitbreiding van het kiesrecht naar ieder mondig individu. Het christelijk mensbeeld van de Reformatie brengt dat met zich mee.

Groter was de moeite van protestanten met de nieuwe functie die door liberalen in de negentiende eeuw aan de democratie werd toegekend. De democratie werd door liberale hervormers in de negentiende eeuw gezien als een middel om te kunnen omgaan met diepgaande verschillen van mening in de samenleving: de democratie als beslechtingmechanisme. Daarmee erkennen deze liberalen weliswaar religieuze en levensbeschouwelijke pluraliteit, maar willen ze die pluraliteit tegelijkertijd niet een te grote rol laten spelen in het openbare leven. Het politieke bestel moet zo worden ingericht dat er overeenstemming wordt gevonden om het land te kunnen verenigen en besturen. Die overeenstemming moet ontstaan over de grenzen van geloofs- en meningsverschillen heen en daarvoor dient de liberale democratie als voertuig. Het onderscheid tussen publieke en private sferen, dat liberalen graag hanteren, gaat gepaard met deze politieke boodschap: het geloof hoort thuis in de privésfeer en niet in de politiek.

De opvatting dat democratie de erkenning van pluraliteit inhoudt en dat christelijke overtuiging een particuliere overtuiging is naast andere, won het pleit. Dit vroeg echter om een herpositionering van christenen die politieke invloed wilden blijven uitoefenen in een liberale democratie. Zij moesten loskomen van het idee dat het protestantisme een bevoorrechte positie innam en dat het

christelijk geloof leidend zou moeten zijn voor beslissingen die de hele samenleving raken. Die herpositionering heeft eigenlijk de hele negentiende eeuw geduurd. De uitkomst is echter ambivalent en kan ook geen andere zijn, aangezien de liberale democratie zelf deze ambivalentie in zich draagt. Alle christelijke politieke partijen die deelnemen aan het bestel, accepteren de levensbeschouwelijke en godsdienstige pluraliteit en de liberale democratie om hieraan uitdrukking te geven. Daarmee accepteren ze ook de liberale democratie als instrument om met die pluraliteit om te gaan.

Maar hiermee is de kous niet af. Als stroming met een eigen religieus en levensbeschouwelijk perspectief, blijft christelijk politiek een waarheid uitdragen die allen aangaat. Weliswaar vertaald in een politiek programma, maar niet minder uitdrukking van een religieus en levensbeschouwelijk perspectief. Om dat perspectief tot klinken te brengen, gebruiken christenen de liberale democratie als kanaal, ook al relativeert die liberale democratie tegelijkertijd de waarheidsaanspraken van iedereen. Partijen en stromingen moeten immers tot een vergelijk komen in het democratisch proces. Deze opvatting over de radicale gelijkheid van iedere waarheidsaanspraak en de neutraliteit of onbeslistheid die daarmee gepaard gaat, wringt. Ze vraagt om een depolitiserend van diepste overtuigingen die niemand uiteindelijk wil opbrengen, liberalen zelf ook niet. Niemand is neutraal ten opzichte van zijn of haar diepste overtuigingen.

De crisis van de liberale democratie

Het is precies deze dubbelzinnigheid die we terugzien in de problematiek waar we dit essay mee begonnen: de crisis van

de democratie. De een verbindt die crisis met een haperend besluitvormingssysteem waardoor de verschillende perspectieven in een plurale samenleving niet goed tot hun recht komen. De ander verbindt die crisis met een gebrekkige doorwerking van de juiste set aan waarden die het democratisch systeem als zodanig dragen en haar functioneren mogelijk maken. Zoals we hebben gezien bevinden christelijke denkers zich veelal aan dit laatste eind van het spectrum. Maar ook zij menen regelmatig dat hun perspectief niet goed tot uitdrukking kan komen in het democratisch systeem, zoals we dat nu kennen. Daarbij wordt bijvoorbeeld gewezen op het afnemende begrip voor wat wezenlijk bij de godsdienstvrijheid hoort, het verwijderen van de mogelijkheden tot expressie van christelijk geloof in de publieke ruimte of op afnemende ruimte voor de onderwijsvrijheid.

Dit legt een andere dubbelzinnigheid van de liberale democratie bloot. Door wat behoort tot ieders substantiële overtuiging zoveel mogelijk terug te dringen in de privésfeer en de wens het publieke terrein als neutraal te beschouwen, wordt ze zelf partij. Onder het gewaad van bureaucratie en technocratisch bestuur duwt ze stromingen, perspectieven en gezichtspunten weg uit het politieke debat en oogst ze de onvrede en verontwaardiging van groepen en individuen die zich niet meer gehoord voelen. Die groepen en individuen laten zich vandaag steeds meer horen en klagen over een democratie die een instrument is van de heersende 'elite'. Hier ligt de voedingsbodem voor populisme. Volgende stappen zijn de haat en intolerantie jegens vertegenwoordigers van het openbaar bestuur, de polarisatie, afnemend respect voor de

rechtsstaat, kortom: het verval van een cultuur die de democratie moet dragen.

Wat nu? | Nog meer technocratische oplossingen om de democratie te redden, zullen niet helpen. Neem het idee dat uitgewerkt wordt door Garschagen: volgens een bepaald algoritme wordt een groep van honderd burgers aangewezen om met experts tijdelijk te zoeken naar pragmatische oplossingen voor complexe problemen. De democratie is in dit gedachtenexperiment afgeschaft, de legitimiteit van de besluitvorming is opgehangen aan een digitaal systeem en verwacht wordt dat de samenleving zo'n uitkomst van willekeurig gekozen burgers zomaar zal accepteren. Dat zal niet gebeuren en de remedie is erger dan de kwaal. Nee, het geloof in een nog redelijker of slimmere besluitvormingstechniek gaat ons niet redden.

Democratie veronderstelt een cultuur van vertrouwen, een *beschaving* om met Ten Hooven te spreken. Dat vertrouwen is mede gebaseerd op waarden die in een democratie expliciet benoemd moeten worden. De democratie kan het niet stellen zonder moreel fundament, de wil om het goede voor allen te zoeken en niet het eigenbelang voorop te stellen. Dit is het christelijk fundament onder de democratie zoals wij die kennen en het verzet zich tegen de cultuur en de politiek van het eigenbelang. De neergang van de democratie wordt een thema, nu dat fundament zelf in geding komt en waarden eroderen die de democratie mogelijk maken. De gevoelde en soms verkeerd geadresseerde onvrede is een station in een breder secularisatieproces.

“Zoek de vrede en de welvaart van de stad”, zeggen christenen tegen elkaar in navolging van Jeremia (29:7) en zij zien

hierin terecht een Bijbelse opdracht. Het bederf van de democratie begint daar waar ze wordt gezien en beleefd als voertuig voor eigenbelang. Een liberale democratie die waarden en overtuiging uit het publieke domein weg wil poetsen, zet hier de deur voor open. Dan wordt het politieke beeld gevuld door conflicterende groepen burgers die in een machtsstrijd verwickeld zijn. Het systeem moet zich opnieuw leren openen naar waarden die het systeem gezond houden. Wat christenen kunnen doen, is hun leven als christen leven en tegelijk hun vrijheid gebruiken om te spreken. Het slechtste wat christenen kunnen doen, is zich terugtrekken in hun privésfeer. Christelijke politiek heeft zich altijd ingezet voor een gevulde democratie, een democratie die leeft vanuit waarden en deze tegelijkertijd verbreedt. De ChristenUnie moet thema blijven adresseren en agenderen en zo zichtbaar blijven met een eigen bijdrage tegen het gevreesde verval van de democratie.

De politieke partij tussen samenleving en staat

Regelmatig worden de alarmklokken geluid over de politieke partij. Kiezers zijn steeds minder loyaal aan partijen; het betrekkelijk stabiele aandeel in het electoraat waarop zij lange tijd konden rekenen, bestaat al decennia niet meer. In de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen wordt sinds de jaren negentig van de vorige eeuw vrijwel altijd de sterk toegenomen beweeglijkheid van de kiezer zichtbaar. De afnemende partijloyaliteit komt ook tot uitdrukking in het ledental van de partijen: de groep kiezers die lid is van een politiek partij, is in de afgelopen decennia behoorlijk geslonken, tot 2,5%. De politieke partijen lijken hun maatschappelijke worteling kwijt te raken, wat vragen oproept over hun positie in het vertegenwoordigende bestel. Zijn partijen nog wel representatief voor wat er in de samenleving speelt, als kiezers zo vaak van partij wisselen? Kunnen partijen in een representatieve democratie wel met weinig – of zelfs geen – leden toe?¹

Door Gerrit Voerman

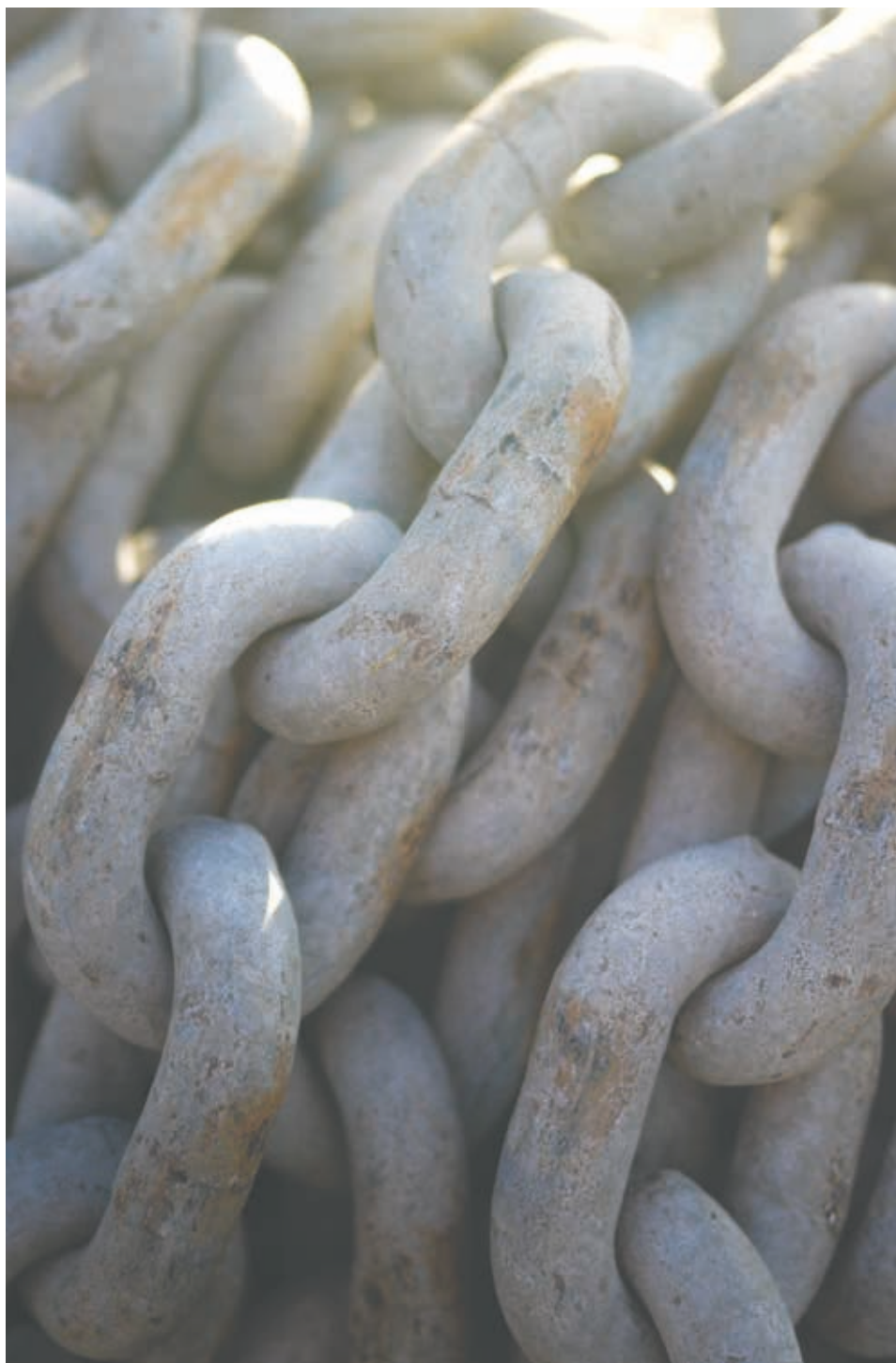
Functies van politieke partijen | Politieke partijen kunnen worden omschreven als 'een georganiseerde groep, voorzien van een officiële benaming, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezingen voor openbare functies'.² Partijen vervullen van oudsher een belangrijke schakelfunctie tussen bestuur en samenleving. De belangrijkste taak van partijen is hiermee gegeven: zij rekruteren en selecteren kandidaten voor vertegenwoordigende organen en voor andere politieke posten in het openbaar bestuur op alle niveaus: gemeentelijk, provinciaal, nationaal en Europees. Bij het aandragen van de namen putten zij uit hun achterban van actieve leden. Daarbij stelt de partij zich doorgaans ook als taak haar actieve leden te scholen en te trainen; op deze wijze legt zij een reservoir aan waaruit zij kan putten bij de selectie van politiek personeel. Formeel kunnen personen zich ook individueel kandidaat stellen voor volksvertegenwoordigende organen, maar de kans van slagen van dergelijke éénpersoonsacties is uiterst gering. Behalve het aanwijzen van de kandidaat-volksvertegenwoordigers – waarover de kiezer uiteraard het laatste woord heeft – hebben partijen een vinger in de pap bij de benoeming van hooggeplaatste ambtsdragers, zoals bewindslieden, commissarissen van de koning en burgemeesters – alhoewel hun grip op de aanwijzing van de laatstgenoemde functionarissen de laatste tijd wel is afgenomen.

Naast dit praktische alleenrecht op de kandidaatstelling is de articulatie en het samenvoegen van de vele opvattingen, belangen, verlangens en ideeën binnen de samenleving een voorname functie van partijen. Als makelaars moeten partijen de in de maatschappij levende, vaak tegenstrijdige voorkeuren en belangen van groepen afwegen en rangschikken in een samenhangend program. Leidraad hierbij vormt hun ideologie (een samenhangende visie op de wenselijke inrichting van de maatschappij), doorgaans vastgelegd in een beginselverklaring. Partijen hebben overigens hier geen monopolie: de media en belangengroepen dragen eveneens issues aan en oefenen ook invloed uit op de politieke agenda.

In de aanloop naar de verkiezingen proberen de partijen steun bij de kiezers te verwerven voor hun program en hun kandidaten; deze electorale mobilisatie is een derde functie. In theorie bevordert het welbegrepen eigenbelang van de partij hier het algemeen belang. De pogingen van de partijen om kiezers te winnen in verkiezingscampagnes of leden te werven, zouden idealiter de politieke participatie van de burgers stimuleren, hen meer betrekken bij het proces van politieke besluitvorming en daarmee bijdragen aan hun integratie in het politieke bestel. De legitimatie van dat bestel (inclusief de partijen) is hierbij gebaat.

AUTEUR
Prof. dr. Gerrit Voerman is hoogleraar Ontwikkeling en functioneren van het Nederlandse en Europese partijstelsel aan de Rijksuniversiteit Groningen en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Bij het ten uitvoer brengen van al deze functies vervullen de partijen direct dan wel indirect hun hoofdfunctie, namelijk het fungeren als intermediair tussen overheid en samenleving. Partijen zijn een cruciale schakel tussen de politiek en het electoraat; zij brengen de opvattingen die aan de basis leven in het politieke domein.

Voortdurende kritiek op politieke partijen | Kritiek op partijen is te vernemen zo lang zij bestaan. In de tweede helft van de negentiende eeuw bestond er bij het politieke (liberale) establishment grote weerstand tegen partijvorming, omdat die alleen maar tot verdeeldheid zou leiden. Vanzelfsprekend speelde bij de elite ook de angst mee dat haar geprivilegieerde positie in het gedrang zou komen. In het interbellum kwam de kritiek vooral van autoritaire zijde: de vermeende politieke verdeeldheid zou haaks staan op de in deze kringen gekoesterde volksgemeenschap. Partijen zouden alleen opkomen voor de belangen van hun achterban en het algemene belang uit het oog verliezen. In de jaren zestig kwam de gevestigde politiek opnieuw onder vuur te liggen, dit keer van progressieve zijde. Politici waren regenten geworden die op grote afstand van de kiezer stonden; partijen waren ondemocratische organisaties zonder een scherp profiel, boven alles gericht op machtsbehoud.

Opmerkelijk genoeg klonken onderdelen van deze autoritaire en progressieve kritiek in de afgelopen decennia door in de populistische beoordeling van de politieke partij. De gevestigde partijen hadden volgens Pim Fortuyn hun langste tijd gehad: ze hadden nog nauwelijks contact met hun achterban en waren “ontaard... in banenmachines voor een kleine politieke elite”.³ Kritiek op de regentencultuur is

ook te vernemen bij de PVV en het Forum voor Democratie. Volgens partij-ideoloog Martin Bosma zijn de oude partijorganisaties obstakels tussen de samenleving en de politiek. De PVV is in zijn ogen de eerste moderne partij in Nederland, die ongehinderd door leden haar program aan de kiezers kon voorleggen.⁴ Forum-leider Thierry Baudet meent dat de partijen niet meer de wil van het volk vertegenwoordigen, maar slechts die van hun eigen cliëntèle. Partijen zouden een kartel vormen, met als doel de ‘politieke baantjescarousel’ draaiende te houden en nieuwkomers buiten te sluiten.⁵

Vanzelfsprekend is de kritiek van Fortuyn, Bosma (en zijn politieke chef Geert Wilders) en Baudet bepaald niet belangeloos. Als nieuwkomers zetten zij zich scherp af tegen alles wat in hun ogen vies en voos is binnen de gevestigde politieke orde. ‘Regenten’, ‘pluchevastheid’, ‘achterkamertjes’, ‘incrowd’, ‘kloof’ – deze termen maken deel uit van hun populistische aanval op de traditionele partijen, die de ‘gewone mensen’ zouden laten stikken. Toch is het te makkelijk om hun commentaar uitsluitend af te doen als retoriek, want dat er wat aan de hand is, wordt door vele politicologen onderschreven. Ook de in februari 2017 ingestelde en door Johan Remkes geleide Staatscommissie parlementair stelsel constateert ‘functieverlies van politieke partijen’ – met name bij “het agenderen van thema’s en problemen en het afwegen van belangen op basis van ideologie of levensovertuiging.... Verder staat de werving en selectie van kandidaten onder druk”.⁶

Lossen van de samenleving, afhankelijk van de staat | De hedendaagse kritiek op de politieke partij komt er in de kern op

neer dat zij lossere raken van de samenleving en meer in het statelijke domein zijn terechtgekomen. Wat betreft de lossere binding met de maatschappij, wijzen politicologen op de gevolgen van de ontzuiling, waarbij de partijen hun netwerk van verwante organisaties – waarvan zij de politieke spil waren – zijn kwijtgeraakt. Door de individualisering nam de partijloyaliteit eveneens af. Godsdienst en sociale klasse bepalen steeds minder het stemgedrag, met een sterke toename van de electorale volatiliteit als gevolg. Ook het aantal nieuwkomers in de Tweede Kamer en hun stemmenaandeel is behoorlijk gegroeid, wat duidt op een afnemende binding met de bestaande partijen.

Naast de verzwakte band met maatschappelijke organisaties en kiezers hebben vooral de grote partijen ook steeds meer moeite met het vasthouden en winnen van leden. Kleinere partijen vertonen de laatste tijd over het algemeen (enige) groei, maar CDA, PvdA en VVD verliezen sinds de jaren tachtig vrijwel onafgebroken leden. Om de hierboven genoemde functies adequaat uit te voeren, is een substantiële ledenaanhang echter van belang. Het hebben van leden die zich willen inzetten maakt de vervulling van deze taken voor partijen wel eenvoudiger of effectiever. Het afgemen ledental leidt er inmiddels toe dat partijen met name in plattelandsgemeenten problemen hebben bij het vinden van voldoende geschikte kandidaten voor de gemeenteraden.⁷ Leden zijn bovendien onmisbaar als inkomstenbron voor de partij, wanneer die althans niet te sterk afhankelijk wil worden van private geldschieters of van overheidssubsidies. Zij dragen verder ook bij aan de legitimiteit van de partij en daarmee van het partijstelsel. Niet alleen de stem van kiezers,

maar ook het hebben van partijleden getuigt van de steun die de partij geniet in de samenleving.

Tegenover de afnemende worteling in de maatschappij staat een toenemende afhankelijkheid van de staat. Die is vooral zichtbaar bij de overheidssubsidiëring. Deze werd op verzoek van de partijen, die met de gevolgen van de ontzuiling worstelden, aan het begin van de jaren zeventig ingevoerd. Aanvankelijk kregen alleen neveninstellingen als de wetenschappelijke bureaus steun, maar vanaf 1999 ontvangen de partijen rechtstreeks de subsidie, die zij uiteindelijk vrijwel geheel naar eigen inzichten kunnen aanwenden. De subsidie werd in de afgelopen kleine vijftig jaren steeds hoger: van 120.000 euro in 1970 naar in totaal bijna 17 miljoen euro in 2018.⁸

Daarnaast ontfermden met name de grote partijen zich van oudsher ook over de bezetting van politiek-bestuurlijke functies (burgemeesters, commissarissen van de Koning(in), leden van adviesraden en dergelijke), waarmee zij hun invloed in het statelijke domein konden behouden of uitbreiden. Grondig onderzoek, dat zou kunnen wijzen op een groeiende afhankelijkheid van partijen van deze statelijke hulpbronnen, is evenwel nog niet beschikbaar.⁹ Wat betreft de burgemeestersposten lijkt de regie van de partijen op de benoeming wat te verminderen: niet alleen is het aantal gemeenten en daarmee het aantal burgemeestersposten sterk gedaald, maar ook is – en dat is fundamentele – in de aanwijzingsprocedure voor burgemeesters de invloed van de gemeenteraad aanzienlijk toegenomen (vertrouwenscommissie, aanbeveling door de gemeenteraad), zoals hierboven al vermeld. Hetzelfde geldt voor de aanwijzing van de commissaris van de Koning.

Remedies | Als gevolg van ontzuiling, individualisering en secularisatie is de binding van de partijen met de samenleving sinds de jaren zestig afgenomen, waardoor hun intermediaire rol onder druk is komen te staan – zoveel is hiervoor wel duidelijk geworden. Om die essentiële schakelfunctie te versterken zijn verschillende aanbevelingen gedaan die niet alleen de partijen betreffen, maar ook hun institutionele context.

Partijen kunnen zelf hervormingen in hun organisatie en functioneren doorvoeren, waardoor zij voor kiezers aantrekkelijker worden om op te stemmen of er lid van te worden. De Raad voor het openbaar bestuur (Rob) adviseerde in 2009 de partijen onder meer om hun organisatie aantrekkelijker te maken door hun leden meer invloed te geven. Dat proces was overigens al vlak na de eeuwwisseling op gang gekomen, als gevolg van de 'Fortuyn-revolte'. In de meeste partijen kunnen de leden meepraten en meebeslissen op partijcongressen, en meestemmen bij de verkiezing van de partijvoorzitter en de lijsttrekker.¹⁰ Het valt te overwegen om ook donateurs of sympathisanten te betrekken bij de aanwijzing van de lijsttrekker, zoals in het buitenland wel gebeurt. Dergelijke verkiezingen leiden doorgaans tot (veel) dynamiek en media-aandacht, maar het is tot nu toe onduidelijk wat de gevolgen voor de partijorganisatie en het ledental zijn.¹¹ Ook stelde de Rob voor dat partijen zich een scherper politiek-ideologisch profiel zouden aanmeten: minder consensusgericht en meer 'partijdigheid', waardoor hun herkenbaarheid zou toenemen.¹² In het verlengde hiervan adviseert de Staatscommissie dat partijen vóór de verkiezingen tot stembusakkoorden komen; dergelijke politieke blokvorming vergroot immers de duidelijkheid voor de kiezer.¹³ Het is dan wel wenselijk dat dan

ook de mogelijkheid tot lijstverbinding weer wordt ingevoerd (die werd in december 2017 afgeschaft). Verder zouden met name de grote partijen de vanzelfsprekendheid kunnen doorbreken waarmee zij bepaalde posten in het openbaar bestuur naar zich toetrekken ten behoeve van hun prominente leden.

In de institutionele sfeer zouden sterkere prikkels kunnen worden ingebouwd om partijen te stimuleren leden te werven (en te behouden), zodat hun verankering in de samenleving hechter wordt. De door Kars Veling voorgezeten Evaluatie- en adviescommissie Wet financiering politieke partijen heeft begin dit jaar in die geest voorgesteld de overheidssubsidie per partijlid te verhogen, en die voor de zetels in de Tweede Kamer te verlagen.¹⁴ Voor het overige zou de staat zich echter terughoudend ten aanzien van de partijen dienen op te stellen en subsidiëring niet te laten afhangen van de wijze waarop partijen intern zijn georganiseerd. Partijen dienen in dit opzicht vrij te zijn en zelf de structuur te kunnen bepalen die naar hun mening het best bij hun representatiefunctie past; de eis dat alleen partijen alleen in aanmerking komen voor subsidie wanneer zij een vereniging zijn met minstens duizend leden, zou dan ook moeten vervallen.

Nieuwe vormen van binding tussen maatschappij en politiek | Wanneer

partijen tekortschieten in hun representatieve functie, is het niet verwonderlijk dat er andere instrumenten relevanter worden die de verbinding tussen maatschappij en politiek kunnen faciliteren – met mogelijke gevolgen voor de positie van politieke partijen. Burgerparticipatie is daar één van. De zogeheten 'participatiedemocratie' heeft positieve kanten, maar is in een aantal opzichten ook problematisch. Hier is

van belang de depolitiserende effecten te memoreren op de lokale representatieve democratie en de rol die politieke partijen daarin spelen.¹⁵ Het tweede instrument is het bindend correctieve referendum, dat volgens de Staatscommissie als uiterste middel de representatieve democratie zou kunnen versterken.¹⁶ De corrigerende werking van een dergelijk referendum raakt vanzelfsprekend aan de representatieve spilfunctie die partijen in het politieke bestel innemen, doordat burgers direct – buiten hen om – aan het besluitvormingsproces kunnen deelnemen. Anderzijds zou alleen al de mogelijkheid van een dergelijk referendum de responsiviteit van partijen kunnen vergroten, wat hun intermediaire positie ten goede zou komen. Bovendien zouden partijen in de referendumcampagnes een mobiliserende rol kunnen spelen.

Zodoende zouden partijen hun band met de samenleving kunnen versterken.

Niet meer in een hokje | In de representatieve democratie is voor de partijen een cruciale rol weggelegd. Zij verbinden de samenleving met de staat, door preferenties van de burgers om te zetten in beleid. Deze spilfunctie van de partijen staat echter al geruime tijd onder druk, als gevolg van ontzuiling en individualisering, en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke fragmentering. Partijen raken losser van de samenleving en worden afhankelijker van de staat. Zij mogen dan aan functieverlies leiden, een democratie kan evenwel niet zonder politieke partijen. Vanzelfsprekend kan aan de burger meer directe invloed worden toegekend, in praktische zin via burgerinitiatieven, of op het beleid via referenda, maar partijen blijven toch onmisbaar om het electorale proces en de parlementaire besluitvorming te structureren – met andere woorden: als schakel

in het representatieve proces zijn zij onontbeerlijk. Al zal dat niet makkelijk zijn, partijen kunnen wel proberen het verloren gegane terrein deels terug te winnen: door hun organisaties aantrekkelijker te maken, door te pogen niet-leden meer bij de partij te betrekken, door zich al dan niet in alianties scherper te profileren, enzovoort.

Stabiele verhoudingen zoals ten tijde van de verzuiling zullen daarmee evenwel niet terugkomen; de beweeglijk geworden kiezer laat zich niet meer in een hokje terugdringen.

Leve de echt gekozen burgemeester!

Eindelijk, het is gelukt!

Zeker weten doe je nooit iets in het leven en al helemaal niet als de Eerste Kamer zich moet uitspreken over de manier waarop we in Nederland burgemeesters benoemen. Bijna honderd jaar geleden ondernam de communistische aristocraat Willem van Ravesteijn de eerste poging tot modernisering. Na vele gestrande voorstellen was het nu D66-leider Rob Jetten die wetsvoorstel 34.716 voor een tweede lezing in de Eerste Kamer mocht verdedigen.

Het 'ja' betekent trouwens niet meer dan een kleine stap op een nog heel lange weg. De Tweede Kamer mag zelf beslissen hoe de burgemeester in de toekomst wordt benoemd. Is dat door de gemeenteraad, zonder wiens tussenkomst, nu al geen burgemeester meer wordt benoemd? Of is het, hou je vast, door de kiezer?

Voor die laatste keuze is geen meerderheid te vinden. Minister Ollongren heeft moeten beloven dat daar in elk geval in deze kabinetsperiode niet van zal komen. De Staatscommissie Parlementair Stelsel, beter bekend als de Commissie Remkes, komt een dezer dagen met aanbevelingen voor verbeteringen van het staatsbestel. En hoewel die commissie mede is ingesteld om uit te zoeken hoe de burger meer betrokken kan worden bij beleid en bestuur, ziet Remkes de gekozen burgemeester niet als een middel daartoe. De meerderheid van de burgemeesters zelf trouwens ook niet. Van de VNG-jaarcongreseditie van Benjamin Barbers legendarische boek *Als burgemeesters zouden regeren* werd vijf jaar geleden terughoudend, om niet te zeggen laatdunkend kennisgenomen en dat is volgens recente enquêtes niet veranderd. Onuitgesproken maar dominant is de vrees dat de traditionele carrièregang van een benoemde burgemeester van dorp naar stad nog meer dan nu een loterij wordt en dat populistische partijen het voor het zeggen zullen krijgen.

Dat is jammer. Mijn laatste reserve verdween als sneeuw voor de zon toen ik vijftien jaar geleden het debat leidde voor het referendum tussen de twee burgemeesterskandidaten in Leiden: de timide Henri Lenferink (PvdA) en de joyeuze Harry Groen (VVD). De laatste had die avond de lachers op zijn hand; de eerste werd het en hij is met instemming van de voltallige gemeenteraad aan zijn derde termijn bezig.

COLUMNIST Ton van Brussel is oud-journalist en oud-directeur van het Amsterdamse debatcentrum de Rode Hoed.

Interview met prof. dr. Alex Brenninkmeijer

Over het huis van de democratie zijn bewoners

Alex Brenninkmeijer laat graag zijn licht schijnen over de toestand van de democratie. Dat deed hij voorheen als Nationale Ombudsman en nu als hoogleraar. Brenninkmeijer is een beminlijk man maar zijn boodschap liegt er niet om: het gaat goed met het huis van de democratie, maar minder met de bewoners van dat huis, politici en politieke partijen. Stelselwijzigingen kunnen helpen maar belangrijker nog is dat we allemaal iets meer moreel leiderschap vertonen.

Door Mirjam Kosten en Laurens Wijmenga

Staatscommissie Remkes buigt zich in haar eindrapport over het functioneren van de democratie in Nederland. Hoe vindt u dat het daarmee gaat? | “Het gaat heel goed met de democratie in Nederland. Het Sociaal en Cultureel Planbureau meet elk kwartaal de steun voor de democratie en die is in Nederland meer dan 95 procent. Dat is een heel goed resultaat. Maar ik maak altijd onderscheid tussen democratie en politiek, want met de politiek gaat niet goed. De waardering voor politici en het vertrouwen in politici en politieke partijen is laag en neemt structureel af. Dat vind ik zorgwekkend. De democratie kun je vergelijken met een huis, of zelfs met een tempel. Politici en politieke partijen zijn de bewoners van het huis van de democratie. Daarin kunnen ze zich goed of slecht gedragen. Men kan zich ook zeer slecht gedragen; denk even terug aan de Algemene Politieke Beschouwingen 2018.”

Bedoelt u dan het taalgebruik? | “Meer dan dat. De taal was, los van ‘rot op’, niet zo heel verschrikkelijk. Maar luister eens naar wat er gezegd werd. Mijn analyse gaat niet alleen over dat debat, in de breedte constateer ik dat de politiek niet goed functioneert. Ik maak me zorgen over de onafhankelijke controlerende rol van het parlement als volksvertegenwoordiging. De regeerakkoorden vormen een knellend verband nu meerderheidsvorming zo lastig is geworden. Als een coalitie uit twee partijen met samen negentig zetels bestaat, dan is er wel wat vrijheid mogelijk. Maar nu telt elke stem. Daarbij speelt ook mee dat politieke partijen zich moeilijk van elkaar kunnen onderscheiden. Daardoor bewegen ze zich meer richting marketing. De marketing, het verkopen van standpunten en beleid, gaat boven inhoudelijke, democratische discussies.”

Hoe kan het dat politici zo'n laag vertrouwen genieten zonder dat dit het vertrouwen in de democratie lijkt aan te tasten?

“Dat heeft te maken met de ideeën die men heeft bij democratie. Democratie wordt door mensen gezien als ‘vrijheid’ en als ‘invloed hebben op wat er gebeurt’. Die vrijheid is ook weer gebaseerd op die inspraak. Democratie is daarbij natuurlijk veel meer dan wat er in Den Haag gebeurt. Onze hele samenleving is democratisch; wij denken hoofdzakelijk democratisch. We bevinden ons in een levende democratie waar het ideaal van democratie sterk is. Maar het is de vraag of politici in die huidige context, vooral in Den Haag, in staat zijn een rol te vervullen die dit ondersteunt. Daar twijfelen steeds meer mensen aan. Ze zien een spel, een ritueel zonder argumenten. De discussie rond de afschaffing van de dividendbelasting maakt dat zichtbaar. Vanuit de samenleving klonk de roep om een

PERSONALIA
Prof. dr. Alex Brenninkmeijer was van 2005 tot en met 2013 Nationale Ombudsman. Nu is hij lid van de Europese Rekenkamer en faculteitshoogleraar Institutionele aspecten van de rechtsstaat aan de Universiteit Utrecht. Komend voorjaar verschijnt zijn nieuwe boek *Moreel leiderschap*.

inhoudelijk, open debat terwijl uiteindelijk iedereen wist: het is beslist, en gebeurt op basis van een krappe meerderheid. Dat doet enorm afbreuk aan het beeld dat mensen hebben van een goed functionerende democratie.”

Was dit vroeger dan anders? | “Waar-dering voor de politiek gaat op en neer en heeft een dagkoers: bij een groeiende economie is er meer vertrouwen en bij een stagnerende economie neemt het vertrouwen af. Maar er treden ook structurele veranderingen op die het vertrouwen doen afnemen. Ik had het over de marketingbenadering van veel politieke partijen. Daarin is het niet: wij hebben een ideaal en dragen dat uit, maar: we proberen in de media te komen met punten waarvan we denken dat ze bepaalde groepen kiezers trekken. Dat element hoort wel een beetje bij ons systeem, maar nu wordt het wel heel bont gemaakt. Het effectbejag lijkt vaak het belangrijkste. Politici hebben de neiging het intellect van de kiezer te onderschatten. De kiezer voelt heus wel aan of iets deugt of niet.”

Er is een gezegde dat stelt: een volk krijgt de leiders die het verdient. | “Nee, daar geloof ik niet in.”

Is het dan de schuld van politici? | “Ik denk niet in termen van schuld. Dat beeld past helemaal niet. Het gaat om systeem waarin politici systeemgedrag gaan vertonen. Als ik daar zat, zou ik dat ook doen.”

Wat doen digitale media met onze democratie? | “Die hebben een enorm effect. Alles is zichtbaar. Media willen

aandacht: aandacht zorgt voor lezers, luisteraars, kijkers en klikkers. De *clicks* hebben op dit moment de economische waarde. Dat betekent dat alles wordt gedaan om die te krijgen. De interactie met politiek op dit punt werkt heel slecht.”

Is politiek dan commercieel geworden? | “Het absurde en het afwijkende zijn altijd *mainstream* in de media. Dat leidt ertoe dat politici die iets absurds, gek of dwaas zeggen, de aandacht krijgen. Voor een gewoon goede politieke discussie is veel minder aandacht. Volgens mij zien mensen dat. De gevolgen? Veel mensen stemmen niet. Er zijn er die zich niet verkiesbaar stellen. De aanhang voor politieke partijen is te beperkt; dat zie je als je de lijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen vol probeert te krijgen. Doordat mensen zich van de politiek afkeren, treedt er een enorme verarming op in het politieke bedrijf. Vele bekwame mensen gaan met reden niet in de politiek: omdat ze zich niet in die arena willen begeven.”

U hebt die wereld van dichtbij meege- maakt. Hoe kwam die op u over? | “Zeker, als rechter, hoogleraar bestuursrecht en ook als ombudsman. Het is een wereld die op zichzelf staat. Ik benader de politiek graag vanuit de systeemtheorie. Het gaat me niet om de onderdeeljes, maar om het systeem en de dynamiek daarin. Het systeem heeft een eigen kracht en als je daarin wandelt, gaat het systeem gewoon door. Om iets te veranderen, moet een systeeminter-ventie plaatsvinden. Je kunt niet zomaar binnenwandelen en zeggen: “misschien moeten we of x of y eens bediscussiëren”. Het systeem in Den Haag is sterk op macht en geld georiënteerd. Als ombudsman riep ik steeds: “maar burgers vinden waarden

belangrijker. Het verschilt wel welke waarden, maar kunnen jullie meer aandacht besteden aan waarden in verbinding met burgers.” Het kwartaalbericht van het SCP brengt altijd naar voren: hoe we met elkaar omgaan, daar zijn we trots en op en daar maken we ons zorgen over. Richt je daar dan op, als politiek.”

Staatscommissie parlementair stelsel denkt na over stelselwijzigingen om de democratie te versterken. Hebt u daar ideeën voor? | “Sterker nog, die heb ik ook meegegeven aan de commissie, bij een inspiratielunch. Tijdens hun broodjes heb ik verteld wat ik vond. En dat is: hef de Eerste Kamer op. Dat vond Thorbecke overigens ook al. Ik kom tot dat advies door te kijken naar het constitutioneel stelsel en de functies die daarin vervuld moeten worden. In dat stelsel is de toegevoegde waarde van de Eerste Kamer beperkt. Het is nodig dat de partijen inhoudelijk en diepgaand in debat gaan en daarbij afstand nemen van gevestigde posities en gevestigde belangen. Het afschaffen van de Eerste Kamer vraagt daarin nogal wat: de Eerste Kamer gaat uiteindelijk zelf over haar afschaffing. Wat we juist missen in het stelsel is constitutionele rechtsspraak.

Belangrijker nog dan dit soort wijzigingen vind ik het zoeken naar een evenwicht tussen de representatieve democratie, het stelsel met partijen, en de participatieve deliberatieve democratie. Daar wordt over de hele wereld mee geworsteld. We moeten iets doen om meer te profiteren van participatie en deliberatie en dat moet aanvullend zijn op de representatieve democratie. Nu lijkt het of alles via de representatieve democratie moet gebeuren. Maar dat lukt niet en leidt tot wantrouwen in de samenleving.”

Eerder noemde u hoe belangrijk de controlerende functie van het parlement is. Hebt u concrete aanbevelingen om die controlefunctie te versterken? | “Het gebeurt te vaak dat een Kamerlid met Kamervragen komt en dat hij of zij dan aan de minister vraagt: “wilt u dat laten onderzoeken?” Dat moet niet meer gebeuren. Die hele lawine van Kamervragen en spoeddebatten moet afgeschaft worden. Wist u dat er voor spoeddebatten een wachttijd van een half jaar is? In plaats daarvan moet de Kamer een strategische onderzoeksagenda ontwikkelen. Vervolgens moet niet de minister, maar de Kamer zelf onderzoek uit laten voeren. Dan ontstaat er gelijkheid in kennis. Nu wordt er te veel gesleuteld aan de uitkomsten van onderzoek, door ministers en ambtenaren. Richt een onderzoeksbureau in met, zeg, vierhonderd mensen. Geef als Kamer een onderzoeksvraag mee.”

Maar er zijn al zoveel instituten: Rekenkamers, de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, het SCP, de Ombudsman, de Raad van State. | “Als er maar naar geluisterd werd... De Raad van State kan terecht klagen dat heel veel adviezen gewoon in de wind geslagen worden. Bovendien is het onjuist dat in dat soort instituten als de Rekenkamer en de Raad van State ook politieke benoemen plaatsvinden. Dat geldt voor al dat soort instanties. Ik wil geen mensen tekort doen; maar het systeem vind ik vreemd. Hoeveel procent van de bevolking is lid van een politieke partij? Tweeënhalf procent. Als benoemingen uit dat segment moeten komen, heb je dan de beste mensen?”

U noemt de rol van coalitiepartijen die te dicht op de regering zitten ‘verkleving van de macht’. De ChristenUnie zit in de coalitie. Wat wilt u ons als coalitiepartij op dat punt meegeven? | “Die vraag gaat over een beperkte tijd: de periode dat de ChristenUnie in de coalitie zit. Ik vraag me af of de ChristenUnie vanuit die positie echt iets kan doen aan het grote systeem dat ik schetste. Voor kiezers is het heel bevredigend wanneer, ondanks coalitiedeelname, er toch een redelijk en begrijpelijk verhaal naar voren komt over belangrijke onderwerpen. Coalitiepartijen moeten oppassen niet alleen met een vrome verpakking van het resultaat van de kabinetsformatie te komen. In plaats daarvan moeten ze blijven bijdragen aan het publieke debat over wat actueel speelt. Voor een fractieleider van een regeringspartij geldt: blijf ook het gezicht van je partij; een partij met een eigen verhaal. Dat verhaal mag nooit ten onder gaan in het coalitierumoer.”

Staatscommissie parlementair stelsel schrijft in de Tussenrapportage dat er gewerkt moet worden aan de weerbaarheid van de democratie. Daarbij gaat het om de weerbaarheid tegen antidemocratische krachten. In het Regeerakkoord en in de tussenstand van de commissie wordt dit vormgegeven als een verbod op antidemocratische partijen. Hoe kijkt u daartegenaan? | “Antidemocratische krachten kun je niet tegengaan met juridische middelen. In analyses van het afglijden van democratieën zie je dat die uitholling of afschaffing niet via formele kanalen verloopt. Het lijkt me prima om het burgerlijk wetboek symbolisch aan te passen, maar je zult zien dat als het er echt toe doet, het heel moeilijk wordt die bepaling toe te passen. Je kunt het dus wel doen, maar ik geloof niet dat het een oplossing is.”

Uw nieuwe boek *Moreel leiderschap* verschijnt begin volgend jaar. Welke eigenschappen en deugden hebben politici nodig? | “Een boek is moeilijk samen te vatten in een kort antwoord. Maar als ik echt naar de kern moet, dan gaat het over luisteren. Luisteren in plaats van spreken.”

Hangt de toekomst van de democratie af van de kwaliteit van leiderschap? | “Volgens mij is er sprake van erosie, een geleidelijk proces van afbrokkeling. De gevolgen daarvan kan niemand voorzien. De leiderschapsvraag is: hoe kunnen we, gegeven de moderne samenleving, moderne vormen van communicatie en gegeven globale ontwikkelingen in geopolitiek, migratie en klimaatverandering, in de Nederlandse context met elkaar goede keuzes maken? In het boek behandel ik een fragment uit de film over Nelson Mandela, *Invictus*. Als hij verkozen is en het presidentiële paleis binnenloopt, zijn de witte medewerkers aan het inpakken. Hij loopt naar binnen, ziet dat, en roept iedereen samen. Hij zegt: “Dames en heren, wij staan voor een heel moeilijk taak, we moeten een nieuwe samenleving opbouwen, nu. Denkt u dat u daar een bijdrage aan kunt leveren, blijf dan!” Dat vind ik een voorbeeld van moreel leiderschap. We zien te vaak dat mensen die een eventuele leidersrol zouden kunnen vervullen, eerder neergehaald dan aangemoedigd worden. Het gaat trouwens niet om één figuur die ons zou moeten leiden. Mijn stelling luidt: zou iedereen maar een beetje meer moreel leider worden, dan krijgen we een betere samenleving.”

Is dat belangrijker dan stelselwijzigingen in ons democratische systeem? | “Als je prioriteiten moet stellen, absoluut!”

Een weerbare democratie. Hoe houden we autocraten tegen?

Er verschijnen de laatste twee jaar zoveel boeken over de ondergang van de democratie dat het bijna een apart genre wordt. Die boeken hebben onheilspellende titels als *How democracies die*, *De ontmanteling van de democratie* en *De weg naar onvrijheid*. Je zou kunnen denken dat het in Nederland zo'n vaart niet loopt. Echter, de Staatscommissie parlementair stelsel concludeert in haar tussenrapportage dat het "een misvatting" en "naïef" is om te denken dat de Nederlandse democratische rechtsstaat immuun zou zijn voor gevaren van buiten *en* van binnen. Vervolgens stelt de commissie dat "een zichzelf respecterende democratische rechtsstaat zich [behoort] te beschermen tegen krachten die erop uit zijn hem te ondergraven". Het denken hierover is in Nederland en daarbuiten in ontwikkeling, onder de noemer 'weerbare democratie'. De kern van het concept is dat het mogelijk is gebleken om het democratische systeem te misbruiken om vervolgens de democratie af te schaffen en in te ruilen voor een autocratisch regime. De vraag voor de ChristenUnie is: zoeken we de weerbaarheid van de democratie in de samenleving zelf, of is het ook nodig die wettelijk verankeren?

Door Mirjam Kosten

De democratie staat wereldwijd onder druk; reden genoeg om ons ook in de Nederlandse context te beraden op de weerbaarheid van onze democratie. Die bezinning is in de politiek al langere tijd gaande. In 1936 schreef George van den Bergh zijn oratie over precies dit thema. Zijn interesse had alles te maken met de opkomst van Hitler in de wankele Weimarrepubliek. Decennia later, in 2006, laaide de discussie op omdat toenmalig minister van justitie Piet-Hein Donner in een interview met *Vrij Nederland* stelde: “Als twee derde van alle Nederlanders morgen de sharia zou willen invoeren, dan moet die mogelijkheid toch bestaan?”² Die uitspraak kwam hem op scherpe kritiek te staan, en in de Kamer zegde hij toe dat juist te willen voorkomen. Begin datzelfde jaar kwam het CDA met de nota *Alles van waarde is weerbaar*; waarbij de titel een variant is op Luceberts poëtische woorden dat alles van waarde weerloos is. Het rapport bevat voorstellen om de democratische rechtsstaat te versterken. In 2015 kwam er een motie³ van het CDA om shariapartijen te verbieden. Die motie kreeg onder meer steun van de VVD, SGP en PVV. Nadat in de titel ‘shariapartijen’ vervangen werd door ‘antidemocratische partijen’ werd de motie ook ondersteund door de ChristenUnie; de tekst van de motie had het nog wel over de sharia. Het proefschrift van dr. Bastiaan Rijkema zette het thema opnieuw op de academische en politieke agenda. In *Weerbare democratie* (2015) presenteerde hij een rechtvaardiging voor het verbieden van antidemocratische politieke partijen. Waar in 2015 specifiek naar antidemocratische invloeden uit de islam gekeken werd, heeft de discussie zich nu verbreed. Ook gaat het niet alleen meer over het omverwerpen van de democratie, maar ook over ‘democratische uitholling’ en ‘fake democracy’: regeringen die zich presenteren als democratie, maar waar achter de schermen geen sprake is van vrije verkiezingen of van scheiding der machten.

Wanneer is de democratie in gevaar? | In de academische wereld wordt volop gepubliceerd over de rechtvaardiging en de toepasbaarheid van weerbare democratiemaatregelen. De ultieme maatregel is het verbod op antidemocratische groeperingen en partijen; de meningen daarover zijn verdeeld. Uit zowel de academische als de politieke discussies over het onderwerp wordt duidelijk dat hoe je over de weerbare democratie denkt, altijd raakt aan welke opvattingen over democratie je huldigt. Wie de democratie ziet als ideeëncompetitie en als formele besluitvormingsprocedure waarbij de meerderheid plus één geldt, is de verdediging van de democratie een non-issue. Wie vrijheden en mensenrechten – dus ook de rechtsstatelijke kant – als essentieel

AUTEUR
Mirjam Kosten is eindredacteur van *Groen*. Ze schreef in 2014 een master-scriptie over o.a. antidemocratische opvattingen in orthodox-religieuze kringen en de politieke reactie daarop.

onderdeel van de democratie ziet, zal de aantasting van grondrechten als heikel punt voor het voortbestaan van de democratie zien. Rijkema voegt daar in zijn proefschrift nog een nieuwe positie aan toe: de essentie van democratie is volgens hem de mogelijkheid om ontwikkelingen te corrigeren. Democratie is daarmee het kader waarbinnen zelfcorrectie mogelijk is; daarom moet dat kader blijven bestaan. Wanneer dat element van zelfcorrectie in het gedrang is, wordt het volgens Rijkema wenselijk een partijverbod in te voeren.

Weerbare democratie en de ChristenUnie | Ook binnen de ChristenUnie valt de term ‘weerbare democratie’ steeds vaker. De handtekening van de ChristenUnie staat onder een regeerakkoord waarin te lezen staat: “Onze democratische rechtsstaat moet weerbaarder worden gemaakt tegen radicale antidemocratische krachten. De verbodsbepalingen voor radicale organisaties die tot doel hebben om onze democratische rechtsstaat omver te werpen of af te schaffen, worden uitgebreid door aanpassing van art 2:20 BW.”⁴ In de nieuwe beginselverklaring van de ChristenUnie staat over het thema: “De overheid dient zich krachtig te verweren wanneer de vrijheid wordt bedreigd. Een democratie zoekt haar weerbaarheid ten diepste in de publieke moraal. Mensen die metterdaad onvrijheid vestigen worden ook metterdaad een halt toegeroepen. In de strijd tegen onrecht en onvrijheid dienen we onszelf nooit te verlagen door zelf wapens van onrecht en onvrijheid te grijpen.”⁵ Oud WI-medewerker Geert Jan Spijker noemde in zijn afscheidsrede dat “een democratisch ethos, een cultuur van vrijheid, nooit door regels kan worden gegarandeerd.”⁶ Deze verschillende posities

stellen ons voor de vraag: zoeken we binnen de ChristenUnie de weerbaarheid van de democratie in de samenleving zelf, of is het ook nodig die wettelijk verankeren? In het volgende formuleer ik een aantal aandachtspunten die volgens mij van belang zijn in ons denken en spreken over de weerbare democratie. Het thema trek ik daarin veel breder dan alleen het voorgestelde partijverbod. De weerbaarheid van de democratie raakt immers niet alleen aan de formele kant van de democratie, maar ook aan de geest van de democratie.

1. Blijf de spanning benoemen en vooral voelen

Het thema ‘weerbare democratie’ heeft iets ongemakkelijks. Het verdedigen, weerbaar maken van democratie gebeurt namelijk met middelen die juist niet bij de democratie horen: het uitsluiten of verbieden van partijen, bijvoorbeeld. Het is het in naam van de vrijheid beperken van de vrijheid. Die spanning wordt in de verhandelingen over het thema niet opgeheven. Het lijkt me cruciaal dat we die blijven benoemen en dat dilemma ook als dusdanig blijven voelen.

2. Vertrouw niet te veel op een wettelijke verankering van een partijverbod

In het regeerakkoord wordt voorgesteld het Burgerlijk Wetboek aan te passen om antidemocratische organisaties of partijen te verbieden. Er ligt nog geen wetsvoorstel, en derhalve kan ik dat hier ook niet beoordelen. Experts zijn het er wel zo ongeveer over eens dat het ontzettend moeilijk gaat worden voor de rechter om te werken met een wetsvoorstel over deze materie. Er zijn voorbeelden die laten zien dat antidemocraten in een uitgehold systeem een eigen route gaan. Daarnaast presenteren autocraten-nieuwe-stijl zich vaak als voorvechters van de democratie.

Wie kiest voor een verbod op antidemocratische partijen, moet er dus vooral niet op vertrouwen dat zo'n verbod de democratie kan redden. Als het op zo'n wet aan moet komen, is het wellicht al te laat voor de geest van de democratie.

3. Wees zuinig op het label 'antidemocratisch'

Het gevaar is levensgroot dat maatregelen niet alleen genomen worden om het voortbestaan van de democratische rechtsstaat, en wel erg goed uitkomen bij de machthebber van dat moment. De uitdager van de democratie is meestal tegelijkertijd een uitdager van de gevestigde orde. Is ons idee van de democratie in steen gegrift of is er best een alternatief mogelijk, zonder daarmee democratische principes in gevaar te brengen? Er zijn tientallen variaties in te vinden in de vormgeving van de democratie in landen die we als democratisch bestempelen. Hoeveel ruimte is er voor systeemkritiek, zonder dat de aanzegger beticht wordt van antidemocratisch denken? Daarbij denk ik even terug aan de Algemene Politieke Beschouwingen, waar Thierry Baudet (FvD) zich minachtend uitliet over de gang van zaken in de Tweede Kamer. Dat was bijzonder kritisch, maar niet antidemocratisch. De fractievoorzitters buitelden echter over hem heen alsof hij voorstelde de Kamer per direct te ontbinden. Laten we zuinig zijn op het label antidemocratisch en het niet lichtvaardig op politieke rivalen plakken.

4. En nog een keer: wees zuinig op het label 'antidemocratisch'

In Nederland denken we vanouds vrij formeel en juridisch over de democratie. De laatste jaren verschuift dat denken in een democratedefinitie die steeds meer geladen is met ideeën over het goede

leven. Bij zijn afscheid uit de politiek signaleerde André Rouvoet de omgekeerde beweging. In reactie daarop schreef hij: "In mijn ogen is de ware democratie een materiele democratie. In een echte democratie is er ten principale ruimte voor minderheden en voor hun opvattingen en gedragingen. Een echte democratie is dus verbonden met vitale en betekenisvolle grondrechten."⁷ Vanuit onze politieke traditie en onze politieke positie is dat een goed uitgangspunt. In relatie tot de weerbare democratie zou zo'n heel brede democratieopvatting – stel dat zo'n verbod op antidemocratische partijen er komt – ertoe kunnen leiden dat een partij als de PVV op grond van het islamstandpunt verboden kan worden. Voor de SGP is een theocratie de ideale staatsvorm. Hoeveel ruimte is er om af te wijken van de lofzang op de democratie? Immers: hoe materiëler, hoe gevulder de definitie van democratie, en hoe eerder een partij niet- of antidemocratische genoemd kan worden.

5. Wees een democraat

Goede politiek kan de autocratische afslag niet altijd voorkomen; slechte politiek brengt de autocratische afslag meestal dichterbij. Het systeem democratie rust op de geest van de democratie; op een democratische gezindheid. Een weerbare democratie is een democratie waarin politici en burgers zich oefenen in democratisch handelen en denken. In *De ontmanteling van de democratie* schrijft Marcel ten Hooven over die geest van de democratie. Die geest noemt Ten Hooven 'beschaving', en die bestaat uit: acceptatie van verdeeldheid, verantwoordelijke politici en kiezers, en tolerantie voor wie een andere moraal, godsdienst of politieke overtuiging heeft. Ook gaat het om de juiste focus: beoordelen wat er toe doet

en wat niet.⁸ Roel Kuiper schrijft eerder in dit blad dat de democratie niet kan zonder een "moreel fundament, zonder respect, naastenliefde, echte tolerantie, de wil om het goede voor allen te zoeken en niet het eigenbelang voorop te stellen." Fractievoorzitter Gert-Jan Segers stelde het zo: "Je toont je een ware democraat als je in de positie bent de vrijheid van een minderheid in te perken, maar besluit dat niet te doen"⁹. Wees een democraat, en laat zien dat de democratie iets moois is.

6. De democratie is mooi – en rommelig, traag en teleurstellend

Wie te hoog opgeeft van democratie zonder dit te benoemen, en wie een verkiezingsprogramma presenteert als een belofte, scheidt zelf de teleurstelling in de democratie. Voor de autocraat is alles maakbaar: hij kan doen wat hij wil, ongehinderd door wetten of praktische bezwaren. Dat zorgt ervoor dat autocraten zich kunnen opstellen als sterke leiders en als daadkrachtige veranderaars. De democratie steekt daarbij bleekjes af: ze is traag, reactief en werkt via compromissen. Teleurstellingen horen daarom bij het systeem. Voor de weerbaarheid van de democratie is het van belang dat we deze kant van de democratie belichten. Dat de democratie iets goeds is, spreekt niet vanzelf. Daar is tekst en uitleg bij nodig, naast een toelichting op de onbevredigende kanten van de democratie. Menno Hurenkamp verwoordde het wat plastisch maar *to the point*: "[De democratie] is eerder een darmstelsel, waar niet alleen hoop en verlangen, maar ook eer, afgunst en ergernis in energie worden omgezet. Niet alle geluiden en niet alle producten van dat darmstelsel doen prettig aan, maar zonder gaat het niet. De maatschappelijke onvrede is een onvermijdelijk bijproduct

van een samenleving met zoveel mogelijkheden als de onze."¹⁰

7. Niet elke verandering is geen verbetering

We zijn binnen de ChristenUnie geneigd het te hebben over de geest van de democratie. Laten we het stelsel niet vergeten. In een recensie in dit blad leest u dat de confessionelen niet bepaald voorop liepen bij de invoering van het vrouwenkiezersrecht. De ChristenUnie was tegen het raadgevend referendum. We zijn tegen de gekozen burgemeester. Het ligt in de lijn de verwachting dat de ChristenUnie, zoals in het openingsartikel geschetst, vooral naar de waarden van de democratie kijkt. Goede redenen daargelaten, we moeten niet bij voorbaat tegen elke stelselverandering te zijn. Het rapport van de Staatscommissie parlementair stelsel biedt een goede gelegenheid om met elkaar in gesprek te gaan over of ook stelselwijzigingen kunnen bijdragen aan een beter functionerende democratie.

Interview met prof. dr. Luke Bretherton

‘Democratie is een daad van liefde’

In dit interview laten we de invloedrijke Britse theoloog Luke Bretherton aan het woord. Bretherton deed onderzoek naar hoe je vanuit het christelijk geloof kunt bijdragen aan het publieke debat en de politiek. Volgens Bretherton is democratie veel meer dan wat er in parlementen gebeurt: een goede samenleving begint bij een actief maatschappelijk middenveld. Het goede nieuws is dat je dat kunt organiseren. Dat gebeurt wereldwijd onder de noemer Broad Based Community Organizing (BBCO) dat in Nederland niet in die vorm bestaat. Ook breekt Bretherton een lans voor meer populisme – democratisch populisme dan.

Door Esther Paul-Jonker

U schreef een boek over Broad Based Community Organizing (BBCO) en waarom dit een inspiratiebron voor christenen in de politiek kan zijn. In Nederland is BBCO helemaal onbekend. Kunt u ons daarom uitleggen waar BBCO vandaan komt?

“BBCO is in de jaren veertig van de vorige eeuw in de Verenigde Staten ontstaan. De activist Saul Alinsky trok de arme wijken van Chicago in, waar fabrieksarbeiders in erbarmelijke omstandigheden woonden. Hij probeerde daar op te komen voor betere leef- en werkomstandigheden door mensen via organisaties als scholen, kerken, vakbonden en dergelijke te mobiliseren. Daarom heet het ook *community organizing*, het is een vorm van het maatschappelijk middenveld mobiliseren. Wereldwijd bestaat BBCO inmiddels uit zo'n zestig organisaties.”

Hoe gaat BBCO te werk? | “Het belangrijkste doel van BBCO is om in de ongelijke en onrechtvaardige verhoudingen van de moderne stad te streven naar een goede samenleving. Dat doet het door een stem te geven aan mensen die normaliter buiten het politieke systeem en de besluitvorming staan. BBCO brengt deze mensen bij elkaar en geeft ze mogelijkheden in handen om te strijden voor alles wat zij nodig hebben voor een bloeiend bestaan. Alinsky zag dit als een manier van democratie bedrijven, die ook echt recht doet aan de bedoeling van democratie. Wanneer we democratie daadwerkelijk meer willen laten zijn dan een dictatuur van een gekozen politieke elite, dan moeten mensen ook inspraak hebben buiten verkiezingen om. Zij moeten zich ook dan kunnen uitspreken over beslissingen die hen aangaan. In de Nederlandse traditie van het polderen is die focus op het maatschappelijk middenveld terug te zien. Het verbaast me daarom niet dat BBCO in Nederland verder niet bekend is geraakt.”

Wat heeft u geleerd uit uw onderzoek naar BBCO? | “Mijn belangrijkste inzicht is, dat we politiek weer moeten gaan zien als het met elkaar in gesprek gaan over wat samenleven inhoudt. Politiek is nu eenmaal ten diepste het vormen en in stand houden van een samenleving tussen mensen die gelijk zijn *en* mensen die anders zijn. Alleen als we met elkaar willen samenleven, kan iedereen daadwerkelijk gedijen. Het alternatief is dat we elkaar naar het leven staan of structuren ontwikkelen om te heersen over wie anders is dan wij. Dat laatste komt overigens in onze moderne wereld helaas maar al te vaak voor.”

PERSONALIA
Prof. dr. Luke Bretherton gaf les aan King's College in Londen en was in Londen ook in de lokale politiek actief. Inmiddels is hij Professor of Theological Ethics aan de Amerikaanse Duke University. In 2015 schreef hij *Resurrecting Democracy: Faith, Citizenship and the Politics of a Common Life*.

U heeft het in uw boek over BBCO als een 'politiek van samenleven'. Wat bedoelt u daar precies mee? | "Het goede leven, waarin mensen gedijen, kun je niet simpel reduceren tot individueel geluk. We zijn allemaal kwetsbare, van elkaar afhankelijke schepselen. Mensen kunnen alleen tot bloei komen als ze ingebed zijn in rechtvaardige en liefdevolle vormen van samenleven."

Waarom is een 'politiek van samenleven' cruciaal voor een democratie? "Een werkelijk goed leven kan niet steunen op de overheersing van anderen. Daarom is het met elkaar antwoorden vinden op onze gedeelde problemen zo belangrijk. Dat kunnen alleen antwoorden zijn waarin we laten zien dat de belangen van ieder mens afzonderlijk zijn verweven met de belangen van iedereen."

In dit boek en ook op andere plekken wijst u op luisteren als een belangrijke politieke deugd. Kunt u uitleggen waarom? | "Echte democratische politiek zou moeten uitgaan van wat mensen al doen, van hoe ze hun onderlinge relaties vormgeven en wat ze samen van waarde achten. Je moet niet beginnen met een oplossing of beleid, maar met luisteren naar mensen die het meest geraakt worden door een beslissing. Luisteren is noodzakelijk als je tot een wijs oordeel wilt komen over wat we op dit moment, met deze mensen en op deze plek moeten doen. En dat laatste is toch wat we in de politiek doen. Luisteren is daarom de basis voor het leren samenleven met vreemden, maar raakt als deugd gemakkelijk verwaarloosd en buiten beeld. We zijn in onze politieke systemen het luisteren verleerd. Theologisch gezien is luisteren

echter de centrale deugd in een politiek waarin trouw, liefde en gerechtigheid de onderliggende waarden zijn. In het bijzonder geldt dat voor het luisteren naar de arme en de vreemdeling, naar kwetsbare mensen die in onze maatschappij vaak geen stem hebben."

Op welke manier zou luisteren een rol kunnen spelen in onze democratische politiek in het algemeen en voor ons als politieke partij in het bijzonder? | "Om echt te kunnen luisteren, moeten we de gene die voor ons zit serieus nemen en de specifieke situatie in acht nemen. Politiek handelen dat wordt geboren uit luisteren, handelt in het vertrouwen dat anderen die niet hetzelfde zijn als ik, mij toch iets te leren zouden kunnen hebben. Het vereist de nederigheid om te erkennen dat ik het, ondanks het gelijk van mijn punt of de logica van mijn programma, ook mis zou kunnen hebben. En dat ik niet alle wijsheid in pacht heb als het gaat over het goede leven. Zo denken staat in contrast met veel polariserende geluiden in onze huidige politiek.

Het betekent ook dat je goed moet kunnen overwegen wat werkelijk het goede is voor jezelf of voor je gemeenschap en ook dat je goede raad van anderen moet kunnen herkennen en ontvangen. Ook al zijn dat mensen met heel tegengestelde ideeën of soms zelfs je tegenstanders. Er bestaat een symbiotische samenhang tussen enerzijds een goed democratisch debat, waarin we raad kunnen geven of ontvangen door te luisteren naar anderen, en anderzijds het komen tot wijze oordelen. Een parlementair systeem dat stevig debat toestaat en uitnodigt tot samenwerking over partijgrenzen heen, institutionaliseert deze manier van werken."

Als we luisteren serieus nemen in de politiek, dan betekent dat aandacht geven aan wat anderen te zeggen hebben, ook 'de gewone man in de straat'. Het zijn vooral populistische partijen die deze geluiden weten te mobiliseren. U vindt dan ook dat populisme ten onrechte vaak een negatieve bijklank heeft. Waarom? | “In onze tijd zien velen populisme als een negatief verschijnsel, als iets van de marges en als een teken van democratisch verval. Het is een scheldwoord geworden, waarbij het gewone volk wordt weggezet als ongeschoold en vulgair, in tegenstelling tot een geschoolde en beschaafde elite. In zo'n opvatting zouden gewone mensen niet mogen regeren, slechts de geschoolde elites zijn de legitieme leiders. Er bestaat ook een onuitgesproken en ondemocratisch wantrouwen onder de critici van het populisme, of gewone mensen eigenlijk wel mogen regeren. Als zij aan de macht zijn, vragen de critici zich af, zullen ze dan het politieke leven verruwen of tot chaos maken? Tegelijkertijd bestaat er een tegengesteld wantrouwen onder veel gewone mensen, dat onze elites niet in staat zijn om het algemeen belang te dienen, omdat zij alleen maar hun eigen belangen navolgen. Maar het zijn beide vooronderstellingen die niet algemeen opgaan.”

U stelt ook dat BBCO een goede vorm van populisme is. Een democratisch soort populisme, dat we volgens u moeten onderscheiden van antipolitiek populisme, zoals we dat in onze tijd maar al te vaak zien. Wat is volgens u het verschil tussen die twee? | “Populisme heeft als verschijnsel van oorsprong geen ideologische lading. Het komt in alle hoeken van het politieke spectrum voor en je kunt het dus niet indelen als links of

rechts. We kunnen daarom beter onderscheid maken tussen democratische en autoritaire vormen van populisme, tussen wat ik democratisch populisme en antipolitiek populisme noem.

Democratisch populisme zoekt per definitie naar veelkleurigheid. Ze wil totalitaire monopolies van bijvoorbeeld de staat of de markt tegengaan. Antipolitiek populisme versmalt daarentegen zijn definitie van wat wij als volk gezamenlijk hebben, door scherpe tegenstellingen over wie er wel en niet bij 'het volk' horen. Net als alle andere vormen van politiek kan populisme dus vergiftigd raken. Democratisch populisme zoekt naar vormen die samenleven bevorderen en mensen een stem geven. Antipolitiek populisme is daarentegen slecht voor een democratie, omdat dit het belang van het volk volledig gelijk stelt met de belangen van een beperkte groep en niet met wat iedereen ten goede komt.”

Als we kijken naar de huidige context van de ChristenUnie, dan zien we een kleine christelijke politieke partij die in de regering zit. Dat is op wereldschaal gezien een bijzondere positie. In onze partij is er een debat gaande over hoe religieus wij ons zouden moeten uiten in ons politieke werk. Hoe denkt u daarover? Binnen BBCO worden mensen bijvoorbeeld aangemoedigd om zich expliciet religieus te uiten en hun religieuze identiteit niet te verhullen. | “Ik denk dat je als politieke partij daarin een andere afweging maakt dan de mensen die deelnemen aan BBCO. BBCO werkt samen met organisaties die expliciet religieus zijn, zoals kerken, moskeeën en synagogen. Deze instituties moeten hun identiteit en publieke opvattingen kunnen uitdrukken in taal die direct voortkomt

uit hun geloofstraditie of geloofspraktijken. De afweging die een politieke partij moet maken, is of ze een breed podium wil zijn voor het hele volk of dat ze naar meer macht voor een specifieke doelgroep streeft. Als je er wilt zijn voor het hele volk, dan zul je bewegen richting een politiek van gedeelde belangen en een gedeelde taal. Een taal die verbindend werkt in het dagelijkse leven en de tradities van alle mensen over wie je wilt regeren; niet alleen van degenen die het dichtst bij jouw eigen visie staan. Dit betekent overigens niet zozeer dat je aan zelfcensuur moet doen, maar meer dat je afgestemd wilt zijn op de taal van je medeburgers. Zulke taal is niet exclusief religieus – maar het hoeft ook zeker niet expliciet a-religieus te zijn. Wanneer je als partij echter wilt regeren als behartiger van één bepaalde groep, in plaats van het gehele volk, dan streef je vaak naar ideologische zuiverheid en naar een gevoel van saamhorigheid. Je gebruikt dan een taal die aansluit bij de religieuze of ideologische overtuigingen van je specifieke doelgroep. Laat ik daarom de vraag omdraaien en aan jullie zelf stellen: zijn jullie een partij die zoekt naar het goede voor het gehele volk of handelen jullie slechts in het belang van één bepaalde groep?”

Tot slot ben ik benieuwd naar uw visie op de rol van christenen in de politiek. Wat hebben christenen specifiek bij te dragen aan democratische politiek? “Bij democratische politiek hoort de erkenning dat mensen meerdere loyaliteiten en roepingen kennen en dat ze hun vervulling ook buiten het politieke of economische domein vinden, bijvoorbeeld in hun religie. Die meerdere loyaliteiten en roepingen zijn vitaal voor een democratie. Een democratie heeft mensen

nodig die in veel uiteenlopende deugden zijn gevormd: mensen die hebben geleerd te luisteren naar en te leven met anderen die anders zijn dan zichzelf. Een democratie heeft ook mensen nodig die kunnen spelen en rusten en nadenken over de diepere vragen van het leven, bijvoorbeeld vragen naar de zin en het doel ervan. Als je democratie zo beschouwt, als het ruimte geven aan elkaar en samen zoeken naar het goede, dan is het liefdewerk. Haal de liefde eruit en het werkt niet meer. Christelijke politici dragen een bijzondere verantwoordelijkheid om te benadrukken en te laten zien hoe democratie een daad van liefde kan zijn. Ze kunnen wijzen op de begrensde mogelijkheden van de economie en politiek als het aankomt op het tot bloei brengen van mensen. Tegelijkertijd zijn zij in staat om politiek en economie te plaatsen binnen een bredere visie op de bedoeling van het menselijk leven. Zo brengen ze de christelijke liefde in de politiek in de praktijk.”

Verdiepen.

Staatscommissie Remkes

Directe aanleiding voor dit themanummer vormt het werk van Staatcommissie Remkes; de commissie die de opdracht meekreeg om te onderzoeken "of ons parlementaire stelsel nog goed werkt, en of dit toekomstbestendig is." 13 december verscheen het rapport; het is te downloaden en te bestellen via www.staatscommissieparlementairstelsel.nl

Marcel ten Hooven | *De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt - en wat eraan te doen*
Amsterdam: Arbeiderspers 2018 | 256 pagina's

"De democratie is simpelweg een manier om fatsoenlijk met elkaar om te gaan. Behalve op een stelsel van formele regels, procedures en instituties rust zij op een sociaal bewustzijn, het besef dat je met anderen leeft en lang niet altijd het laatste woord zult hebben of volledig je zin zult krijgen." (14).

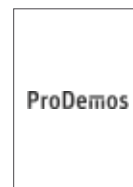
Steven Levitsky en Daniel Ziblatt
How democracies die. What history tells us about the future
New York: Viking 2018 | 312 pagina's

Er verschenen dit jaar veel boeken over het afglijden van democratieën. *How democracies die* laat helder zien dat er patronen zijn die zich herhalen. Daarom kunnen we maar beter op de hoogte zijn van die patronen. Het boek bevat fascinerende voorbeelden van hoe nu en in het verleden autoritaire leiders de wereld naar hun hand zetten.

Bastiaan Rijkema
Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie
Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2015 | 335 pagina's

In het regeerakkoord, in het verkiezingsprogramma van de ChristenUnie en in de nieuwe beginselverklaring staan passages over de weerbaarheid van onze democratie. In 2015 schreef dr. Bastiaan Rijkema er zijn proefschrift over. Het boek bevat de geschiedenis en de rechtvaardiging van een partijverbod op antidemocratische partijen.

Pro Demos, Huis voor democratie en rechtsstaat
Hofweg 1-H,
2511 AA Den Haag

Als de democratie ons lief is, moeten we ons er in blijven verdiepen en die kennis ook overdragen aan jongere generaties. ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat, gevestigd in Den Haag, is een toegankelijk educatiecentrum dat voor jong en oud de relevantie van de democratische rechtsstaat duidelijk maakt. Ook de website www.prodemos.nl is een bezoek waard.

Boeken.

42 Groot onderhoud aan de democratie

Recensie: *The People vs. Democracy*

44 Het 'vrouwenvraagstuk' en de confessionelen

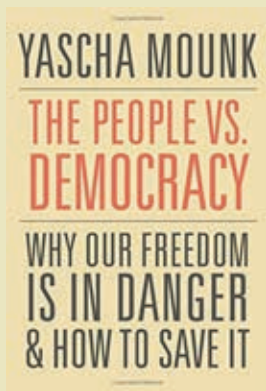
Recensie: *Wat komen jullie hier doen?*

46 Mekka in Amsterdam

Recensie: *Christian Hospitality and Muslim Immigration in an Age of Fear*

Groot onderhoud aan de democratie

Door Wouter de Jong, burgemeester van Houten

Yasha Mounk

The people vs. democracy, why our freedom is in danger & how to save it

Harvard University Press 2018

400 pagina's

Yasha Mounk geeft een analyse van de opkomst van het populisme en de dreigende teloorgang van de democratische rechtstaat. Ook biedt hij perspectieven om deze dreiging af te wenden. In het boek worden twee uiteenlopende ontwikkelingen geschetst. Enerzijds is er de opkomst van democratieën zonder fundamentele rechten: het Turkije van Erdogan, het Rusland van Putin, en naar het aanziet ook Hongarije en Polen. Anderzijds is er de beweging naar rechtsstaten waar door de culturele en economische elites de werking van de democratie wordt ingeperkt met een beroep op niet of minder democratische instituties en afspraken. Denk daarbij aan de eisen van ECB en IMF aan Griekenland of van de Europese Commissie aan de Italiaanse begroting. Om de democratie voor beide vormen van uitholling te behoeden, is grondig onderhoud hoogstnoodzakelijk.

De strijd tussen Clinton en Trump was de ultieme expressie van de genoemde tweedeling. Clinton was de kandidaat van de geglobaliseerde elite in de VS, terwijl Trump zich verzet tegen internationale verdragen en met de hefboom van de meerderheid plus één de rechtsstaat naar zijn hand zet. Mounk laat nog een gevaar zien: een steeds

kleiner deel van de samenleving ziet democratie en rechtsstaat als onopgeefbaar. Van de jonge Amerikanen en Britten vindt inmiddels al ruim veertig procent een dictatuur een realistische staatsvorm.

Waar komt dit allemaal vandaan? Mounk ziet drie oorzaken. In de eerste plaats stellen *social media* buitenstaanders als Beppe Grillo en Donald Trump in staat om hun eigen waarheden te creëren en de gevestigde media weg te zetten als nepnieuws of vijanden van het volk. Ten tweede ervaart de 'gewone man' al decennia geen koopkrachtverbetering ondanks groei van de geglobaliseerde economie, terwijl ondertussen de welvaartsstaat wordt afgebouwd. Ten derde is de culturele en economische elite losgezongen van de nationale en culturele wortels die voor een groot deel van de samenleving wel belangrijk zijn. Ondanks de EU is een Italiaan nog steeds geen Nederlander en een Fransman geen Duitser.

Mounk draagt oplossingen aan. Zo heeft hij het over het 'temmen van het nationalisme', en over 'inclusief patriotisme'. Hij vult dat globaal als volgt in: vrijheden en rechten gelden voor iedereen in een natie, ook voor alle minderheden dus. Tegelijk moet er dan wel weer controle over grenzen zijn en moet immigratie beheerst worden.

'*Fixing the economy*' is een volgend uitgangspunt. Daarmee bedoelt hij dat de 'gewone man' weer de effecten van welvaartsgroei moet gaan ervaren. Mounk benoemt drie speerpunten. Een belastingstelsel dat lasten verschuift van arbeid en winst naar bezit en omzet, geeft de natiestaat een betere grip op geldstromen en verdeelt de lasten rechtvaardiger. Een verrassend, maar daarom niet minder terecht punt is het remmen van de kosten van huisvesting. In de hele westerse wereld stijgen de huizenprijzen en huren de pan

uit. Starters in Londen geven al 72 procent van hun inkomen aan wonen uit. In onze Randstad gaat dat ook al naar de vijftig procent. De kosten van wonen vreten aan de koopkracht. Dat heeft twee hoofdoorzaken, gelegen in overheidsbeleid: de hypotheekrenteaftrek en het restrictieve bouwbeleid. Het één jaagt de prijzen op en het ander de schaarste. Aan beide valt iets te doen. Het derde speerpunt is het aanjagen van innovatie door investeren in onderzoek en ontwikkeling. Overheden en bedrijven in de westerse wereld besteden een afnemend deel van hun uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling. De groei in arbeidsproductiviteit is navenant gestagneerd. Hogere productiviteit en een hervormd belastingstelsel bieden vervolgens de (financiële) basis voor het hervormen van de welvaartsstaat, die niet alleen bescherming moet bieden aan de traditionele werknemer, maar ook aan al die nieuwe vormen van arbeid en zelfstandigheid die passen bij een moderne economie.

Ten slotte ziet Mounk een grote rol voor het opnieuw opbouwen van burgerschapsbesef. Jongere generaties moeten weer doordrongen worden van het belang van de rechtsstaat en haar instituties. Versterking van de weerbaarheid van de democratie is daarvan het doel. Het geleidelijk inperken van vrijheden gaat in eerste instantie immers steeds via democratische weg.

Een hernieuwd positief toekomstperspectief, de onderkenning van de identiteit van de natiestaat en het herstellen van vertrouwen in de werking van de democratische rechtstaat gaan zo hand in hand met het erkennen van de realiteit van een geglobaliseerde wereld.

Ik zie hier het begin van een politiek programma dat uitstekend past bij het hoopvol realisme van de ChristenUnie.

Het ‘vrouwenvraagstuk’ en de confessionelen

Door Merith Reinders, Masterstudent Holocaust and Genocide Studies

Sophie van Bijsterveld & Hillie van de Streek (red.)

Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving - 1883-2018

Valkhof Pers 2018

192 pagina's

In 2019 is het honderd jaar geleden dat het actief kiesrecht voor vrouwen in Nederland werd ingevoerd. In *Wat komen jullie hier doen?* wordt in acht hoofdstukken door verschillende auteurs beschreven met welke argumenten de confessionele partijen in die periode worstelden en hoe ‘het vrouwenvraagstuk’ zich binnen de christendemocratie ontwikkelde in het verdere verloop van de twintigste eeuw. Hoewel de ChristenUnie strikt genomen niet de christendemocratie maar het christelijk-sociaal denken als uitgangspunt heeft, delen beide politieke stromingen bepaalde voorouders. Daarom is *Wat komen jullie hier doen?* – ondanks het doel om “honderd jaar vrouwen in de christendemocratie in beeld te brengen” – zeer de moeite waard voor iedereen die zich verbonden voelt met de christelijk-sociale traditie en binnen die context meer wil weten van de geschiedenis van vrouwenemancipatie in de publieke sector.

Het boek begint met de vrouw die aan de basis stond van alle vrouwenkiesrechtbewegingen in Nederland: de Joodse Aletta Jacobs. Als eerste vrouwelijke arts vroeg zij zich af of ze volgens de wet kiesgerechtigd

was. Bij organieke wetten had in de negentiende eeuw namelijk het mannelijk lid- en voornaamwoord steeds op beide seksen betrekking – er was dus geen expliciet *verbod* op vrouwenkiesrecht – en aangezien Jacobs als belastingbetaler aan de eisen van het censuskiesrecht voldeed, zag zij een mogelijkheid. In twintig pagina's weet senator Pia Lokin-Sassen Jacobs baanbrekende, soms eenzame en frustrerende, maar ook spannende strijd te vangen op een manier die doet afvragen waarom er nog geen verfilming van is.

In de vijf daaropvolgende hoofdstukken wordt in beeld gebracht welke leden van de confessionele partijen voor of tegen het vrouwenkiesrecht waren en waarom. Met name aan verschillende interpretaties van de Bijbelse positie van de vrouw en de implicaties daarvan voor de politieke praktijk wordt veel aandacht besteed. Zo krijgt de lezer een volledig en gedetailleerd beeld van de veelheid aan opvattingen en het minstens zo belangrijke politieke spel van de eerste helft van de twintigste eeuw.

Een terugkerend argument uit zowel orthodox-protestantse als katholieke hoek tegen het vrouwenkiesrecht – en later tegen beroepsarbeid van getrouwde vrouwen – was de opvatting dat de rol van de vrouw uitsluitend in het gezin lag. De angst dat het gezin eronder zou lijden wanneer de vrouw in het publieke leven mee zou doen, loopt als een rode draad door al deze hoofdstukken. Die nadruk op het gezin zien we ook in onze eeuw nog terug bij de ChristenUnie, zij het dat de zorg hiervoor niet meer primair als vrouwen-taak wordt gezien en de definitie van gezin ook aan het veranderen is.

Een interessante moderne ontwikkeling die haaks lijkt te staan op het historische gezinsargument, is dat er vandaag de dag aandacht is voor de veranderende rol van de man. Waar vrouwen zich hebben

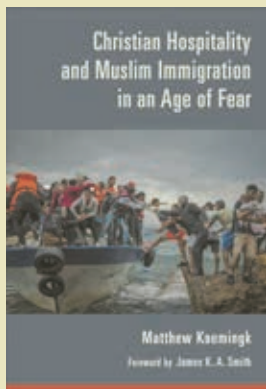
ontworsteld – en dat in sommige gevallen nog steeds doen – aan het idee dat hun enige levensdoel de zorg voor het gezin is, worden er nu maatregelen genomen om mannen juist een grotere rol te laten spelen in datzelfde gezin. Een mooi voorbeeld is de uitbreiding van het kraamverlof voor partners. Een maatregel waar ook de ChristenUnie als coalitiepartner haar handtekening onder heeft gezet.

In de laatste twee hoofdstukken staat vrouwenparticipatie binnen de Europese Volkspartij (EVP) en het CDA centraal. Hier houdt dan ook de gedeelde geschiedenis van de christendemocraten en de christelijk-socialen op. Desalniettemin kunnen deze hoofdstukken aanleiding geven om na te denken over vrouwenparticipatie binnen de ChristenUnie. De ChristenUnie heeft vandaag de dag geen gebrek aan vrouwelijke kiezers en ook in de Tweede Kamerfractie zijn vrouwen goed vertegenwoordigd. Uit een studie uit 2007, geïnitieerd door de werkgroep *Inclusief*, blijkt echter dat er nog steeds obstakels zijn voor vrouwen om mee te doen.

Waar *Wat komen jullie hier doen?* ons mee confronteert, is dat de politieke vrijheden van vrouwen anno nu allerminst zonder weerstand verworven zijn en dat belangrijke actoren van de christelijk-sociale traditie niet alleen geen koploper zijn geweest, maar in veel opzichten zelfs tegenstander. Dit boek is daarom meer dan alleen een buitengewoon toegankelijke beschrijving van een voorbije geschiedenis. Het biedt ook een aanleiding tot kritische reflectie op de christelijk-sociale traditie en haar omgang met emancipatievraagstukken.

Mekka in Amsterdam

Door Roël van 't Slot, studeerde Rechten en Filosofie

Matthew Kaemingk

Christian Hospitality and Muslim Immigration in an Age of Fear

Grand Rapids, Michigan:
William B. Eerdmans
Publishing Company

338 pagina's

Toen Geert Wilders tijdens de algemene politieke beschouwingen een 'initiatief-wetsvoorstel om islamitische uitingen in Nederland te verbieden' indiende, wees Gert-Jan Segers hem op de beknotting van onderwijsvrijheid die de wet voor moslims op zou leveren. Wilders antwoordde: "Dat is nodig om de vrijheid, juist ook die van christenen, meneer Segers, te verdedigen, want ik verzeker u: zij zijn als een van de eersten de klos als de islam het hier voor het zeggen heeft. (...) Ik doe eigenlijk het werk dat u zou moeten doen."¹ De reactie van Wilders roept een spannende vraag op die Kaemingk in dit boek behandelt: Hoe moeten christenen reageren op de groeiende aanwezigheid van de islam in het Westen?

Kaemingk wil een antwoord op deze vraag om aan de Amerikaanse *evangelicals*, waartoe ook hijzelf behoort, te presenteren. Hij gebruikt Nederland als *case-study*. In vogelvlucht neemt Kaemingk de lezer mee vanaf de Gouden Eeuw tot en met de moord op Theo van Gogh en de opkomst van de PVV. Het levert een accurate schets op van de botsingen tussen 'Mekka en Amsterdam'. Kaemingk treft twee soorten reacties op de botsingen aan. De ene reactie predikt

tolerantie, de dialoog en stelt dat de islam in wezen vredig en goed is. De andere reactie verkondigt het sluiten van grenzen, rept over assimilatie en poneert dat de islam in wezen kwaad en gewelddadig is. Omdat Kaemingk beide kanten te simplistisch vindt, opteert hij voor een derde optie: het christelijk pluralisme.

Ook voor deze derde optie kijkt Kaemingk naar Nederland. De belangrijkste inspiratiebron is Abraham Kuiper. Kaemingk structureert Kuipers redevoeringen en begint met de deconstructie van het seculiere denken. Dat is nodig, want Kaemingk wil laten zien dat het niet eerlijk is om van moslims te vragen 'zich aan te passen' aan 'de Nederlandse, seculiere cultuur'. Kuiper argumenteert dat we niet moeten verlangen naar eenheid door uniformiteit. Alleen Christus kan eenheid brengen. Liberalen noch christenen mogen streven naar de overheersing van één cultuur. Overheersing komt slechts toe aan Christus, die de soevereine Koning is. Er is "geen duimbreed (...) op heel 't erf van ons menselijk leven, waarvan de Christus, die aller Souverein is, niet roept: 'Mijn'".² Christus vraagt op alle terreinen onder Zijn heerschappij om rechtvaardigheid. Dit impliceert een rechtvaardige behandeling van alle overtuigingen. Zelfs voor moslims die Jezus immers niet als Koning erkennen. Daarom moeten christenen zich inzetten voor rechtvaardigheid voor en emancipatie van moslims en niet zozeer voor cultuurbehoud.

Vervolgens vult Kaemingk Kuipers pluralisme op creatieve wijze aan. Christus is meer dan alleen Koning. Het christelijk pluralisme vraagt om 'de gehele Christus'. Opnieuw blijkt de Nederlandse traditie rijk. Herman Bavinck, Klaas Schilder en Hans Boersma worden aangevoerd om de veelzijdigheid van Christus' soevereiniteit te schilderen. Jezus kwam niet enkel om te heersen,

maar ook om te dienen, te bevrijden en te genezen. De drieslag van Jezus als Koning, Priester en Profeet voorziet in inspiratie voor het standhouden in het conflict tussen Mekka en Amsterdam.

Bijzonder aan dit boek is dat Kaemingk zijn betoog theologisch, politiek-filosofisch en geschiedkundig onderbouwt om het uiteindelijk praktisch te besluiten. Het laatste deel stelt de vraag naar hoe christelijk pluralisme van het hoofd naar het hart komt. Hoe kan een christen ernaar verlangen dat iemand wordt gerespecteerd in het leven van een geloof dat niet tot Christus leidt? Op een verrassende manier wordt het deelnemen aan de eredienst (*worship*) aangewend om te oefenen in de gebruiken en verlangens die hiervoor nodig zijn. Het laatste deel presenteert de *evangelicals* praktische voorbeelden van christenen die lokaal, elk op hun eigen manier, moslims dienen.

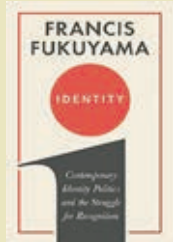
Wat het boek zo lezenswaardig maakt is de frisse stelling dat moslimimmigratie niet enkel een probleem of een verrijking is. Moslimimmigratie biedt christenen de kans om te laten zien wie Jezus voor hen is. Dat zal in de politieke praktijk wel blijven schuren. We herkennen de situaties waarbij Wilders of Baudet de christelijke cultuur menen te verdedigen, terwijl Segers opstaat voor de rechten van moslims. Toch ligt daar volgens Kaemingk de taak van een christen. Het verlangen naar één dominante cultuur die moslims dwingt te assimileren, komt neer op het ontkennen van Christus' soevereiniteit. Doet Wilders het werk dat Segers zou moeten doen? Volgens Kaemingk hoeft over Segers' takenpakket geen discussie te bestaan.

Gesignaleerd.

Paul Scheffer
De vorm van vrijheid
Amsterdam: De Bezige Bij 2018 | 224 pagina's

"Ik dacht: wanneer de weldenkende gemeente geen woorden meer heeft om grenzen aan te geven, dan komt vroeg of laat – en waarschijnlijk vroeg – het moment dat mensen met een autoritaire inslag die grenzen gaan trekken. De roep om grenzen te sluiten is nooit ver weg als er louter een pleidooi tegenover staat voor open grenzen." (18).

Francis Fukuyama
Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment
New York: Farrar, Straus en Giroux 2018

De liberale democratie is gebaseerd op de gedeelde waarde van het mens-zijn. Francis Fukuyama signaleert dat in plaats van een verbindende gedeelde identiteit, steeds meer aandacht is voor smallere gemene delers, zoals geloof, etniciteit of gender. Dat baart hem zorgen, want daarmee komen groepen tegenover elkaar te staan en dat schaadt de democratie, die het goede voor allen zoekt. In *Identity* zoekt Fukuyama naar hoe het anders kan.

Govert Buijs, Ad Verbrugge en Jelle van Baardwijk
Het goede leven en de vrije markt. Een cultuurfilosofische analyse
Rotterdam: Lemniscaat 2018 | 443 pagina's

De markt is alomtegenwoordig en beïnvloedt ons denken. De markt vormt (of: misvormt) onze manier van denken over het goede leven. Verbrugge, Buijs en Van Baardwijk houden die relatie, tussen markt en goede leven, tegen het licht: "De centrale vraag die we in dit boek willen bespreken, is ogenschijnlijk heel simpel. Wat is het goede leven en brengt de vrije markt ons daar dichterbij of juist niet?"

Sociaal Cultureel Planbureau | *Als werk weinig opbrengt. Werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten*
Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau 2018 | 214 pagina's

Niet alle werkenden krijgen uit werk voldoende inkomsten. 'De werkende arme' heeft een inkomen dat onder de armoedegrens ligt. In dit rapport van de WRR is onder meer aandacht voor gemeenten en werkende armen. Er wordt gekeken of verschillend beleid tot verschillende uitkomsten leidt. Daarnaast doet het rapport ook aanbevelingen hoe gemeenten beleid kunnen voeren dat werkende armen vooruit helpt.

Julia Wouters
De zijkant van de macht. Waarom politiek te belangrijk is om aan mannen over te laten
Amsterdam: Balans 2018 | 272 pagina's

Jarenlang was Wouters politiekadviseur en tekstschrijver van PvdA-voorman Lodewijk Asscher en zij kent politiek Den Haag dus van binnenuit. Ze onderzoekt waarom vrouwen weinig animo hebben voor de politiek, aan de hand van onderzoeken, haar eigen ervaringen en uit gesprekken met vrouwen die de afgelopen decennia actief waren in de Nederlandse politiek.

René de Reuver, Dorottya Nagy, Sjoerd Wielenga
Van migrant tot naaste. Plaatsmaken voor jezelf
Utrecht: Boekencentrum 2018 | 144 pagina's

Dit boek van PKN-scriba De Reuver biedt een christelijk perspectief op migratie. Die perspectieven zijn divers: zes migranten komen aan het woord, evenals prof. dr. Bernhard Reitsma, Kathleen Ferrier en predikant ds. Henk-Jan Prosman. Die laatste is kritisch over immigratie: "Ik wil niet dat onze samenleving nog verder een immigratiesamenleving wordt waar de islam onmiskenbaar een groot stempel op drukt."

Charles C. Mann
De Toveraar en de Profet. Twee grondleggers en hun concurrerende ideeën over een leefbare toekomst op onze planeet
Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2018 | 688 pagina's

Aan de hand van twee twintigste-eeuwse denkers over milieu en klimaat, William Vogt en Norman Borlaug, schetst en analyseert journalist Charles Mann de tot op de dag van vandaag voortdurende strijd tussen wat hij noemt 'profeten' en 'tovenaars'. De profeten waarschuwen voor een milieu-Apocalyps en de tovenaars werken aan technische oplossingen.

Anne Sverdrup-Thygeson
Terra Insecta. Over de fascinerende beestjes die de wereld draaiende houden
Amsterdam: De Bezige Bij 2018 | 338 pagina's

Wat doet een boek over insecten op deze pagina? Lees er de recente Nationale Bijenstrategie maar op na: insecten zijn van levensbelang voor onze voedselvoorziening. Populaties zijn in gevaar, onder meer door het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen. *Terra Insecta* laat de noodzaak van de Bijenstrategie zien en is los daarvan een fascinerende inkijk in de wriemelende wereld van insecten.

Actueel.

52 Ontheemding en het verlangen
naar een thuis in deze tijd

Door Hans Teerds

59 Laat uw pardon pardon zijn

Column door Wouter Beekers

60 Toen Israël een kind was, toen hield ik van hem

Door Ton van Brussel

64 Ja/ maar: Over kernenergie

Door Gerben Dijksterhuis en Carla Dik-Faber

Architectonisch verder denken bij Beatrice de Graafs *Heimat*

Ontheemding en het verlangen naar een thuis in deze tijd

Met haar Mr. G. Groen van Prinstererlezing *Heimat*, *Angst voor ontheemding en verlangen naar veiligheid* heeft professor Beatrice de Graaf de vraag naar het 'thuis' van de mens weer op de agenda gezet. Ze deed dat tegen de achtergrond van vervreemding en gevaar.¹ Uit haar lezing blijkt hoezeer dit 'thuis' met ruimte en tijd te maken heeft, met het huis en de woonomgeving, met relaties en herinneringen. In dit artikel wordt dit perspectief verder gedacht langs de lijnen van de architectuur en stedenbouw. Want speelt het fysieke huis en de ruimtelijke opzet van een woonwijk ook een rol in dit thuis-kunnen-zijn in deze wereld? En zo ja, wat kunnen ontwerpers en beleidsmakers doen?

Door Hans Teerds

Het verlangen naar een thuis | Voordat we deze vragen oppakken moeten we eerst vaststellen dat thuisloosheid behoort tot het mens-zijn. We verlangen ernaar thuis te zijn, ons te verbinden, te settelen. Het verlangen laat zien dat dit behoort tot het mens-zijn, maar ook dat de wereld daar niet onmiddellijk voor geschikt is. Dit niet-thuis-zijn is een fundamenteel thema in de Bijbel, dat zich uitstrekt van het allereerste begin – de verdrijving uit het paradijs – tot aan de laatste bladzijden – de belofte van de *nieuwe aarde*, de nieuwe hemel en God die tussen de mensen zal *wonen*. Dat is een herhaling van de belofte uit Exodus, waarin God het volk op drift belooft tussen hen te zullen *wonen* in het land vloeiende van melk en honing (Exodus 29:45-56). ‘Wonen’ is misschien voor ons een heel gewoon woord, maar als we bedenken dat het gaat om je ergens te vestigen, ergens te aarden, een plaats je eigen te maken, dan opent zich hier toch een bijzonder perspectief. Wonen omvat allereerst de alledaagse besloomingen, het dagelijkse leven, en pas daarna het uitzonderlijke van geboorte, liefde, lijden en sterven. Hoe bijzonder is het dat God simpelweg tussen de mensen wil wonen, centraal in het alledaagse bestaan? Omgekeerd is het kunnen wonen iets dat regelmatig Gods beloften door de hele Bijbel heen een rol speelt. Wie zich aan Gods geboden houdt, zeker (veilig) *wonen* zal (Leviticus 25:19). Zelfs vindt de mus een huis, en weet de zwaluw zich te nestelen bij Gods altaren, zingt Psalm 84: zalig die *wonen* in Gods huis! Het is dan ook veelzeggend dat over Jezus – God zelf die op de aarde komt – wordt geschreven dat hij niet eens een plaats had om zijn hoofd op te leggen (Mattheus 8:20).

Ook in andere religies en binnen het veld van de filosofie is ontheemding een centraal thema. Ongetwijfeld is het gevoel van thuisloosheid versterkt door de industrialisatie, de grootschalige moderniseringsprocessen, de opkomst van de massamaatschappij, en meer recent de globalisering, nog afgezien van het proces van secularisatie. Immers, al deze ontwikkelingen leiden tot een duidelijke versnelling van veranderingsprocessen van de wereld om ons heen en de afbraak van lokale en vertrouwde netwerken en daarmee een sterkere onthechting van de plaatsen waar we opgroeien, leven, werken, sterven.² De Amerikaanse literatuurcriticus Marshall Berman heeft er in zijn boek *All That is Solid Melts Into Air* een intrigerende definitie gegeven van deze ervaring van moderniteit: “*To be modern is to find ourselves in an environment that promises us adventure, power, joy, growth, transformation of ourselves and the world – and at the same time, that threatens to destroy everything we have, everything we know, everything we are.*”³ Moderniteit is een paradoxale ervaring van zowel fundamentele onthechting en onzekerheid, als ook optimisme

AUTEUR
dr. Hans Teerdts
is architect en
promoveerde vorig
jaar op de publieke
aspecten van
de architectuur
in relatie tot het
gedachtegoed van
filosofe Hannah
Arendt: *At Home
in the World.
Architecture, the
Public, and the
Writings of
Hannah Arendt*.

over nieuwe kansen en mogelijkheden. Beide ervaringen strijden om voorrang. In tijden van onzekerheid viert echter het pessimisme hoogtij, en daarmee ook het verlangen naar het vertrouwde. Dat is precies wat we vandaag de dag zien. De onzekerheden nemen toe in economische, culturele en sociale zin. Daar komt het gevoel van onveiligheid, dat De Graaf in haar lezing beschrijft, bovenop. Het kwaad is opgedoken in onze straten, stelt ze, refererend aan aanslagen en terrorisme in Europa, haar onderzoeksterrein. En als het niet letterlijk in onze straat is, dan wordt het wel besproken in blogs, schrijven de kranten erover, zien we het op *Youtube*.⁴ Geconfronteerd met migrantenstromen klinkt bovendien de roep om de grenzen te sluiten, de eigen cultuur te benadrukken en onorthodoxe maatregelen om het gevaar te beteugelen. De Graaf toont zich terecht huiverig voor een technocratische oplossing voor dit gevaar. Gevaar uitsluiten is niet mogelijk, tenzij ten koste van de democratie, van onze eigen Westerse (en zeker ook christelijke) waarden.

Thuis zijn | Geen technocratische oplossing, dus, maar De Graaf wil wel nadenken over hoe we ons thuis kunnen voelen in een wereld in verandering. Het is tegen deze achtergrond dat De Graaf het begrip *Heimat* ter sprake brengt. Die heimat heeft ruimtelijke componenten, zo laat De Graaf al zien in haar lezing. Uit onderzoek blijkt dat gemiddeld de mens blijvend verbonden is met de plaats waar hij is opgegroeid. Soms wordt een oplossing gezocht in het eenvoudiger leven op het platteland, inclusief de daarbij behorende afkeer van de grote stad. ‘Terug naar Putten’ gaat overigens het gevoel van ontheemding en het verlies van de *Heimat* niet oplossen. Iedereen kent wel het gevoel dat als je te-

rug bent in je vertrouwde omgeving waar je opgegroeid bent, dat de wereld er toch anders is dan gedacht. Alles lijkt kleiner, minder imposant. Of het huis is verbouwd, als het al niet gesloopt is. Er wonen andere burens, enzovoort. Ook die ervaring bevestigt de ontheemding als onderdeel van het mens-zijn. Dergelijke nostalgie gaat overigens aan de stad ook niet voorbij, gezien de opkomst en populariteit van authentieke boerenmarkten, lokale producten in supermarkten en initiatieven als urban farming. Maar de Graaf noemt meer: ook lokale voorzieningen, zoals buurthuizen, kerken en moskeeën, spelen een belangrijke rol: daar leert men de weg in de buurt kennen en ontmoet men anderen uit de eigen omgeving.

Alle reden dus om architectuur hier ter sprake te brengen. Ik gebruik vanaf nu het woord architectuur om het hele veld van het bouwen mee aan te geven, dus inclusief stedenbouw en landschapsarchitectuur. Ik zie het als drie disciplines waartussen de scheidslijnen niet al te scherp getekend moeten worden. Ze zijn samen verantwoordelijk voor het scheppen van een wereld waarin het menselijk leven kan floreren. Op deze omschrijving kom ik later in mijn betoog terug. Architectuur dus, allereerst omdat de gebouwde omgeving het thuis-kunnen-zijn behoorlijk in de weg kan zitten. Lange tijd was bijvoorbeeld de Bijlmermeer in Amsterdam *het* voorbeeld van de combinatie van goede bedoelingen en onbewoonbaarheid. Enorme betonnen flats in een anoniem landschap – niets om je aan te hechten. Zo doen we het nooit meer. Toch is dit voorbeeld misschien wel de bevestiging van de kracht van de mens om zelfs in onherbergzaam gebied te kunnen aarden. De bewoners richtten hun flat en balkon in, zetten een plant in het portaal, legden een mat voor de voordeur, *et voilà*: een thuis.⁵ Ondanks

deze souplesse van de menselijke geest kunnen we de architectuur van de wijk niet terzijde schuiven. Het maakt uit of je opgroeit in De Bijlmer, het centrum van Utrecht of aan de rand van Putten (om te beginnen al fysiek, met betrekking tot het gebruik van de auto). “Eerst vormen wij onze gebouwen, daarna vormen de gebouwen ons”, aldus een gevleugelde uitspraak van Winston Churchill.⁶ Met een mooi woord zouden we kunnen zeggen dat de gebouwde omgeving de mens conditioneert.⁷ Bovendien, aan het ene huis, buurt, stad hecht men zich sneller dan aan het andere. De ene setting nodigt meer uit tot contact met de burens, bakker of slager, dan de andere wijk. Het is echter geen wetmatigheid, je kunt er geen wiskunde op loslaten en zelfs geen kansberekening. Architectuur kan geen thuis verschaffen op bestelling. Het maken van huizen én het proces van verhuizen is een voorbeeld van wat De Graaf *Beheimatung* noemt: de voortdurende ‘creatie van geciviliseerde, comfortabele leefruimtes’.⁸ Een huis wordt gebouwd volgens ideeën over het wonen, bouwen, economie, efficiency, comfort, enzovoort. Maar voordat het een thuis wordt, is het altijd de bewoner die het huis zich eigen moet maken, het thuis veroveren op het huis.

De negatieve spiraal van het veiligheidsdenken | Voordat we ingaan op hoe we dan toch fysiek kunnen nadenken over het thuis te maken, eerst een waarschuwing. Het veiligheidsdenken heeft ook het ontwerp van de gebouwde omgeving in de greep. De brandweer en de verkeersdeskundige hebben grote invloed op de plattegrond van woningen, kantoren, en woonwijken. Cameratoezicht op straat neemt hand over hand toe, en bankjes op pleinen worden tegenwoordig zo gemaakt dat er geen dakloze

op kan slapen of jongere op kan skaten. Het ultieme, en tegelijkertijd ook schrikbarende voorbeeld van een doorgedraaide nadruk op veiligheid is het verdeelde suburbane landschap van Noord Amerika (ook al kunnen we hier ook Zuid Afrika of Latijns Amerika noemen). Ik noem het niet voor niets een ‘verdeeld’ landschap: het is verkaveld in verschillende werelden van buitenwijken, *gated communities*, *shopping malls*, kantorenparken. Elk van deze fragmenten zijn werelden op zich, met een geselecteerd publiek. De drijvende kracht achter dit model is angst voor de vreemde: de muren om de gated community zijn de architectonische uitdrukking van die angst. Maar enkel een muur is al lang niet meer voldoende om de bewoners een veilig gevoel te geven. Cameratoezicht is nodig, en een portier aan de poort. En als dat niet voldoende is dan prikkeldraad en een gewapende buurtwacht. Het is de vicieuze cirkel van maatregelen die nodig zijn. Er hoeft maar een inbraak te zijn, of het gevoel van veiligheid krijgt een knauw en nieuwe maatregelen zijn nodig. Het landschap is het zichtbare en tastbare bewijs dat de gekozen oplossing de maatschappij (zeker buiten de poort, maar ook daarbinnen) alleen maar gevaarlijker maakt. Dit model legt de bijl onder de wortel van de Westerse waarden, het ideaal van de democratie. Dat bestaat er immers uit dat je met elkaar – met vreemden – leeft, en er ook samen uitkomt. Dit verdeelde landschap geeft uitdrukking aan het omgekeerde: het wantrouwen van alles wat anders is. Dat is niet alleen symbolisch, maar het heeft ook daadwerkelijk invloed. Immers, het is deze gebouwde omgeving die de mens ook *conditioneert*.

Wat kan architectuur doen? Vijf aanbevelingen | Eens te meer reden om de gebouwde omgeving heel serieus

te nemen, en ons af te vragen of het ook anders kan. Er zijn op zijn minst vijf min of meer fysieke en ruimtelijke aandachtspunten te noemen.

1. Een huis, een wijk is ergens. Dat is een essentieel gegeven voor de planner en de ontwerper. Rotterdam is anders dan Amsterdam, dan Groningen, dan Putten. Elke locatie is anders, heeft een eigen geschiedenis, eigen topografische, geografische en archeologische kenmerken.⁹ Daar moet de architect mee aan de slag: met de specifieke geschiedenis van die plaatsen, de sporen van bewoning, bewerking, cultivatie. Architectuur voegt daar een nieuwe laag aan toe – maar die heeft pas kwaliteit als ze dat doet in dialoog met het bestaande (stads) landschap. Bovendien heeft die nieuwe laag tijd nodig: tijd om via de sporen van bewoning en gebruik tot leven te komen.¹⁰

2. Die sporen van bewoning behoren tot het wonen zelf: ergens aarden is leefpatronen ontwikkelen. Bewust en onbewust weten waar de koffie staat en hoe je je ontbijt klaarmaakt. In de wijk, de routine van naar de bakker, de slager, de koffiecorner toegaan. Die patronen – zeker die op wijkniveau – brengen je in contact met anderen. Je leert je burens en hun patronen kennen, en je leert ze ook te ontlopen, als je er even geen behoefte aan hebt. Dat onderstreept zowel het belang van een goede openbare ruimte, als ook het belang van voorzieningen in de nabijheid van de woning, al lijkt dat in het tijdperk van internet en thuisbezorgen een afgesloten weg. Bij collectieve voorzieningen kunnen we echter ook denken aan gemeenschappelijke (speel)tuinen, zoals de bewoners rondom de squares in Londen alleen de sleutel hebben van de hekken rondom deze groene pleinen. De crux van een

goede openbare en collectieve ruimte is dat het ruimte biedt aan verschillen en mensen in elkaars nabijheid brengt.¹¹ Gezamenlijke verantwoordelijkheid en inspraak verhogen de betrokkenheid bij de buitenruimte – en zo leert men elkaar natuurlijk sneller (her)kennen.

3. Dat elkaar (her)kennen heeft ook alles te maken met de relatie tussen het huis het de straat. De Amerikaanse stadsactiviste Jane Jacobs onderstreepte het belang van ‘*eyes on the street*’, mensen die vanachter hun raam het straatleven in de gaten kunnen houden.¹² Ongemerkt leer je niet alleen de patronen van de burens kennen, maar gaat ook de veiligheid op straat omhoog. Je ziet de kinderen spelen, de buurman die de hond gaat uitlaten, de pakjesbezorger die opnieuw een pakket met kleding komt bezorgen bij de buren. De relatie tussen het private domein en het publieke domein is dus een belangrijk aandachtspunt voor ontwerp. De drempel (het stoepje, het tuinpad) met aandacht ontworpen, kan een werkelijke intermediair zijn.

4. Het mag duidelijk zijn dat dergelijke gemeenschappen niet te groot kunnen zijn. Dit is een paradoxaal aandachtspunt: want hoe zorg je ervoor dat een bepaalde wijk inderdaad een herkenbare eenheid vormt, zonder dat deze een wereld op zich wordt? Ofwel: hoe zorg je ervoor dat de grenzen tussen gemeenschappen zacht en doordringbaar zijn, zodat wijk en buurt enerzijds herkenbaar zijn, terwijl tegelijkertijd de stad en het dorp een geheel blijft, meer dan de optelsom der delen? Nieuwe uitbreidingen vragen om een goede aanhechting aan het bestaande netwerk van straten en pleinen, openbaar vervoer en publieke voorzieningen.

5. Het laatste uitgangspunt betreft de

manieren waarop we onze woonomgevingen ontwikkelen. Nederland is een land van ontwikkelen op grote schaal, waarbij de woningcorporaties of projectontwikkelaars het voortouw nemen. Dat is efficiënt, maar de bewoners zelf staan daarbij grotendeels buitenspel. In de ons omringende landen zijn de ontwikkelingen vaak kleinschaliger. België kent een traditie waarbij de bewoners zelf bouwen, in Duitsland (met name in Berlijn) kent men het model van de *Baugruppe*, waarbij groepen bewoners zelf hun eigen woningen ontwikkelen. Zelf ontwikkelen vergt enorm veel inzet van toekomstige bewoners en ontwerpers, maar zo wordt al voordat de huizen kunnen worden betrokken een gemeenschap gecreëerd. Bovendien levert een dergelijke vorm van ontwikkelen een meer divers palet aan woningtypen, en dus aan bewoners op. Het is bovendien een model dat zich makkelijker verhoudt tot kleinschalige ontwikkellocaties, binnen de bestaande contouren van stad en dorp. Dat is immers de grote opgave van vandaag: het ontwikkelen van stad en dorp van binnenuit.

En de architectuur dan? | Je zou kunnen zeggen dat dit de randvoorwaarden zijn voor de goede stad. Inderdaad zijn mijn aanbevelingen nogal stedelijk van aard, wellicht omdat onbewust hier de aanname aan ten grondslag ligt dat de ontheemding vooral iets is van de stedelijke omgeving. De rode draad is echter ruimte voor herinneringen (tijd) en relaties (ruimte), en dat is natuurlijk ook van toepassing op dorpen en gehuchten. In de uitgangspunten is bovendien niets gezegd over de architectuur zelf, als we onder architectuur het uiterlijk van de gebouwde omgeving verstaan. Dat doe ik bewust. Sommige architecten

suggereren dat gebouwen die er klassieke of traditioneel uitzien ons gemakkelijker laat aarden.¹³ Dat is me echter gemakkelijk, te reactionair: er wordt veel gebouwd wat ruimtelijk gezien nauwelijks kwaliteit heeft, maar wat dan net wel een klassiek geveltje meekrijgt. Achter die gevel gaan dezelfde moderne efficiënte woningplattengronden schuil die de bouweconomie ons voorschrijft. Architectuur als pleister, dus. De kwaliteit van architectuur zit wat mij betreft in de eerder genoemde dialoog met de ondergrond, de locatie, als ook in de ruimtelijkheid en materialiteit van het ontwerp. Architectonische kwaliteit heeft te maken met de verhoudingen van ruimte en materiaal (het materiaal dat nodig is een ruimte te maken), met hoe ruimtes (interieur en exterieur) zich tot elkaar verhouden, hoe de grenzen zijn vormgegeven, hoe het licht valt, en hoe de muren, deuren, deuren klinken aanvoelen. Dat alles heeft weinig met het visuele te maken, dat vooral via de stijl wordt gepromoot, maar veel meer met de tactiele kwaliteit van ruimte: het besef dat de ruimte uiteindelijk ervaren wordt niet alleen via het oog, maar via alle zintuigen.

Epiloog | De ontheemding laat zich echter niet wegontwerpen. Geen architect die op dat fundamentele gemis het antwoord heeft. Mijn suggesties – die op zich verre van origineel zijn – zijn dan ook geen garantie voor het goede huis, noch voor de goede gemeenschap, laat staan voor het vinden van een *heimat*. Het is eenvoudigweg een oproep voor kwaliteit. En een oproep om deze paradox niet uit de weg te gaan: laat de ander toe in de wijk en je krijgt er levendige, vitale wijken voor terug. Vice versa conditioneren die wijken ons, zodanig dat ze ons óók leren omgaan met die ander.

Laat uw pardon pardon zijn

Het was dankzij een herbergier die zijn discretionaire bevoegdheid inzette, dat onze Heiland geboren werd met een dak boven Zijn hoofd. Wie de vreemdeling opneemt, neemt Mij op, zo houdt Jezus ons voor. Bij de kerkelijke betrokkenheid bij uitgeprocedeerde kinderen heb ik daarom gevoelens van dankbaarheid en zelfs enige trots. Maar om eerlijk te zijn soms ook gevoelens van schaamte.

Mensen kloppen op onze deur, op zoek naar asiel: een schuilplaats. Wij staan voor de vraag of wij die schuilplaats willen en kunnen geven. *Perdonare* heet dat in het Latijn: helemaal (ver)geven.

Ik schaam mij toch wel een beetje als ons antwoord op asielvragen willekeurig wordt. Als kinderen afhankelijk worden van de vertragingstactiek van ouders of advocaten, van media-aandacht of onze bereidheid om acties te organiseren.

Ik schaam mij een beetje als onze principes vooral de nabije medemens beogen. Zijn wij ook zo principieel als het gaat om al die mensen in Turkse en Griekse kampen? Zijn wij ook zo principieel over onze keuzes die gevolgen hebben voor de meest kwetsbaren in de wereld, die helemaal niet kunnen vertrekken? Als het om onze (fair)phone gaat? Als we met onze (vlieg)reis een persoonlijke bijdrage leveren aan de klimaatproblematiek?

Ik schaam me een beetje als we doen alsof er in ons land voor iedere asielzoeker een plek zou zijn. Alsof spreken over draagkracht en draagvlak een zonde is tegen het gebod van de barmhartigheid. Eerlijk is anders. Er zijn weinig mensen te vinden die geen onderscheid willen maken tussen veilige en onveilige landen, schrijnende en minder schrijnende gevallen, een vlucht voor geweld of een vlucht voor armoede. Je kunt discussiëren over waar de grens ligt. Maar er zijn weinig mensen te vinden die ervan overtuigd zijn dat ons asielbeleid zonder een zekere strengheid kan.

Als we rookgordijnen optrekken rond ons strenge beleid, voeden we de valse hoop van duizenden en duizenden mensen, die met gevaar voor eigen leven de tocht over woestijn en zee wagen, met gewetenloze mensenhandelaren als hun gids. Laat ons pardon daarom pardon zijn. En ons nee ook nee.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Toen Israël een kind was, toen hield ik van hem

Israël vierde dit jaar zijn zeventigste verjaardag. Een jonge natie, die nog altijd in zijn bestaan wordt bedreigd. 'Het beloofde land' wordt door de Verenigde Staten door dik en dun gesteund. En niet alleen politiek, maar ook financieel. Dat is een verkeerd signaal en brengt vrede niet dichterbij.

Door Ton van Brussel

Bij het opruimen van op zolder achtergebleven verhuisdozen vond ik 'm onlangs terug, het omslag van het Britse weekblad *The Economist*, verschenen bij het veertigjarig bestaan van Israël. Je ziet een slapende, jonge soldaat, liggend op een muurtje. Een bijna engelachtig beeld, ondanks het geweer op zijn heup. Met als covertekst die ene zin van de profeet: *When Israel was a child, then I loved him.* (Hosea 11: 1).

Dit voorjaar was ik er en maakte het staartje mee van de viering van het zeventigjarig bestaan. Na de eerste keer in de jaren zeventig was ik er nog nooit zo lang niet geweest. Een jaar of tien meende ik, maar de douanebeambte wist het beter: "U was hier veertien jaar geleden voor het laatst en toen bent u ook naar Egypte geweest." Belangrijke parate kennis voor een land met een begrijpelijke obsessie voor veiligheid.

Het was die obsessie die me jaren geleden deed besluiten om er niet te gaan werken en nog weer later om er een tijd weg te blijven. Het jubileum markeert immers ook zeventig jaar gewapende strijd om een veilig bestaan. Met, onder veel meer, ook als keerzijde het onaangename gezelschap van groeiend cynisme en hedonisme.

Je wenst elkaar vele keren op een dag *shalom*, maar vrede is ver weg en in plaats daarvan gaat het uitzichtloos over nieuwe narigheid en oeverloos over de schuldvraag. Israël is een bezettende macht die internationale verdragen schendt; Palestijnen en de Arabieren zijn onverzettelijk in hun weigering Israël te erkennen en naar erkenning te handelen.

Blinde haat, blinde liefde | Israël kan globaal drie dingen doen. Het kan de nederzettingen ontmantelen en terugkeren naar de grenzen van 1967 in ruil voor vrede en een realistische regeling voor het recht op terugkeer van de bij de stichting van de staat verdreven en gevluchte Arabieren en Palestijnen. Het kan dat laten met het gevaar dat Joden op termijn hun demografische meerderheid verliezen. De nieuwe basiswet die de niet-Joden een mindere positie gunt, houdt de te verwachten tegenkracht van een Arabisch/Palestijnse meerderheid niet tegen.

Vooralsnog is geen van deze twee varianten aan de orde en wijst alles erop dat Israël kiest voor de derde optie. Die brengt de achtergebleven Palestijnen en Arabieren verder in het nauw doordat de bestaande nederzettingen in omvang te groeien. Dat is *de facto* hetzelfde als nieuwe nederzettingen bouwen.

De posities van beide partijen zijn in feite al jaren in gewapend beton gegoten. Over hoe de impasse te doorbreken hebben veel (on) verstandige mensen zich het hoofd gebroken en ze zijn

AUTEUR
Ton van Brussel is oud-directeur van debatcentrum de Rode Hoed, oud-columnist van het Nieuw Israëlitisch Weekblad, oud-bestuurslid van The Jerusalem Foundation en lid van de ChristenUnie.

daarop weer door andere (on) verstandige mensen aangesproken met soms iets te snel opgeschreven verwijten van voorin-genomen (blinde) liefde of (blinde) haat.

Democratische waarden versus de werkelijkheid | Links en rechts zijn al enige tijd geen handzame begrippen meer, maar in het Midden-Oostendebat waren ze dat eigenlijk nooit. Als het over 'kampen' of, in dit verband wat minder beladen, 'vleugels' in de discussie gaat, behoor ik, hopelijk niet al te verblind, tot de 'liefdes-vleugel' en wil ik me hier beperken tot de Israëlische positie.

Voor die vleugel is het uitgangspunt dat een democratische staat te midden van een vijandige ondemocratische omgeving te allen tijde steun verdient. Wij delen dezelfde waarden en willen die verdedigen en liefst verbreiden. Dat lijkt eenvoudiger dan het is. In de praktijk kent het begrip democratie een dermate veelkleurige verschijningsvorm dat het allang niet meer het eenduidige kwaliteitskenmerk is, waar je je zonder bedenkingen op kunt verlaten. Dat geldt voor een aantal landen binnen de Europese Unie, maar dat geldt zeker ook voor Israël. Hoe kan het dat een democratie in een conflict met zijn burens kiest voor een mate van onverzettelijkheid, die een aantasting betekent van de democratische waarden waarop de natie gestoeld is?

Een voor de hand liggende verklaring is natuurlijk de lange geschiedenis van uitsluiting en vervolging van Joden met de Shoah als dieptepunt. Veel Israëli's leven nog altijd met het beeld dat de Europese Joden zich als makke schapen naar de gaskamers hebben laten wegvoeren. 'Nie wieder' is voor hen: nooit meer slappe knieën. Filosofe Hanna Arendt benadrukte echter in haar verslag van het Eichmanproces dat het voor een goed begrip van 'de banaliteit van het kwaad' niet zo zeer gaat om het afschuwe-

lijke van de vernietiging van de Joden, maar dat die vernietiging er zo weinig toe deed. Dat iemand als Eichmann, aldus Arendt, zich zo conformeerde aan zijn opdracht, dat hij ophield met zelf te denken, en zijn geweten uitschakelde. Of in het verband van Israël: hoe kan een land dat zijn bestaan aan het internationale recht heeft te danken, datzelfde recht zo met voeten treden door de rol van bezetter aan te nemen?

Eigen weg | Rabbijn Tamarah Benima wees een tijdje terug in het *Nieuw Israelitisch Weekblad*¹ op een toepasselijke karakteristiek uit de Tenach (Bemidbar/Numeri 23.9): "Het Joodse volk denkt over zichzelf niet in termen van andere volkeren." Het laat met andere woorden zijn zelfbeeld, niet door de denkbeelden van andere volkeren bepalen en gaat zijn eigen weg.

Die eigen weg is ook in het gesecculariseerde Israël nog altijd de *mitswot*, de 613 leefregels uit de *Thora*. Voor de stichters van de staat was het aan de *mitswot* ontleende principe van sociale rechtvaardigheid de hoeksteen van de Israëlisch samenleving. Die leefregels stonden volgens veel ook niet-religieuze Joden aan de wieg van wat eeuwen later de Universele Verklaring van de Mensenrechten zou worden.

De op de *mitswot* geïnspireerde eigen weg leidt tot verbazing en applaus in het geval van de openstelling van ziekenhuizen voor zieke en gewonde kinderen van zijn vijanden, een praktijk waarmee Israël ruim voorbij gaat aan de afspraken in het oorlogsrecht. Dat geldt ook voor de ruil van duizend Palestijnse gevangenen voor slechts één Israëlisch soldaat en voor de reddingsactie van de Witte Helmen uit Syrië.

Israël weet bovendien uit zijn eigen geschiedenis wat het is om van huis en haard en geboortegrond verdreven te worden. Het overkwam bijna een miljoen Joden die

na de oprichting van Israël uit Arabische landen werden gezet en sinds vier jaar ook eindelijk jaarlijks op 20 november worden herdacht.

Opnieuw beginnen, zonder infuus | De eigen weg die achtereenvolgende kabinetten sinds de bezetting van 1967 volgen, is in de leefregels niet terug te vinden. Die keuze is in strijd met de op Leviticus en Exodus gebaseerde leefregels (267 t/m 277) waarin het eigendomsrecht is vastgelegd. Hoe kan het dat Israëls eigen weg zulke tegenstrijdigheden oplevert? Om met Arendt te spreken: de banaliteit van het kwaad zit er niet zozeer in dat Israël als bezettende macht historisch gezien in een dubieus rijtje landen terecht is gekomen, maar dat dat er in eigen land en daarbuiten zo weinig toe blijkt te doen.

Dat valt alleen te verklaren door te beseffen dat Israël er in weerwil van het gevoelen van menigeen in de 'liefdes-vleugel' juist niet alleen voorstaat

De Verenigde Staten zijn met hun miljardensteun hoofdsponsor van Israël. Er is een bijna blanco cheque van 3,5 miljard dollar per jaar met als enige voorwaarde dat deze wordt gebruikt voor aankopen bij de Amerikaanse wapenindustrie. Dat grote wederzijdse belang is als een infuus waarmee het vredesproces in coma wordt gehouden. Zolang die mede door de Joodse gemeenschap in de VS afgedwongen steun niet aan voorwaarden wordt gebonden, is er geen perspectief op vrede.

Er is in Amerikaans-Joodse kring echter een begin van een kentering gaande sinds de verplaatsing van de Amerikaanse ambassade van Tel Aviv naar Jeruzalem. Met die omstreden verplaatsing is de twee-statenoplossing met Jeruzalem als gedeelde hoofdstad nog denkbeeldiger geworden dan ze nu al is.

De joodse gemeenschap stemt weliswaar voor driekwart Democratisch, maar steunde tot voor kort in ruime meerderheid de conservatieve koers van het huidige kabinet Netanyahu. De verplaatsing van de ambassade wordt daarentegen nog niet door de helft van Amerikaanse Joden gesteund.²

Van grenzen naar leefregels | Het zijn trouwens niet alleen joodse, maar ook christelijke gemeenschappen die hun liefde voor Israël op een funeste manier praktiseren. Met de Bijbel in de hand is iedere discussie over hoe het tij te keren in die kringen taboe. En dat terwijl over de grenzen van het Beloofde Land in de Bijbel vrijwel niet wordt gerept, maar over de leefregels en de omgang met naasten zoveel te meer.

Ondanks machteloze Palestijnen en afwachtende Arabische buurlanden is Israël zijn bestaan nog allerminst zeker. Met zijn zeventig jaar is het een piepjonge natie die ook weer kan verdwijnen als partijen elkaar niet weten te vinden. Vooral nog investeert Israël met zijn desastreus politiek veel in de eigen ondergang.

Andersoortige steun van buitenaf kan een bijdrage leveren aan het doorbreken van de impasse en oude trauma's met hoop en vertrouwen adresseren. Zo leert bijvoorbeeld de oplossing van het ook jaren gesponsorde conflict in Ulster. Pas toen president Clinton de lobby van de Ierse gemeenschap in de VS trotseerde en de illegale financiering vanuit Amerika wist te stoppen, had de IRA geen andere keus meer dan zijn onverzettelijkheid te staken.

Het is nooit te laat. Het jodendom geeft de ruimte om elke dag opnieuw te beginnen. De boodschap van Hosea 11 is dat je van een kind onvoorwaardelijk kunt houden, maar dat er voor volwassenen meer bij komt kijken.

Ja.

Zondag 4 november, Arjan Lubach weet met zijn wekelijkse zondagavonduitzending de discussie over kerncentrales uit de mottenballen te krijgen. Voor- en tegenstanders buitelen over elkaar om duidelijk te maken wat nu echt dé beste oplossing is voor het behalen van onze klimaatdoelstellingen. Mijn stelling is. **Het debat over de plaats van kernenergie in de energiemix moet objectief en zonder emotie gevoerd kunnen worden.**

Als burgemeester van Borsele heb ik het voordeel dat ik nooit hoeft te leggen waar Borsele ligt. Iedereen kent onze gemeente van de kerncentrale. Maar ook het grootste zonnepanelenproject van Nederland ligt in Borsele, en de windparken op zee heten niet voor niets naar ons. Kortom volop CO2 arme energieproductie.

Zoals gezegd, zodra het woord kernenergie valt laait er veel stof op. Het valt mij op dat er door voor- en tegenstanders veel gegoocheld wordt met feiten, cijfers en dat het in de discussie niet ontbreekt aan emotie en aannames. Ook onze Tweede Kamerleden laten op Twitter van zich horen (*“Geen investeerder die hier z'n geld insteekt (want duur en verliesgevend), geen gemeente die 'm wil hebben, geen oplossing voor de energietransitie (want te laat en niet snel schakelbaar) en waar laten we het afval?”*). En ook hier zie ik, los van de feitelijke onjuistheden, geen ruimte voor een objectieve afweging op basis van feiten. En dat is jammer!

Ik pleit voor een goede en eerlijke discussie op basis van rationele argumenten over alle energieopwekkingsmogelijkheden, dus ook energieopwekking via kernenergie. In deze discussie moet plaats zijn voor alle voor- én nadelen die elke wijze van energieopwekking heeft. Hoe zit dat nu precies met dat kernafval, en hoe waarborgen we de veiligheid voor mens en milieu? Hoeveel miljard is er inmiddels gesubsidieerd aan groene energie, en wat heeft dit ons nu in energie en CO2 besparing opgeleverd? En hoe staat het ervoor met de innovatie, en wanneer zijn er redelijke alternatieven tegen fatsoenlijke tarieven beschikbaar? Kortom, alle feiten op tafel. Alleen dan kun je een goede afweging maken. Ook in de toekomst willen we in een gezond klimaat op comfortabele wijze kunnen leven en werken. Hiervoor is CO2-reductie en een toekomstbestendige energievoorziening noodzakelijk. Het is een gemiste kans, een luxe die wij ons niet kunnen permitteren, als we ons door emoties en aannames laten leiden en deuren dicht laten. Op voorhand is dan een goede discussie over toekomstbestendige energieopwekking niet mogelijk. Hiermee doen we onszelf, maar zeker ook de generaties na ons, te kort.

AUTEUR Gerben Dijksterhuis is burgemeester van Borsele

Maar.

Het is knap hoe Arjen Lubach met zijn wekelijkse programma de publieke opinie weet te bespelen. En dat niet alleen: ineens stond het onderwerp weer op de politieke agenda: kernenergie. Volgens Klaas Dijkhoff, fractievoorzitter van de VVD, kunnen we de klimaatdoelstellingen niet halen zonder kernenergie. Dat is best een opvallende uitspraak omdat het IPCC óók scenario's zonder kernenergie heeft uitgewerkt en de klimaattafels in onze Nederlandse polder de CO2-doelen kunnen halen zónder kernenergie. **Verduurzaming van onze samenleving kan met wind en zon, warmte uit de bodem, de lucht of het water, getijdenenergie, waterstof en synthetische brandstoffen. En laten we besparing niet vergeten. Nog niet alle technieken zijn rijp voor de markt en misschien zijn er zelfs technieken denkbaar die we nu nog niet kennen. Daarom zijn onderzoek en innovatie zo belangrijk.**

De grote uitdaging voor de toekomst is hoe we vraag en aanbod voldoende op elkaar kunnen afstemmen. Zolang dat niet optimaal is, is het nodig dat energie wordt opgeslagen en er snel schakelbaar vermogen is. Een kerncentrale kun je – anders dan een gascentrale – niet even snel aan of uit zetten. Een kerncentrale bouwen mag in Nederland, maar niemand heeft een vergunning aangevraagd. Een centrale kost namelijk 10 miljard en de kosten per kWh zijn inmiddels twee keer zo hoog als voor zon of wind. Je zou wel gek zijn als je daarin investeert. Bovendien, waar laten we een kerncentrale? Ik denk dat er weinig mensen op zitten te wachten, gezien de maatschappelijke onrust over windmolens.

Het grootste probleem is echter: waar laten we het kernafval? De impact hiervan is omgekeerd evenredig aan de omvang: hoog radioactief afval heeft tot 240.000 jaar risico's voor het milieu en de gezondheid (dan is uranium vervallen tot een niveau zoals het ook in de natuur voorkomt). In 2130 moet het Nederlandse afval, dat nu bij de COVRA wordt opgeslagen, een plek krijgen in een zogenaamde eindberging waar het als het ware 'voor eeuwig' wordt opgeslagen (zie onderzoeksrapport OPERA, januari 2018). Wie kan dat overzien? De oudste bouwwerken ter wereld zijn graven uit 4800 v. Chr. Egyptische piramides zijn gebouwd rond 2500 v. Chr. We moeten de vraag durven stellen of we met kernenergie niet een probleem creëren dat een maatje te groot is voor ons mensen. Is dat emotie? Wellicht. In ieder geval is het vanuit rentmeesterschap onverantwoord om te kiezen voor kernenergie als je weet dat er ook andere oplossingen zijn.

AUTEUR Carla Dik-Faber, Tweede Kamerlid voor de ChristenUnie

Democratiedebat

Maandagavond 21 januari – Caf restaurant Schlemmer Den Haag

De democratie staat onder druk. Er is een kloof tussen kiezers en volksvertegenwoordigers. Hoe gaan we om met de druk die er op de democratie is komen te staan? Zetten we in op uitlaatkleppen: zoals een (bindend!) referendum? Of zal democratische vernieuwing de vervreemding alleen maar vergroten en vraagt de vervreemding vooral om een blijvend gesprek?

Op maandagavond 21 januari willen we over die vragen in gesprek met u. Aanleiding is dit themanummer en het rapport van Staatscommissie parlementair stelsel. Voor het gesprek nodigen we niet alleen u uit, maar schuiven ook twee bijzondere gasten aan:

- Stieneke van der Graaf, Tweede Kamerlid ChristenUnie
- Kars Veling, voormalig directeur ProDemos, medeauteur van het rapport Het publieke belang van politieke partijen

Praktische informatie en aanmelden wi.christenunie.nl/democratiedebat

Agenda.

januari / februari

Cursus Welkom bij de ChristenUnie voor leden en belangstellenden in Almelo, Amsterdam, Apeldoorn, Delft, Groningen, Leeuwarden, Renswoude, Utrecht en Zwolle
christenunie.nl/cursus

21 januari

Democratiedebat, WI, Den Haag
wi.nl/democratiedebat

9 februari

39e partijcongres

Voor bestuurders en/of besturen

12 januari

Debat- of mediatraining centraal in Nederland voor kandidaten Provinciale Staten en waterschappen
christenunie.nl/opleiding/debatofmediatraining

9 en 23 maart en 6 april

Verdiepingscursus Christelijk-sociaal lokaal in Amersfoort voor raadsleden en raadscommissieleden
christenunie.nl/opleiding/christelijk-sociaal-lokaal

Noten.

p 6-11

1. M. Garschagen, (3 november 2018). Wat als we de democratie afschaffen? *NRC Handelsblad*.
2. M. ten Hooven, (2018). *De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt – en wat eraan te doen*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers, 10.
3. Zie hiervoor S. L. de Lange en J. Zuure (red.), (2018). *Woede. De kracht van verontwaardiging*. Amsterdam University Press, 2018. Dit is een bundel over het thema van grensoverschrijdend gedrag door burgers m.b.t. democratie en rechtsstaat.
4. Vgl. J.W. Sap, (1993). *Wegbereiders der Revolutie. Calvinisme en de strijd om de democratische rechtsstaat*/ Groningen: Wolters Noordhoff.
5. A. Kuyper, (1898). *Het calvinisme* Amsterdam, 69-70. Dit citaat stond als motto voorin *Ons Program* uit 1879, het door Abraham Kuyper geschreven beginselprogramma van de Anti-Revolutionaire Partij.
6. M. Ten Hooven, *Ontmanteling*, 236-237.

p 12-18

1. Deze bijdrage is deels gebaseerd op G. Voerman, 'Politieke partijen en belangengroepen', in: J.W. van Deth en J.C.P.M. Vis, (red.) (1992). *Burger en politiek*. Leiden: Stenfert Kroese Uitgevers, 77-92; en Gerrit Voerman en Wijbrandt van Schuur, 'De Nederlandse politieke partijen en hun leden (1945-2010)', in: R. Andeweg en J. Thomassen, (red.), (2011). *Democratie doorgelicht*. Het functioneren van de Nederlandse democratie. Leiden: Leiden University Press, 203-220.
2. R. Koole, (1992). *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*. Utrecht: Het Spectrum, 18.
3. In: P. Lucardie en G. Voerman, (2012). *Populisten in de polder*. Amsterdam: Boom, 107.
4. M. Bosma, (2011). *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 213-217.
5. T. Baudet, (2017). *Breek het partijkartel. De noodzaak van referenda*. Amsterdam: Prometheus.
6. Staatscommissie parlementair stelsel, (2017). *Probleemverkenning*. Den Haag, 18; zie ook idem, *Tussenstand* (Den Haag, 2018), 28-29.
7. G. Voerman en M. Boogers, (2017). *Rekrutering van kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2006, 2010 en 2014. Kandidaatstellersproblemen vergeleken en verklaard*. Groningen/Enschede: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen/ Universiteit Twente.
8. Evaluatie- en adviescommissie Wet financiering politieke partijen, (2018). *Het publieke belang van politieke partijen. Eindrapport van de Evaluatie- en adviescommissie Wet financiering politieke partijen*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 18.
9. Zie bijvoorbeeld N. Baakman, 'De nomenklatoera in Nederland. Over het verschijnsel van partijpolitieke benoemingen', in: G. Voerman, (red.), (2004). *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen: DNPP, 173-197.
10. G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', in: idem, red., *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen: DNPP, 217-244.
11. Gerrit Voerman, 'Kandidaatstelling op landelijk niveau', in: S. L. de Lange, M. Leyenaar en P. de Jong, (red.), (2014). *Politieke partijen: overbodig of nodig?* Den Haag: Raad voor het openbare bestuur, 45-63.
12. Raad voor het openbaar bestuur, (2009). *Democratie vereist partijdigheid. Politieke partijen en formaties in beweging*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
13. Staatscommissie parlementair stelsel, *Tussenstand*, 63; zie ook Tom van der Meer, (2017). *Niet de kiezer is gek*. Houten: Het Spectrum.

14. Evaluatie- en adviescommissie Wet financiering politieke partijen, *Het publieke belang van politieke partijen*, 43.
15. H. Engels en G. Voerman, 'Lokale rechtsstaat, democratie en politiek', in: M. Duchateau en A. Tollenaar, (red.), (2018). *Vertrouwen in de lokale rechtsstaat. Decentralisatie als governance-vraagstuk*. Amsterdam: Boom juridisch, 157-170, 169.
16. Staatscommissie parlementair stelsel, *Tussenstand*, 53-56.

p 26-31

1. Staatscommissie parlementair stelsel, (2018). *Tussenstand*, 17.
2. M. van Weezen en M. Kleijwegt, (16 september 2006). Piet Hein Donner: 'De meerderheid telt'. *Vrij Nederland*.
3. Motie Pieter Heerma c.s. over een verbod op groeperingen met doelstellingen die in strijd zijn met de democratische rechtsorde, Kamerstuk 29279, nr. 258.
4. Regeerakkoord *Vertrouwen in de Toekomst* (2017), 5.
5. ChristenUnie, (2018). *Vrede zoeken, recht doen*, 10.
6. G.J. Spijker, (2017). *Liefde voor de rechtsstaat*. Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 14.
7. A. Rouvoet. (2011). *Formele en materiële democratie en de vitaliteit van grondrechten. Paper ter gelegenheid van het afscheidssymposium Groen van Prinsterer Stichting*, 2.
8. M. ten Hooven, (2018). *De ontmanteling van de democratie*. Amsterdam: Arbeiderspers, 34-35.
9. In: M. ten Hooven, (2018). *De ontmanteling van de democratie*. Amsterdam: Arbeiderspers, 37.
10. M. Hurenkamp, (2018). Democratie is als een darmstelsel. *Socialisme en Democratie* 67(7/8), 92.

p 44-45

1. Tweede Kamer, 2e vergadering, woensdag 19 september 2018. (https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verlagen/detail?vj=2018-2019&nr=2&version=2#idd1e229477).
2. Abraham Kuyper, (1880). *Souvereiniteit in Eigen Kring*. Amsterdam: J.H. Kruyt, p. 35-36.

p 52-58

1. Uitsgesproken op 18 april 2018 in het Humanity House te Den Haag. Gepubliceerd als: B. de Graaf, (2018). *Heimat, Angst voor ontheemding en verlangen naar veiligheid*. Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie.
2. T.L. Friedman, (2016). *Thank You for Being Late, An Optimist Guide to Thriving in the Age of Accelerations*. London: Allen Lane, 32.
3. M. Berman, (1988). *All That is Solid Melts into Air, The Experience of Modernity*. New York: Penguin Books, 17.
4. B. de Graaf, (2017). *Heilige Strijd, Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad*. Utrecht: Uitgeverij Boekencentrum, 35.
5. De Graaf, *Heimat*, 10; De Graaf, *Heilige Strijd*, 92.
6. Vgl P. Hoexum, (2014). *Kleine filosofie van het rijtjeshuis*. Amsterdam: Atlas Contact, 19.
7. Zie: <https://winstonchurchill.org/resources/quotes/famous-quotations-and-stories/>
8. Zie: S. Williams Goldbergen, (2017). *Welcome to Your World, How the Built Environment Shapes our Lives*. New York: Harper, 88.
9. De Graaf, *Heimat*, 13.
10. vgl: G. Eckbo, (1950). *Landscape for Living*. New York: F.W. Dodge Corporation, 131.
11. M. Heidegger, (1971). 'The Thing', in: M. Heidegger, (1971). *Poetry, Language, Thought*. London: Harper & Row.
12. vgl: Friedman, *Thank You for Being Late*, 365.
13. J. Jacobs, (1992) [1961]. *The Life and Death of Great American Cities*. New York: Vintage Books, 35.
14. Bijvoorbeeld de Luxemburgse architect Léon Krier. Zie: L. Krier, (2009). *The Architecture of Community*. Washington DC: Island Press, 101-102.

p 60-63

1. T. Benima, (11 juli 2018). Nadenken over onzelf. *Nieuw Israëlitisch Weekblad*.
2. J. Maltz, (10 juni 2018). American, Israeli Jews Sharply Divided Over Trump, Western Wall and Settlements, Survey Shows. *Haaretz*.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 2, nr. 4, december 2018.
Oplage: 5.100 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij derde nummer: 16 januari 2019.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2019:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema (p 4/14/23/26/52), ChristenUnie, WI

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2019 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2018 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi
Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

‘Als je democratie beschouwt als het ruimte geven aan elkaar en samen zoeken naar het goede, dan is het liefdewerk. Haal de liefde eruit en het werkt niet meer.’